

PREFACE

The text of the *Alamkāraratnākara* is based upon one single manuscript at the Bhandarkar Institute No. 227 of 1875-76, written in Devanāgarī and containing in all 94 folios. No one is more conscious than I am of the hazards that I am running in thus constituting a text from a single manuscript. The text herein given is extremely corrupt—in places mutilated beyond the average casualties of oriental transcription, while the Prakrit verses are either entirely dropped or given in a form which is so vitiated by errors and alterations that in almost every case a reconstruction had to be attempted with the help of the Sanskrit rendering which was fortunately available in another manuscript, No. 229 designated अलंकाररत्नाकरे वर्तमानानां प्राकृतगाथानां संहृतीकरणम् । This manuscript and also another No. 228 containing only the sūtras, both written in Śāradā characters, and transcribed for me into Devanāgarī by Pandit Bhilavadīkara-śāstri of the Bhandarkar Oriental Research Institute, were of very great help to me in restoring the text of the Prakrit verses and of the Sūtras respectively. Another valuable source for fixing the text of the Sūtras and also parts of the Vṛtti on the Sūtras were two MSS of the *Devīśataka*, No. 91 of A 1882-83 and No. 138 of 1875-76. In these the Sūtras are given by Yaśaskara the poet who illustrates them by stanzas in praise of Devī; while extracts—very meagre at that—from the Vṛtti on each Sūtra seem to be supplied by one Ratnakantha—a Kāśmīrian poet and scribe of the 17th century; for he says:—

श्रीशोभाकरसुभाषस्वल्पोद्दामात्रघट्टनम् ।

निर्मितं स्तनकण्ठेन देवीस्तोत्रेऽत्र धारणि ॥

Another valuable source for fixing the text of the *Vṛtti* and the *Udāharanas* was the text of the *Vimaraśinī*, gloss on the *Alamkārasarvasva* Jayaratha, the author, severely criticizes Śobhākara, and has quoted him in extenso in a number of places he also cites quite a large number of the verses given in the *Ratnākara* by way of illustration. From these sources a tolerably correct text could be constituted, while the minor mistakes of Orthography made by a hopelessly ignorant scribe—unfortunately too numerous—have been removed as far as possible. In a number of places conjectural emendations had to be supplied—which have been pointed out in a separate appendix. Some of the variants thus arrived at from the collation of the text with what parts of it could be found in the MSS referred to above and in the *Vimaraśinī*—are shown in the footnotes, only the most important of these being thus recorded. I am conscious of the numerous defects that still blemish the work, but I have spared no pains in doing what was possible under the circumstances.

I consider it as my greatest good fortune that I was encouraged and helped in my work by my revered Guru Mahāmahopādhyāya Vāsudevaśāstrī Abhyankar, whose advice and guidance were so invaluable in the editing of the work. In fact it would have been impossible for me to restore the text to anything like its fairly correct and original form, if his guidance were not available.

I gratefully acknowledge the debt that I owe to my friends, Prof. K. V. Abhyankar and Prof. R. D. Vadekar who helped me in reconstructing the text of the *Prakrit* verses. In copying the MS for the press I was helped by my friend and pupil Mr. J. V. Vaidya, n. a., now alas! no more. I have no words wherewith I can repay his

INTRODUCTION

The author of the *Alamkāraratnākara* belongs to that school of rhetoricians who, while implicitly accepting the authority of the *Dhvani* doctrine, yet hark back to rhetoricians like *Dandin*, *Bhāmaha*, and *Rudrata*, who looked upon tropes and figures as supplying in a dominant measure the principal element of charm and interest in poetry. The work has fallen into unmerited oblivion, owing possibly to the vigorous attack of the *Vimarsinikāra* whose able brief for the author of the *Alamkārasarvasya* places that work in the front rank among works on *Alamkāra*. That the work was once very popular in *Kāśmīr* is proved from the fact that *Yaśaskara*, a *Kāśmīrian* poet, thought it fit to compose a *Devisātaka*, a century of songs in praise of *Pārvatī* in which each verse, besides being a panegyric of the goddess, also serves as an illustration of *Ratnākara's Alamkārasūtras*. This indicates that the work had a considerable vogue in the country of its birth and the same is further corroborated by the fact that *Appaya Dīksita* as well as *Jagannātha* thought it fit to adopt his views. *Jagannātha* refers to the *Ratnākara* in as many as eleven different places, mostly to controvert his views, but in one or two places, to show how the writer shows his independence of the ancients, as when he holds that *Rupaka* occurs when identity (*Abheda*) is based on a relation other than that of similarity, like the relation of cause and effect, or when he maintains that *Apanhuti* occurs when there is the concealment of the *Upamāna*, with a view to show its identity with the *Upameya* a variety of *Apanhuti* recognized and adopted by *Appaya Dīksita* under "Paryastāpanhuti."

The author has written his own Sūtras on Alamkāra, has elaborated them in his commentary, illustrated them by examples drawn from varied sources, and summarised his views on particular topics in what are known as Parikarāślokas. In doing so, he seems to have placed before him ancient models, like the Dhvanyāloka, which as is well known, consists of four parts (a) Kārikās, (b) Vṛtti, (c) Illustrations, and (d) Parikarāślokas. The Sūtras are very concise, and unlike the Kāvyaaprakāśa, written in prose. There is no doubt that the immediate object of the author was to write a new Alamkārasūtra in imitation of and to controvert the Alamkārasarvasva of Rājānaka Ruyyaka. It is not necessary to refer to the numerous points of agreement between the two writers, what is of interest are the disagreements between them and from these it is scarcely possible to escape the impression that the author was a rival of Ruyyaka and wrote this work mainly to confute him.

To start with, the figure of speech पुनरुक्तवदामास is regarded as an अयालकार by Ruyyaka, and a शब्दालंकार by Śobhākara. Śobhākara says, "आमुम्बनुत्वार्यंत्वस्य च शब्दधमत्वेन शब्दाश्रयवाच्छब्दालंकारोऽयम् । न तु अर्थधर्मं धीनम्बत्यमलकार इत्यर्थो लंकारता वाच्या ।" The view is controverted by Jayaratha who supports Ruyyaka in regarding this figure as an अयालकार.

Regarding the verse तस्यादनन्तरत्नानि etc cited by Sarvasvakāra from the Vikramāmkadevacarita in illustration of Nidarśanā, Ratnākara remarks that since in this verse there is a direct superimposition of the sense of one sentence on that of another, the case is one of यावयार्थम्पद, a view controverted by विमर्शनाकार and by भण्यदाशिन following the सर्वम्ब and विमर्शिनी, but supported by Jagannātha in his Rasagangādhara.

Ratnākara takes exception to Sarvasva's definition of व्यतिरेक — remarking that the words विषयये वा should not be added, since that would mean that the figure व्यतिरेक also obtains in those places where the उपमान is shown to be superior to the उपमेय, which is absurd, because the उपमान is by its very nature always superior to the उपमेय (उपमान-स्यान्यस्मादाधिक्यं हि स्वभावतः सिद्धम् ।), the Sūtra, therefore, should be amended in the way shown by रत्नाकर — उपमेयादन्यस्य न्यूनत्वं प्रतिकूलत्वं वा व्यतिरेक । p 22, in place of Sarvasvakāra's Sūtra उपमानादुपमेयस्याधिक्ये विषयये वा व्यतिरेक । (Sarvasva, p 101) The विमर्शिनी defends Sarvasvakāra by showing that in the stanza given in illustration of this variety of व्यतिरेक—viz क्षीण क्षीणोऽपि शशा भूयो भूयो विवर्धते सत्यम् । where the Moon and Youth are contrasted, the उपमेय 'Youth' is intended to be shown as inferior to the उपमान 'Moon' (अस्मिन् प्रियवयस्योपदेशे प्रिय प्रति कोपोपशमाय चन्द्रापेक्षया शौचनस्यापुनरागमन न्यूनगुणत्वेनैव विवक्षितम् ।) He further remarks that this, however, does not mean that the उपमेय is in reality inferior to the उपमान, since the उपमेय is intended to be shown as possessed of superior excellence (न चैतद्वास्तवमुपमेयस्य न्यूनगुणत्वम् । तस्यैव सातिशयत्वेन प्रतिपाद्यत्वात् । प्रकृतार्थोपरलक्षणे हि सर्वथा कवे मरम्भ । तच्चाधिकगुणमुखेन भवत्वितरथा वा को विशेष । तस्याद्युक्तमेव विपर्यये वेति सूत्रितम् । प्रयुत प्रतिकूलत्वं वेति सूत्रितमयुक्तम् । उपमानादुपमेयस्याधिक्ये इत्येतावतव लक्षणेनास्य व्यासत्वात् ।—विमर्शिनी 103)

The controversy is really very old Rudrata held the view that व्यतिरेक is possible in both the ways (1 e उपमानादुपमेयस्याधिक्ये विषयये वा । सर्वस्व) and cited the stanza क्षीण क्षीणोऽपि etc The same view was held by उद्भट and his commentator प्रतीहारेन्दुसज Mammata controverts the view, and our author falls in a line with Mammata The echoes of the controversy are to be met with in the works of Vidyānātha and Appaya Dikṣita who side with the

सर्वस्वकार, and of Hemacandra, Vidyādhara and Jagannātha who uphold Mammata

The author of Ratnākara finds fault with the definition of उद्वेक्षा given by Sarvasvakāra (तेनाप्यवसाये व्यापारप्राधान्ये उद्वेक्षेति लक्षणमप्यालोचिनाभिधानमेव। स्त्वा p 47) on the ground that उद्वेक्षा being of the nature of fancying one thing as being *probably* identical with another, involves doubt or incertitude (सदेहात्मक) and not अप्यवसाय or identity of two objects wherein there is an element of certainty (निश्चयात्मक) Sarvasvakāra and his commentator, however, defend the position by pointing out that अप्यवसाय : a representation of one thing (विषय) as identical with another (विषयिन्)—a representation in which the विषय is completely swallowed up by the विषयिन्—is really twofold accomplished (मिद्) and in the process of accomplishment (साध्य) there is certitude in the former, and want of it in the latter, and therefore it becomes the basis of the figure उद्वेक्षा which is संभावनात्मक The controversy is referred to by the Rasagangādhara-kāra, who points out that there is no authority for the distinction of अप्यवसाय into मिद् and साध्य—(साप्याप्यवसाये मानानायात् Rasa p 392), and thus supports our author in his criticism of Alankārasarvasva

Our author does not agree with Sarvasvakāra in holding that the figure भ्रान्तिमान् is based upon similarity (सादृश्य), his contention is that wherever one thing is mistaken for another, we get this figure भ्रान्तिमान् and it is independent of the consideration whether the error arises through similarity or through some other cause The Vimarsāni upholds Ruyyaka and criticizes our author. With regard to the five types of भ्रान्तिमान् mentioned by Ruyyaka our author's contention is that the fifth type कार्यकारणवा र्थावयवविपर्यय is really included in the fourth

type असंदन्धे संबन्ध—and so the number could be reduced to four.

In Śobhākara's view the definitions of समासोक्ति, व्याघात, समाधि, सूक्ष्म and उदात्त, as given by Sarvasvakāra are defective. The definition अप्रस्तुतस्य गम्यत्व is defective, because, says Śobhākara, if the subject (धर्मा) is also comprehended in Samāsokti it would be a case of रूपक or अतिशयोक्ति. Śobhākara takes exception to the second variety of व्याघात "सांक्षेपेण कार्यविरद्धक्रिया च" on the ground that it is included in the first variety; while with regard to Sarvasva's definitions of समाधि and सूक्ष्म, Śobhākara holds that they are अव्यापक, too narrow; the second variety of उदात्त—"समृद्धिमद्वस्तुवर्णनम्।" is according to our author the असंदन्धे संबन्ध type of अतिशयोक्ति. It is needless to say that the विमर्दिनीकार defends the views of the Sarvasvakāra against these attacks of Śobhākara.

Our author holds very peculiar views about the nature of an अलङ्कार and about संसृष्टि and संहर. According to Sūtra 110 "एतैस्त्रिविधैः अलङ्कारैः" he lays down that the figures of speech enumerated and defined in the work deserve the name of अलङ्कार only when they are "principal" not in relation to Rasa but in relation to other figures of speech. Alamkāras are never found in an unmixed or pure form. Everywhere it could be shown that there are subtle nuances or shades (अलङ्कारान्तरच्छाया) of other figures of speech which are subordinate to the principal figure. This would intimate that figures of speech are never "absolute" or "pure", but always mixed in character and hence संसृष्टि in which two figures of speech are found in one and the same verse or poetical piece, as "aloof" (तदस्य) from one another is an untenable position. Hence संसृष्टि is impossible. As for संहर the figure which is subordinate (अङ्गत्वे तु संहरः ११२) is to be called संहर; so that संहर or संसृष्टि are not separate figures

of speech as the ancients hold for that would reduce all figures of speech to only two viz. ससृष्टि or संकर, since figures in their absolute or pure form are never met with: but in any given case the figure which stands as principal is the figure of speech there, while the one dependent on it is to be called सकर; thus if there is a blend of सम and परिवृत्ति and परिवृत्ति is प्रधान, we say that परिवृत्ति is the भलङ्कार, while सम is the सङ्कर. Here is quite a novel and original view, and naturally does not pass without notice and severe strictures by the author of the भलङ्कारविमर्शिनी, who as we have shown in the foregoing discussion, defends Ruyyaka against the attacks of Śobhākara.

There are quite numerous citations from the text of रत्नाकर in the विमर्शिनी, and many of the illustrations given by our author are bodily incorporated in the विमर्शिनी. There are also a few places where विमर्शिनीकार thought it fit to support our author, as for instance, when he agrees with रत्नाकर that यथामद्भ्य does not deserve to be a figure of speech. Jayaratha mentions that his distinct aim is to clear up the position of the author of भलङ्कारमवस्व who is unfairly criticized by रत्नाकर, and not to enter into a detailed examination of the very novel views of the author of the रत्नाकर. (एषमन्येषामपि समव्रणामभिनयालंकाराणां चान्यैरन्यालंकारयोगो योजयितुं शक्य एवेति ग्रन्थविस्तरमयादस्मद्दर्शने तद्दृष्टोत्तरस्यैव च प्रतिज्ञातत्वाद्दम्माभिः प्रतिपद्येन न दुषितम् ।)

From all these indications, it should not be difficult to fix the date of our author. That he wrote after Ruyyaka and may have been either his coeval or lived just a little time after, is proved from his detailed criticism of Ruyyaka's work, and it is also equally clear that he preceded Jayaratha, the author of विमर्शिनी, who defends Ruyyaka against our author's attacks. Ruyyaka's date is known. "He was the son of Tilaka, lived in Kōsmir

and was the teacher of Mankha, the author of Śrīkanthacarita who was attached to the court of king Jayasimha (1129 to 1150 A D)” Jayaratha, the commentator of Ruyyaka was the son of Śrngāra, the minister of king Rājarāja who ruled at Satīsaras (राजराज इति भूभुजामभूदग्रणागुंगिगणाश्रय परम् । ता सतासरसि राजहसतामातनाक्लि घनागमसपि च ॥ विमर्दिनी P 257) “ He quotes from Prthvirājaviṛjaya, a poem describing the victory of the Chauhan king Prthvirāj who died in 1193 A D and must have flourished probably in the 13th Century ”

Sobhākara the son of the minister Trayāśvara, thus belongs to the latter part of the 12th century or the early part of the 13th, as he comes after Ruyyaka and precedes Jayaratha. As already remarked his work must have a considerable vogue in Kāśmīr, where the poet Yaśaskara extracted the Sūtras from Ratnākara and wrote verses in praise of Devī in illustration of the figures of speech defined in those sūtras (रत्नाकराम्यन्तरतो गृहीतमाऽङ्कारसूत्राणि यथाक्रमेण । यन्दाय देव्या गिरिराजपुत्रा करोमि शसद् भुक्तिगाचराणि ॥)

Sobhākara occupies a unique position in the field of rhetoric. He shows considerable independence in his views and boldly attacks ancient writers wherever he feels that the traditional views are unreasonable. Some of these views were accepted by later writers and even so intrepid a critic and rhetorician as Jagannātha thought it fit to acknowledge that there is reason and justice in the opinions held by our writer. A detailed study of the Alamkāra controversies dating quite from the days of Rudraṣa and ending with Jagannātha would certainly make a very alluring subject of discussion, in which our author will be found to have contributed a considerable volume of very original and weighty ideas. The work certainly deserves to be rescued from the unmerited oblivion into which it has sunk.

ADDITIONS AND EMENDATIONS.

[As the text given here is constituted from one single manuscript which is extremely corrupt, corrections and emendations had to be made in a liberal measure. Here is a list of the most important of these; obvious errors and emendations are excluded from the list, while a few corrections and additions are shown in the text itself in brackets; a question-mark is put where even a conjectural restoration of the text became impossible.]

P.	L.	Original text	Emended text
2	12	पदमप्रार्थप्रतीतिने तु	पदमप्रार्थप्रतीतिकृत् । न तु
5	20	प्रतिलोमानुलोमशब्दा- भासादि	प्रतिलोमानुलोमापशब्दा- भामादि
14	5	तदंशस्य विशेषस्य	तदंशस्य विशेषस्य
14	6	उदाहरणं तस्यां	सनुदाहरणं तस्यां
16	13	*श्रुत्याश्च तनेन च	*श्रुत्याश्च स्तनेन च
17	6	*रनेकवचननिर्दिष्टैः	*रनेकैरेकवचननिर्दिष्टैः
22	14	*रित्यादिगिष्ययोगः	*रित्यादिगिष्यन्वययोगः
35	24	The line is wholly missing in the original— is restored with the help of the Sanskrit पद्या.	
36	18	यथैश्वर्यं	यैश्वर्यं
43	1-2	The manuscript gives only the Sanskrit पद्या. The Prakrit text is restored with its help.	
48	16	स्वरूपहेतुकल्पनामुपेक्षणेन	स्वरूपहेतुकल्पानामुपेक्षणेन
50	8-9	The Prakrit text not given; restored with the help of the Sanskrit पद्या.	
50	13-14	The Prakrit verse not given; restored.	
51	23	सन्मथमसुमन्त्रम्	सन्मथमोहमन्त्रम्
53	5	सादृश्यनिसिस्ताविना- भाषायसाथः	सादृश्यनिसिस्तं विना भाषायसाथः
54	11-12	The Prakrit text not given; restored from Alari kīrasarvasya.	
54	24	क्षिती जनवत्क्षितेः	क्षिती जनवः क्षितः

P.	L.	Original text	Emended text
55	26	शब्दायाथायथाक्रमेण नश्येत्	शब्दायाथातध्येन यथाक्रमेण
57	6	The first पाद viz. विषयिगोऽन्यरसायविनिश्चयस्त्विति ^a	is not in the original; it is a conjectural restoration.
62	13-14	The Prakrit verse not in the original; restored with the help of the Sanskrit छाया.	
64	23-24	The original does not give the Prakrit verse, which is restored with the help of the छाया.	
69	5-6	असत्त्वं वा विनोक्तिः असत्त्वं अशोभनत्वं वा विनोक्तिः ।	
71	1-4	The Prakrit verse not given in the original; restored from कूरुमञ्जरी.	
77	9	सल्लु दाषाकरणयोः	सल्लदोषाकरयोः
77	20-21	The original text gives only the Sanskrit पद्या; the Prakrit verse is restored with its help.	
79	1-2	The same as above.	
83	10	वियोगिनीकटक	वियोगिनीकण्टक
84	9	निषेधानपुस्य	निषेधानहंस्य
84	23-24	The MS. does not give the Prakrit verse which is here wholly restored.	
85	4	गमनस्य पाप्यपरिहार्यत्वादिर्गं गमनस्य अपश्यपरिहार्यत्वं	
86	1-2	The Prakrit verse not in the original; restored from the विमर्शिनी.	
87	5-6	10-11 and 21-22. All three Prakrit verses are restored; the original gives only the Sanskrit पद्या.	
89	3-4	The same as above.	
90	5-6	The same as above.	
94	12-13	The same as above.	
96	22-23	The same as above.	
97	9-10	The same as above.	
97	13	कीर्तिगमनस्य च कायस्य	कीर्तिगमनस्य च कारणस्य
98	24-25	The original gives only the Sanskrit पद्या.	

P.	L.	Original text	Emended text
99	7-8 and 21-22.	The same as above.	
101	19-20	The same as above.	
104	5-5	The same as above.	
108	10	सागरलहनातामलह्वनस्य	सागरलह्वनात्प्रतापलह्वनस्य
112	4	°मनेकेभ्यः शत्रवो	°मनेकेभ्यः शत्रुभ्यो
115	14	विनाशकार्योत्पत्तौ	विनाशमादुत्पत्तौ
118	9-10	Both the original and the ५ठाया are missing in the MS.	
122	16	°निमित्तस्योत्तरमेव	°निमित्तस्योत्तरमेव
122	24	°घवाही समृत्तिकानिजपरयो०	°घनवाही सम्पत्तिकानिजपरयो०
125	9	कारणात्पुरतस्त्वमाधि०	कारणान्तरपुरतस्त्वमाधि०
125	16	°सर्ववृत्तेः	°सर्वद्रुत्तेः
127	15	°प्रतिपादानद्वारा	°प्रतिपादनद्वारा
128	4	अक्षेय्यत्पुनरिमा	अक्षय्यत्पुनरिमा
128	■	दोषान्तरे च या तुत्यमपि	दोषान्तरोदयात्तुत्यमपि
129	11	भागवैकार्यभावे	मान्मधे कार्यभावे
129	16	°तिमित्तमित्तघुता०	°स्वमिते तिनघुता०
131	5	निजगृहे प्रभाव.	निजगृहे स्वभाषः
132	6	विपदीकरणे विभाष्यते यत्र	विपदीकरणं विन्यते येन
132	10-11	The original gives only a fragment of these two lines which are restored from the देवोसङ्ग.	
134	6	The first quarter is missing and is restored with the help of the शृति	
134	10	गायनमेव	गायनसेवशात्
136	1	द्विविध्यतया विप्रतिपादि ण	द्विविध्यतयादि प्रतिपादित- हवेण
137	3-4	प्रतिमानस्योऽमानस्यो०	प्रतीकस्यानुमानस्यो०
..	20	Read the line thus मा कदाचन कोऽप्यनेके संक्रमण्य ममतां नयिष्यति ।	
139	६	विरहस्य काऽपि गर्भोपरः	विरहस्य कोऽपि गर्भोपरः ।
141	15	समाभ्यूना चार्थेऽपरमतेन सम्भाषाभाषात्	समं भूयं चार्थोऽपरं तेन सम्भवामाषात्

P.	L.	Original text	Emended text
141	25	यत्सम्भवामन्यतः	यत्सम्भवात्मा नतः
142	26	यदयं बुधैरनुमितः	यदयं बुधैरनुमितेः
..	16	पृथ्यादेर्नयनादिक- सक्तावसित०	पृथ्यादेर्चलनादिकमथाव- सित०
145	18	अन्तर्भूतमवाचन्यत्	अन्तर्भूतमती हान्यत्
147	20	°क्षुण्णरेगुगलिनापि	°क्षुण्णरेगुगलिताऽपि
148	18	प्रयत्नं प्रयोजकत्वं	प्रयत्नप्रयोज्यत्वं
149	3	तथापि न निष्पत्तेनो०	तथापि तन्निष्पाद्यत्वेनो०
153	15	श्लिष्टमुदाहरणम्	अश्लिष्टमुदाहरणम्
156	19	द्वैराज्यमु०	वैराज्यमु०
166	6	शृङ्खलादयो चान्तरभेदा	यदपि शृङ्खलादय उपमाद्य- वान्तरभेदा
167	23	°स्तेनोद्यानं नवरतिकलाधाम	°स्तत्रोद्यानं नवरतिकलाधामं
169	18	विशेषोक्तिरसौ सृष्टा न वाच्योऽपि हि तद्गुणः।	विशेषोक्तिरसाविष्टा न वाच्योऽपि ह्यतद्गुणः।
170	24	°प्रतिवासावभेदप्रतीतिः	°प्रतिवासास्ये व भेदप्रतीतिः
174	16	तदुपगूहनेन प्रवित्तं	तदुपगूहनेन प्रवित्तं
175	18-19	स्वयानुयातं तं दृष्टेच्छयैव	स्वयानुयातं तं दृष्टेच्छयैव.
175	22-23	These lines are missing in the original; supplied from देवीसतक.	
180	21	त्वय्ययासनवाजि	त्वय्यधासनभाजि
181	14	The entire line is missing in the MS. and is restored from the देवीसतक.	
185	15	°द्रुतादेस्सतच्छब्देन	°द्रुतादेस्तच्छब्देन
188	2	The line is taken from the देवीसतक. It is missing in the MS.	
189	9	°स्थायिनः प्राधान्य- रसाद्यद्वादे	°स्थायिनः प्राधान्ये भाय- ध्वनिः, रसाद्यद्वाधे.
199	27	तेन सन्देहांऽपि निवन्ध- रूपाद्रुप०	तेन सन्देहादपि निवन्ध- रूपाद्रुप०
200	24-25	संक्षितोऽक्षणेति रक्षे यत्र सुख्ययम्.	संक्षितोऽक्षणेति उक्तदक्षेऽपि न सुख्ययम्.

॥ श्री ॥

कविश्रीशोभाकरविरचित

अलङ्काररत्नाकरः ।

ॐ नमः शिवाय । ॐ नमः सरस्वत्यै । श्रीगणेशायनमः ।

सुरासुरशिरोरत्नमरीचिसचिताह्वये ।

विभ्रान्धनारसूर्याय गणाधिपतये नमः ॥

आमुषैकार्यपदं पुनरुक्तवदाभासम् ॥ १ ॥

अर्थस्यैव तु न्यतोपादानाद् रूपभेद पदयोरर्थात्प्रतीयते । अन्यथा यमका-
 न्नेदो न स्यात् । अत एव तत्र तुल्यरूपग्रहणम् । आमुषैकार्यपदस्य च
 शब्दधर्मत्वेन शब्दाभ्यन्तरेणाकारोऽयम् । न त्वर्थधर्मं पौनरुक्त्यमलङ्कार
 इत्यर्थालङ्कारता वाच्या । अर्थस्याविद्यमानत्वात्स्य पौनरुक्त्य धर्मं स्यात् ।
 न च वाच्यं पारमार्थिकप्रमथस्यानुपयोगि । प्रतीतिमात्रप्रकारत्वात् वाच्यस्य ।
 तेनावभासस्यार्थस्य पौनरुक्त्यमलङ्कार इति । तथा ह्यवभासस्य नावभासत्व
 वा । मन्त्रे तार्थिक पौनरुक्त्यं नावभासमानम् । असत्त्वे कस्य को धर्मः ।
 शशशृङ्गीशुण (रवा) इति धर्मिधर्मभावप्रसङ्गात् । अवभासमानत्वमपि न
 शब्दस्वार्थस्य वा धर्मं । किन्तु प्रमातु । तस्य तथा सविदुत्पत्ते । न हि
 ज्ञानोपत्ता अर्थस्य कश्चिद्विशेष । प्रमातु पुन पूर्वमज्ञत्वेन बुद्धगुणारदान्तर
 ज्ञत्योत्पत्तेर्निज्ञानादिविरह । न च प्रमात्राध्ययो धर्मं काव्यस्यालङ्कार । न च
 बुद्धगुणारूढस्य काव्यस्य तथाविधमेव पौनरुक्त्य धर्मोऽलङ्कार इति वाच्यम् ।
 अलङ्कारस्य बुद्धगुणारोहान् । अन्यथा कविना मालङ्कारत्वेन, कृतस्वापि
 बुद्धगुणारोहं विना स्वतो निरलङ्कारत्वप्रसङ्गात् । न च कृत्रिमस्वार्थस्य पौन
 ररुपादेधर्मम्यार्थोपकारकत्वं युक्तम् । अमत्त उपस्कारहेतुर्वाच्यमवधान् । न
 चावभासमानपौनरुक्त्यालङ्कारेण कृत्रिमैर्गार्थेनाकृत्रिमस्वार्थस्यपदेहशरिर
 इत्यादी रिपुगुणप्रदं चेटादेरतिशय कश्चिप्रतीयते । येन तदुपस्कारकत्वा म्यात् ।
 समत्कारकारिण्यं च शब्दस्य रूपवैशिष्ट्यनिबन्धनम् । किं च कृत्रिमस्वार्थस्य
 पौनरुक्त्यमेव न त्ववभासमानम् । पुनरुक्तत्वेनैव कल्पनात् । अकृत्रिमस्य तु
 अवभासमानमपि नास्तीति कस्य पौनरुक्त्यावभासो धर्मः ।

अनन्वितत्वात्त्रयादेर्वाच्यत्वं न प्रकल्पते ।
 मुख्यार्थबाधसंबन्धफलाभावात् लक्ष्यता ॥
 असंबन्धाभिधायित्वप्रसंगाद्बद्धताऽपि न ।
 अकृत्रिमस्य चार्थस्य न धर्मः पुनरुक्तता ॥
 पुनरुक्तोऽपि वा तत्त्वे स एव स्यादलंकृतिः ।
 पौनरुक्त्यमलंकारस्तेनार्थस्य न कस्यचित् ॥

इति परिकरश्लोकाः । तस्मात्सर्वत्र काव्यस्य घस्तुत. कविप्रतिपादनया वा
 संभवी कश्चित्प्रतीतिरूपो धर्मविशेषः शब्दगतोऽर्थगतो घालंकारतया
 वाच्यः । इह त्वर्थालंकारत्वे पूर्वोक्तनीत्या विरोधादिवक्त्रकविप्रतिपादनया वा
 न संभवी कश्चिदर्थगतोऽपि धर्मविशेषः इत्यरिवधदेहशरीरित्यादौ कायादिवा-
 चरुदेहशरीरादि शब्दसाधारणं विशिष्टं रूपमेकार्थत्वेनायभासमानं तदर्थ-
 स्वेऽलंकार इति साधु । पदमत्र अर्थप्रतीतिकृत् । न तु मुसिहन्तमेव ।
 उदाहरणम्—

तनुवपुरप्यन्योऽसौ कपिकुञ्जररुधिररक्तखरनखरः ।

तेजोधाममहः पृथुमहसामिन्द्रो हरिर्जिष्णुः ॥ १ ॥

तेजोधाममह इति अद्यपि 'बहूनां पदानां पुनरुक्ताभासस्तथाप्येकस्य
 पदस्यैकेनैव पुनरुक्ता. परिसमाप्यते नामैकपदोपयोगः । तेन तेजशब्दस्य
 घामेत्येतावतैव मह इत्येतन्निरपेक्षेणैव तुल्यार्थतापर्यवसानाद् धाममह इति
 तेजोमह इति वा पर्यन्तरत्वान्तरम् । न तु बहुप्येकं पौनरुक्त्यम् । ततः पदे इति
 ध्यास्यात् न तु पदानि पदमिति वा । यथा वा

यत हन्तासितः कालो गोपिभायसुदीधितीः ।

शिपास्य रक्षावसितश्चेतराजयशोभय ॥ २ ॥

तुल्यरूपसमुदायावृत्तिर्यमकम् ॥ २ ॥

तुल्यरूपत्वं स्वरम्यजनसमुदायागतस्य क्रमस्य तुल्यत्वे भवति । न तु
 दीननदीत्यादियत्क्रमभेदेन । तेन स्वरम्यजनैः क्रमेण च तुल्यरूपेणैव समु-
 दायान्तरेण समुदायरय पुनरुच्चारणे यमकम् । यथा—

श्रुतरसिकतरसिकलितरुक्कलितरुक्कालहरिजालहरिणतमः ।

हरिणतमश्च ततस्तव ततस्तव स्याद्यशोराशिः ॥ ३ ॥

द्वयोर्द्वयोः समुदाययोः साम्यं छेकानुप्रासः ॥ ३ ॥

यमके तुल्यरूपत्वस्य नियमनादिहानियमः । यद् द्वयोः स्वरव्यञ्जन-
समुदाययोः व्यञ्जनमात्रसमुदाययोर्वा तुल्यक्रमयोरतुरयप्रमयोर्वा परस्पर-
साम्यं छेकानुप्रासः । द्वयोर्द्वयोरिति ग्रहणाद्भवोऽत्र द्विका नियमेन तथाविधाः
कार्याः । न त्वेकस्य द्विकस्य परस्परसादृश्यम् । छेकाश्चात्राद्यस्याः पक्षिण-
स्तेषां हि प्रायशो द्विभाषितं भवति । तेन छेकभाषितोपलक्षितोऽनुप्रासः
छेकानुप्रासः । यथा—

कः कृष्णसर्पमुपगच्छति कः स्फुलिङ्ग-
मालिङ्गति स्पृशति को मरुं करेण ।
राजानमर्थयितुमिच्छति कः कदर्यं
दर्यं कसुप्रमथ कर्पति को मृगेन्द्रम् ॥ ४ ॥

यथा वा—

किं वाप्पविन्दुघृन्देन तव हासोचितं वितम् ।

गण्डमण्डलमध्यास्ते पाणिः कमललोचने ॥ ५ ॥

व्यञ्जनमात्रसमुदायमध्यगतं स्वरव्यञ्जनसमुदायसाम्यमेकाक्षरव्यापि छेकानु-
प्रासः । शुद्धं यद्वक्षरमस्याक्षरं वा नियतस्थानं यमकम् । अनेकद्विकाभावे
नियतस्थानगतमपि वृत्त्यनुप्रास इति भेदः । अतः छेकानुप्रासवृत्त्यनुप्रासयोः
द्विधमकापवादत्वम् । एवं च—

निपीय यस्य क्षितिरग्निणः कथास्तथाद्रियन्ते न युधाः मुधामपि ।

नलः सितच्छत्रितर्कीर्तिमण्डलः ॥ राशिरासीन्महसां महोज्ज्वलः ॥ ६ ॥

ने. १. १.

इत्यादौ अया अया उधा उधा श्रेत्याद्येवंविधमपि स्वरव्यञ्जनसमुदायसाम्यं
चारत्याद्यभासाच्छेकानुप्रास एव । नानागतयेत्यादौ एकाक्षरस्वरव्यञ्जन-
समुदाययोरनेकापि साम्ये एकाक्षरत्वेन समुदायतया प्रतीताभावाद्द्व्यनु-
प्रास एव ॥ ३ ॥

१ श्रुतरसिकलितरुक्कलितरुक्कालहरिजालहरिणतमः । also
श्रुतरसिकतरसिकलितरुक्कलितरुक्कालहरिणतमः ॥ अलं. वि.

अन्यथा तु वृत्त्यनुप्रास एव ॥ ४ ॥

अन्यथा छेकानुप्रासविपरीतो वृत्त्यनुप्रास । चेपरीत्यं च न द्वयोर्द्वयोरपि
त्वेकस्यापि द्विकस्य, नापि समुदायस्यैव किन्तु एकस्यापि व्यञ्जनस्य, नापि
समुदाययोरेव किं पुनर्बहूनामपि समुदायानां व्यञ्जनानां च साम्यम् ।
वृत्तिश्चानुगुण्येन रसादिपरिपोषकत्व वर्णानाम् । सा च सुकुमारासुकुमार-
मध्यमवर्णारक्यवात्रिविधा । तत्र सुकुमाराणां शृङ्गारकरुणयोः परिपोषकत्वम् ।
असुकुमाराणां शीरर्राद्रवीभत्सेषु । मध्यमानां हास्यभयाद्भुतशतैषु । तथा
वृत्त्यौपलक्षितोऽनुप्रासो वृत्त्यनुप्रास । क्रमेणोदाहरणम्—

एकान्तकान्तलसुन्दरसिधुवार सा सुन्दरी गुरुनितम्बविलिप्रियाता ।
याता क्व सान्द्रमकरन्दमुखारविंदसदानितेन्दुरिह मदिचन्द्रिका स्यात्

मूर्ध्नामुवृत्तहस्ताधिरहेत्यादि ॥ ग्रीवाभङ्गाभिराममित्यादि ॥ एकान्तकान्ते-
त्यस्य स्वरध्यजवसमुदायद्विकस्य सुन्दरेत्यादिसमुदायवहुत्वमप्युक्तवृत्त्यनु-
प्रासातगतस्य व्यवहितनितमविलिप्रियादिद्विकान्तरापेक्षया ॥ छेकानुप्रास ।
यातायातेत्यस्य छाटानुप्रासत्वाद्ब्यवहितत्वेऽपि नितमविलिभी(वी)त्यस्यैतद्
पेक्षयाऽपि छेकानुप्रासाभावे वृत्त्यनुप्रासपोषकत्वमेव एवमन्यत्रापि बोध्यम् ॥४॥

तुल्याभिधेयभिन्नतात्पर्यशब्दावृत्तिर्छाटानुप्रासः ॥ ५ ॥

अभिधेयस्यैवार्थत्वाभेदे न लक्ष्यादे किं तु तत्रेदं एव तात्पर्यभेदे शब्दस्या-
वृत्ति पुनरुच्चारण छाटानुप्रास । अत्र चैवस्य शब्दस्य वाच्ये विश्रान्तवा-
त्तत्रैव तात्पर्यम् । अन्यस्य ॥ लक्ष्ये व्यङ्ग्ये वेति तात्पर्यभेद । न ॥ द्वयोरपि
वाच्यविश्रान्तत्वे समन्वयभेदमात्रम् । समन्वयभेदमात्रे हि पौनरक्त्याख्यो
दोष स्यात् । न च दोषामाघस्यालकारत्वम् । अपशब्दाद्यभावस्यापि चा-
लकारस्यप्रमत्तात् । अत्र च यद्यपि वाच्यस्यापि पौनरक्त्यं तथापि ॥ तद्
लकारतायां प्रयोजनम् । शब्दावृत्तेरेव यमकादौ चारत्वनियन्धनत्वात् । तुल्य-
याच्यता तु यमकादिवैलक्षण्याद्(ण्य) न तु चारतानिमित्तम् । तेन शब्दस्यैव
धारवहेतु पुनरक्तताधर्म इति शब्दालकार एवायम् । उदाहरणम्—

एमेअ जणो तिस्सा देठ क्खोलोपमाइ ससिपिग्घं ।

परमत्यपिअरे ठण चन्दो चन्दो विअ वराओ ॥ ८ ॥

[एवमेव जनस्तस्या ददाति कपोलोपमायां शशिविम्बम् ।
परमार्थविचारे पुनश्चन्द्रश्चन्द्र इव वराक ॥]

अत्रैश्चन्द्रशब्दो वाच्ये पयवसितोऽपरस्तु कल्कादिदोपरूपधर्मनिष्ठ
(विशिष्ट) इति भिन्न तात्पर्यम् । अचिन्तु—

सितकरकरश्चिरविभा त्रिभाकराकारधरणिधरकीर्ति ।

पौरुपक्रमला कमला सापि तवेवास्ति नान्यस्य ॥ ९ ॥

इत्यादौ यद्यपि सितकरविभाकरेत्यत्र करविभाशब्दयोर्न मुख्यार्थथाथ
तथापि केवल्यो स्वार्थविभ्रान्ति, साम्त(?) (सज्ञा) पदान्तगतयोस्त्वभि-
धेयमर्थमुपलक्षणीकृत्य संज्ञिन प्रतिपादयतोरस्वेव स्वार्थपरित्यागात्परार्थ-
निष्ठत्वाच्च लक्ष्यनिष्ठम् । अचिन्त्वभिधेयाशस्य भेदादपि तात्पर्यभेदे लाटानु-
प्राप्त एव । यथोदाहृतम्—यातायातेत्यादि । अत्र प्रथमः क्तो भावे
द्वितीय कर्तरि अशेनाभिधेये भेद । एव चार्थभेदे शब्दाद्युत्तियमकमर्थस्या-
भेदेऽपि भेदाह्लाटानुप्राप्त । अत्र समग्र —

तेन्येऽत्यर्थस्य भिन्नत्वमभिधेयांशभेदतः ।

लक्ष्यादिना वा तात्पर्ये भेदो नान्य. समन्वय ॥ इति ।

इत्यमुपपादिताद्विषयादन्यत्र लाटानुप्रासभ्रमोऽन्यै विहित उपेक्षणीय
एव ॥ ५ ॥

पद्मादिलिपिर्णवच्चित्रं च चित्रम् ॥ ८ ॥

पद्मखन्नादिमन्त्रिवेशाना नियतस्थाननिवेशित्वेन यत्र लिप्यक्षराणि निमित्ती
भवन्ति तथाविधमन्वदपि प्रतिलोमानुलोमापन्न-दाभास्तादि यदाश्रयकारि-
तया चित्र तच्चित्रम् । एतच्च कान्यात्मभूतस्य रमादेश्वर्णप्रयूहकारितया न
तथाकारता भजते शब्दाभिधेयाद्रिमुनेन रमासुपकरणस्यैव मुख्यतया-
कारणत्वादिति चिरन्तनाल्कारवन्न विभज्य लक्षितम् । एव यमकादावपि
शेषम् । उदाहरणम्—

या महामिहतापाया या पातार्तिहराभया ।

या भरात्कृतान्याया याञ्चारद्धमहामया ॥ १० ॥

मा दुर्गा पातु वो धैर्यधृतदानवसाहमा ।

सारसाभमुखच्छाया जितसंतततामसा ॥ ११ ॥

सादरा पापहरणे संचारजितसारसा ।

सा रातु हासभासा तु मुखपद्मा रसावहा ॥ १२ ॥

तं धिरेण गतायासा सा माया पक्षपातिनी ।

नीतिपाक्षपयामासा सायाता गणरेचितम् ॥ १३ ॥

प्रकाशं गृह्य पुंसस्यखेदच्छेदाग्नुदाबलम् ।

प्रज्ञात्मनेन विमला स्थिता दृश्यसि विद्वताम् ॥ १४ ॥

पूर्वेण पद्यबन्धः । उत्तराभ्यां लङ्गबन्धः । उत्तरयोः प्रतिलोमानुलोमाप-
शब्दाश्च । एवं मुरजयन्धकियागुसादि बोद्धव्यम् ॥ ६ ॥

उपमानोपमेयस्य सादृश्यमुपमा ॥ ७ ॥

प्रसिद्धगुणेनोपमानेनाप्रसिद्धगुणस्योपमेयस्य सादृश्यहेतुना गुणादिना धर्मेण
साधर्म्यप्रतिपादनमुपमा । उपमानोपमेयग्रहणं 'यक्ष्यमाणकथितोपमादिव्यव-
ष्टेदार्थम् । न हि तत्र तात्त्विकमुपमानमस्ति तदभावाद्दुपमेयस्य न
तात्त्विकत्वम् । उपमानोपमेयत्वाद्दुपमेयव्यवहारस्य । समासकरणं 'ओपमानस्य
प्रसिद्धगुणत्वख्यापनार्थम् । इत्थं च प्रकृताप्रकृतयोः प्रकृतयोरप्रकृतयोरेव वा
समानेन धमण सम्यन्धे त्रिधा । धर्मश्च पराश्रितः । १. च भावाभावरूपतया
द्विविधः । तयोर्भावरूपो जातिगुणक्रियाविशेषसमवाय वेन वैशेषिकप्रक्रियया
पश्यथा । तत्र जातेः साधारणधर्मत्वेऽपि सादृश्यनिमित्ताभावात्प्रोपमाद्यद्भवत्यम् ।
तज्जातीयत्वे हि तत्त्वं न्यास्य तत्सदृशत्वम् । यदुक्तम् 'यत्र किञ्चित्त्वामान्यं
कश्चिद्विशेषः स विषयः सद्दशनायाः' । जातेश्च व्यक्तिषु प्रत्येकं सर्वात्मना
परिसमाप्तयेन तरतमहेतुत्वाभावाद्द्विशेषाभावः । विशेषसमवाययोश्च नित्य-
परोक्षत्वेन कविव्यवहाराविषयत्वादेव न काव्याद्भवत्यम् । विशेषस्य च
विशेषरतेन समानधर्मत्वाभावात् सादृश्याद्भवत्यम् । प्रत्यक्षत्वेपि समवायस्यैक-
त्वाज्जातिवत् सादृश्यनिमित्तत्वम् । एवं भावरूपे द्रव्याणां साधारणो धर्मो
गुणक्रियात्मा द्विभेदः । गुणानां त्रिधाणां च न गुणक्रियारूपः समानो धर्मः ।
तयोर्द्रव्यैरुधर्मत्वात् । तेनोदाहरित्यमाणादिना गुणादेधर्ममात्र साधारणं
चाहवाचारव्यादिवदस्येव । तस्य च क्वचिद्द्रव्यवर्तित्वेऽपि न गुणत्वम् ।
गुणानां परिगणितत्वाद् गुणक्रियावृत्तित्वाच्च । एवं गुणः क्रिया धर्ममात्र-
मिति त्रिविधो भावरूपः समानो धर्मः । अभावेन नह चतुर्थोपमाद्यद्भवत्यम् ।

तस्य चतुर्विधस्य धर्मस्य शुद्धत्वमध्यवसितमात्रत्व श्लेषेणाध्यवसितत्व वा । तथाविधस्यापि षचिदसाधारण्येन सकृन्निर्देश कचिदसकृन्निर्देशो विम्बप्रतिबिम्बभावश्चेति धर्मोपादाने बहुविधत्वम् । अनुपादाने तु प्रकृताप्रकृतोभयगतत्वेन त्रिविधत्वमेव । तत्र गुणाक्रियाधर्ममात्रद्रव्याभावानामपि परस्परमुपमानोपमेयभावे बहुतरप्रभेदत्वम् । किमपरमस्या एव शाब्दत्वार्थत्वादिभेदैरनेकालकारप्रपञ्चो जायत इत्यसावेव प्रथम निर्दिष्टेत्यल बहुना । दिङ्मात्रेण यथा—

वैदेहि पश्यामलयाद्विभक्तं मत्सेतुना फेनिलमम्बुराशिम् ।

च्छायापथेनेव शरत्प्रसन्नमाकाशमाविष्कृततारतारम् ॥ १५ ॥

र. १३. २.

अत्र विभक्तमिति गुण साधारण्येन निर्दिष्ट, सधोगविभागादीना गुणत्वात् । फेनिलाविष्कृततारयोर्विम्बप्रतिबिम्बभाव । अम्बुराशिमिति पर्यायवक्रतावगतस्य स्वच्छत्वस्य शरत्प्रसन्नमिति पृथङ्निर्देशादसकृदुपादानम् । यथा वा—

अहो सुरसस्यानुपद सदैव दु खानुबन्धो भविनामुदेति ।

आनन्दयोगस्य मृगेन्द्रमूर्तेरायाति पञ्चादिह दग्धयोग ॥ १६ ॥

अत्रागमनमुदेत्यायातीत्यसकृदुपात्तम् ।

रन्निद्रज्जइ सासक पडिज्जइ गेअणिद्वलोअम्मि ।

परियड्ढिअ वि तावेइ जारगम्भव्व किवणधणम् ॥ १७ ॥

[रक्ष्यते साशङ्क प्रकटीक्रियते नैव स्निग्धलोके ।

परिवर्धितमपि तापयति जारगर्भ इव कृपणधनम् ॥]

अत्र रक्षणादिभि क्रियासाधारणो धर्म । यथा वा—

पयसीव जरत्पर्णं मरुतीव जरत्तृणम् ।

नभसीव शरन्मेघञ्चिन्ताचक्रे भ्रमाम्यहम् ॥ १८ ॥

अत्र भ्रमणस्यान्यवसितत्वम् । एतानि प्रकृताप्रकृतयो । प्रकृतयोयथा—

सदयं बुभुजे महाभुज सहस्रोद्वेगमिय व्रजेदिति ।

अचिरोपनतां स मेदिनीं नवपाणिग्रहणा वधूमिव ॥ १९ ॥

र. ८. ७.

अत्राचिरोपनताह्यस्य संबन्धस्य संयोगादिरूपगुणमध्यपाठाभावाद्धर्म-
मात्रस्य नवपाणिग्रहणामित्यनेन पृथङ्निर्दिष्टस्य बुभुज इति क्रियाकर्मत्वस्य च
साधारण्यम् । द्वयोरप्यचिरोपनतत्वात्पाकरणिकत्वम् । नववध्वाः सदयोप-
भोगस्य सर्वजनप्रसिद्धत्वादुपमानत्वम् । अप्रकृतयोर्यथा

स्वरेण तस्याममृतश्रुतेव प्रजल्पितायामभिजातवाचि ।

अप्यन्यपुष्टा प्रतिकूलशब्दा श्रोतुर्वितन्त्रीरिव वाद्यमाना ॥२०॥

शु. १. ४५.

धर्ममात्रस्य साधारणत्वम् ।

अमृतेन्दुकलासहोदरा सुतनुस्तीरतलेऽवतिष्ठते सा ।

उरसीव पयोधिराजकन्या वनमालाभरणे रथाङ्गपाणेः ॥ २१ ॥

सहोदरत्वस्य सादृश्येन सहाभेदाध्यवसायः । वनमालाभरण इत्यत्र श्लेष-
गर्भत्वम् ।

कीरन्ती विषज्जासह उज्ज्व रेह व्य खलजने मेत्ती ।

सा उण मुज्जणम्मि कजा अणहा पाहाणरेह व्य ॥ २२ ॥

[क्रियमाणैव नश्यत्युदके रेखेव खलजने मैत्री ।

सा पुनः सुजने श्रुता अनघा पापाणरेखेव ॥]

इत्यादौ विनश्यन्तीति विनश्यन्तायाः क्षणमात्रभाषित्वेन प्रतीतिगोचरत्वा-
भावाद्दिनाशरूपस्य प्रध्वंसाभावस्य पूर्वोदाहृते प्रकटीक्रियते नवेत्यन्ता-
भावस्य च समानधर्मत्वम् ।

न भयति भवति च न चिरं भवति चिरं चेत्फले विसंबदति ।

फोपः सत्पुरुषाणां तुल्यः होहेन नीचानाम् ॥ २३ ॥

अत्र प्रागभावस्यैयांभावफलाभावः कोपश्चेद्योर्विस्मयोरमानोपमेययोः
समानो धर्मः ।

अदंसणं व मुज्जणस्त दंसणं दुज्जणस्त दूमेइ ।

तं चिअ संपइ मुलहं अहो कलिआलमाहप्पम् ॥ २४ ॥

[अदर्शनमिव मुज्जनस्य दर्शनं दुर्जनस्य दूषयति ।

तदेव सम्प्रति मुलभमहो कलिकालमाहात्म्यम् ॥]

एतेषु जारगर्भकृपणधनयोर्जात्यो स्नेहकोपयोरभिष्वगरूपेच्छात्मत्वेन द्वेष
विशेषत्वेन च गुणयो रेखामै-यो सन्निवेशात्मकत्वेन स्नेहात्मकेच्छारूपत्वेन च
धर्मगुणयोराकाशान्बुरादयोर्देव्ययो जल्पणांस्मदर्थयोर्जातिर्द्रव्ययो सुजना
दर्शनदुर्जनदर्शनयोरभावत्रिययोरुपमानोपमेयभाव । एवमन्यत्त्वयमृच्छम् ।

प्रसिद्धेनाप्रसिद्धस्य सादृश्यमुपमा मता ।

प्रस्तुतस्य तु ज्ञान्येन व्यभिचारस्य दर्शनान् ॥

धर्मो गुण त्रिया वापि द्वयमेवेत्यसगतम् ।

अभावादिमुदेनापि सादृश्यस्य निदर्शनान् ॥ इति उपम ॥

यत्पुनरलंकारसारकृताभिहितम्—वाक्योऽयमित्यादां निम्नरहारादीनामपि
गम्यमानधर्मत्वत्वादिधर्मनिमित्तमुपमानोपमेयत्वमेव न तु शीलाद्यपेक्षया
समानधर्मत्व तद्भावादिति तत्र हृदयङ्गमम् । यद्यप्येवमादी धर्माणामप्युप
मानोपमेयभाव सभाव्यते तथापि नृपादीना धर्मिणा हारादिनिमित्तवोपमा
तावन्मात्रेण सादृश्यप्रतीतिपर्यवसानात् । अन्यथा नृपादीनामप्यप्रस्ताये
तदनौपयिक हारादिमादृश्यप्रतिपादनससगतमेव स्यात् । धर्म्युपमादतोश्च
चाटणो धर्मान्तरस्मानुपादानादप्रतीतिश्च हारनिम्नरादिसध्यादकस्यापि धर्म
स्यानुगामित्वाभावात्कथ साधारणधर्मतेति चेत्, उच्यते । यद्यप्युपात्तस्य
हारादेर्न साधारणत्व तथापि विशिष्टमन्निवेशिततरद्रव्यत्वधत्वादिक समान
तया प्रतीयत एव । तेनोपात्तहाराद्यभिप्रायेण विन्ध्यप्रतिविन्ध्यभाव । तद्द्वारा
गम्यमानधर्ममुखेन समानधर्मत्वम् । तेन विन्ध्यप्रतिविन्ध्यभावे वस्तुप्रति
वस्तुभावे वोपात्तधर्ममुखेनैवोपम्यप्रतीतिर्न कश्चिद्दोष । एव तत्र तत्रानेनान्यैवा
यन्त्यायप्रतीतिवाद्य प्रलपित तद्दिह तत्प्रतिपक्षतयैवाभिधानेनायुक्तमिति
मन्तव्यम् । अन्यगौरवमया पुनरन्य न दूष्यते ॥ ७ ॥

कल्पितेन कल्पितोपमा ॥ ८ ॥

उपमानेनापमेयस्य सादृश्यमित्यनुपज्यते । तद्वतोऽसता प्रौढोक्तिनिर्मितेन
कात्पनिकेनोपमानोपमेयस्यायां कल्पनिक सादृश्य कल्पितोपमा । फल चात्र
प्रतिभटभूतवस्वतराभावप्रतिपादनम् । एवमुत्तरम् । अत एव नास्या उप
मायामन्तर्भाव । उपमावगतगुणविशिष्टोपमेयप्रतिपत्तिफलत्वेन तस्या उपमा-

नान्तरासंभवप्रतिपादनार्थत्वाभा(वा)त् । फलभेदेऽपि तदन्तर्भाव इति चेन्न,
अनन्वयादेरपि तद्व्यसङ्गात् । भवत्विति चेन्न, लक्षणादिभेदात् । उदाहरणम्—
आयर्जिता किंचिदिव स्तनाभ्यां वासो वसाना तरुणार्कगौरम् ।
संजातपुष्पस्तवकावनम्रा संचारिणी पल्लविनी लतेव ॥ २५ ॥

कु. १. ५४.

अत्र संचारिणी लता कल्पितमुपमानम् । यथा वा—

अनिवारिततापसंपदं फलहीनां सुमनोभिरुज्जिताम् ।

खलतां खलतामिवासतां प्रतिपद्येत कथं बुधो जनः ॥ २६ ॥

अग्राकाशलतास्वरूपेणैव कल्पितमुपमानम् । अत्रैव खलतायाः खलतैवो-
पमानमिति शब्दशङ्खुद्भवेऽनन्वयोऽपि ॥ ८ ॥

तेनैव तदेकदेशेनायसितभेदेन वाऽनन्वयः ॥ ९ ॥

उपमानेनेत्यादिकल्पितेनेति चानुपपन्नम् । उपमेयेनैवोपमानतया कल्पितेनो-
पमेयस्यामुखायभासमानसाधर्म्यापादनमेकरोऽनन्वयः । उपमेयकदेशस्य तथै-
वोपमानताकल्पनमपरः । उपमेयस्यैव प्रतिबिम्बितत्वादिना भेदेनायसितस्य
तत्करणं तृतीयः । यथा—

युद्धेऽर्जुनोऽर्जुन इव प्रथितप्रतापो भीमोऽपि भीम इव धीरिषु भीमकर्मा
न्यप्रौढवर्तिनमथाधिपतिं धुरुणामुत्प्रासनार्थमधिजग्मतुरादरेण ॥२७॥

अत्र तस्यैवानुनादेः शब्दस्य पुनः भ्रवणेनेकार्थतायाः प्रयाधनाद्द्वितीय-
स्यानुनादेः शब्दस्य कार्तवीर्याद्यर्थान्तरवाच्यताशङ्काया अयोगान्न दुष्टमुदा-
हरणम् । यद्यपि च नामाथान्तरवृत्तिता स्यात्तथापि खलतां खलतामिवेत्यादि-
षद् व्यङ्ग्योऽनन्वयो भवेत् न तु सर्वथा तदभाव इति न काश्चिदोप. ।

एहहमते भुवणे सुन्दरमहिलासहस्रसंकिण्णे ।

अणुहरइ णवर तिस्सा यामद्धं दाहिणद्धरस्स ॥ २८ ॥

[एतावन्मात्रे भुवने सुन्दरमहिलासहस्रसंकीर्णे ।

अनुहरति केवलं तस्या यामार्धं दक्षिणार्धस्य ॥]

गन्धेन सिन्धुरधुरन्धरवक्त्रमैत्रीमैरावणप्रमृतयोऽपि न शिक्शितास्ते ।
तत्त्वं कथं त्रिनयनाचल्लभित्तिस्त्रीयप्रतिच्छविषु यूथपतित्वमेपि ॥२९॥

अत्र स्वीयप्रतिबिम्बैरेव तव सादृश्यमिति प्रतीयते ।

उपमानान्तरविरहस्त्रिष्वपि भेदेषु गम्यते येन ।

तदनन्वयस्त्रिधासावसमे स तु मुख्यतो वाच्यः ॥ इति परिकरः ॥९॥

तद्विरहोऽसमः ॥ १० ॥

उपमानस्य विरहोऽसंभवन्प्रतिपादनमसमाप्त्योऽलंकारः ।

दुण्डुण्णन्त मरिहसि कंटककलिजाई केअइवणाई ।

मालइकुसुमसरिच्छं भमर भमन्तो ण पायिहिसि ॥ ३० ॥

[दुण्डुलायमानो मरिष्यसि कण्टककलितानि केतकिवनानि ।

मालतीकुसुमसदृशं भ्रमर भ्रमन्नपि न प्राप्स्यसि ॥]

अत्र मालतीकुसुमसदृशमन्यन्नास्तीति उपमानासंभवः प्रतीयते । तेनोपमानानुपादानालुप्तोपमेयमिति न वाच्यम् । उपमानस्य संभवतोऽनुपादाने लुप्तोपमा । अत्र चोपमानस्वासांभव एव उपनिबद्धः । न चास्पानन्वयादायन्तर्भाव इत्यलंकारान्तरमेव ।

यत्रोपमानस्य न संभवोऽस्ति तत्रासमः स्यादुपमा न लुप्ता ।

संभाव्यमानस्य सतः समानधर्मादिकस्य त्वनुदीरणे सा ॥

इति संक्षेपः । यथा वा—

देवाकर्णय नाकिनां पुरि नृणां लोके पुरे भोगिना-

मासन्केचन सन्ति केचन तथा स्थारयन्ति ये केचन ।

तन्मध्ये न बभूव नास्ति भविता तादृश् न नीतौ नती

कान्ती काव्यरतौ मती रिपुहती कीर्तौ च यस्ते समः ॥ ३१ ॥

भ्रमर भ्रमता दिग्गन्तराणि क्वचिदासादितमीक्षितं श्रुतं वा ।

वद सत्यमपास्य पश्रुपातं यदि जातीकुसुमानुकारि पुष्पम् ॥३२॥

अत्र च सामर्थ्यात् तथाविधं नास्तीति प्रतीयते ॥ १० ॥

परस्परमुपमानोपमेयत्वमुपमेयोपमा ॥ ११ ॥

उपमानस्योपमेयताप्युपमेयस्याप्युपमानत्वमित्युपमेयोपमालंकारः । स चोपमानान्तरनिषेधायः । उदाहरणम्—

रामिव जलं जलमिव खं हंसश्चन्द्र इव चन्द्र इव हंसः ।

कुमुदाकारास्तारास्ताराकाराणि कुमुदानि ॥ ३३ ॥

सविता विधवति विधुरपि सवितरति तथा दिनन्ति यामिन्यः ।

यामिनयन्ति दिनान्यपि सुखदुःखवशीकृते मनसि ॥ ३४ ॥

पूर्वत्र यदैव जलादि ध्योमाविसदृशं तदैव व्योमादयोऽपि तत्तुत्या इति तुल्यकालत्वम् । इह तु यदा सुखवशीकृतत्वं तदा सवित्रादय इन्द्रादिवदाचरन्ति । यदा दुःखवशीकृतत्वं तदेन्द्रादयोऽर्काघायन्त इति भिन्नकालत्वमिति विक्षेपः । अत्रापि सचित्तेत्यादौ विपरित्योत्पमानोपमेयभावविषयक्षयां दिनकरस्य विद्वद्धो निशाकर एव तस्य च स एवोपमानम् । इत्यमेव दिनयामिन्योरपीति परस्परमेयोपमानोपमेयत्वसमवादादुपमानान्तरनिषेधफलत्वं स्थितमेव । अतश्चैकत्र द्वयोरपि तुल्यत्वाच्च कस्यचिदप्रसिद्धगुणत्वमिति ध्वक्षिकमुपमानत्वम् । अन्यत्र विम्बादेराह्लादकत्वादि सवित्रादेश्व तापकत्वादि प्रसिद्धमिति वास्तवमेव । आर्था यथा—

तद्वस्तुना युगपदुन्मिपितेन तावत्सद्यः परस्परतुलामधिरोहतां द्वे ।

प्रस्पन्दमानपरुपेतरतारमन्तश्चक्षुस्तव प्रचलितभ्रमरं च पद्मम् ॥ ३५ ॥

अत्र च परस्परतुलाशब्देनोपमानत्वे श्रुत्या प्रतिपादिते उपमेयत्वसमर्थाद्यतीयते उपमेयताया वा शाब्दत्वे उपमानतार्थीति न द्वयमेव शाब्दमित्यर्थी उपमेयोपमा । पूर्वत्र वाक्यभेदे द्वयस्य पृथगुपादानाच्छाब्दत्वम् । तदैव तस्यैवोपमानतोपमेयता च सत्कृपात्तस्याभिधानुमशाक्येत्वार्थादस्याः श्रौतत्वे वाक्यभेद एव, आर्थरूपे त्येकवाक्यत्वम् । इहापि—

रजोभिः स्यन्दनोद्भूतैः गर्जश्च घनसन्निभैः ।

भुवस्तलमिव व्योम कुर्वन् व्योमेव भूतलम् ॥ ३६ ॥

र. ४. २९.

इति कुर्वन् इति क्रियाया आवृत्त्या वाक्यभेद एव । अत्र च भुवो व्योम-
तापत्तां व्योमश्च तद्रूपतापत्तां वक्ष्यमाणविपर्ययालंकारसंज्ञिता ॥ ११ ॥

सामान्योद्दिष्टानामेकस्य निदर्शनमुदाहरणम् ॥ १२ ॥

सामान्येनाभिहितानामेकस्येवाद्युपादानमुखेन प्रतीतिविशदीकरणार्थं निदर्शनमुदाहरणमलकार । अथ चेवाद्युपादानेनोपमासाधन्यात् तद्यस्तावे लक्षित । उदाहरणम्—

अनन्तरत्नप्रभवस्य यस्य हिम न सौभाग्यविलोपि जातम् ।

गको हि दोषो गुणसन्निपाते निमज्जतीन्दो किरणेप्यिवाङ्क ॥३७॥

कु १३

इयत्र हिमकृतकसांभाग्याविलोपनरूपस्य विशेषस्य गुणसन्निपाते दोषनिमज्जन सामान्येन समर्थकतयामिहितम् । तस्य चेन्दा किरणेप्यिवाङ्क इति तदेकेशभूता विशेष उदाहरणीकृत । न शेषमुपमा । उपमेयाद्युपमानस्य घस्यन्तरभूतत्वे तस्या भावात् । इह तु दार्पकदशचमइत्येति नोपमेयात्पृथग्भाव । किं चान्न सामान्यस्य विशेषेण भावस्य विशक्षितम् । सादृश्य जीविता चोपमा । अत एव यथा व्याकरणादां सूत्रार्थहृदयद्रमीकरणायोदाहरणोपादान तथैवेह सामान्याभिहितस्य विशेषनिदर्शनमिति प्रतीतिविपदीकरणाधर्मियुक्तम् । नापि द्वितीयाऽनन्वय । उपमावत्सादृश्याविवक्षणादुपमानासंभवात्सर्वाभावाच्च । यथा च—

तृप्तियोग परेणापि न महिम्ना महात्मनाम् ।

पूर्णश्चन्द्रोऽयकाक्षी दृष्टान्तोऽत्र महार्णव ॥ ३८ ॥

त्रि २ ३१

अत्रेवाद्यर्थे दृष्टान्तशब्द । तदर्थे उदाहरणशब्द एव यथा—

समूलघातमग्नन्त परान्नोद्यन्ति मानिन ।

अध्यासितान्घतमसस्तत्रोदाहरण रवि ॥ ३९ ॥

मा २ ३२

अत्र प्रौढोक्त्या रविमानिविशेषेण प्रतीयते । यथा वा—

पतत्यधोघो यात्युच्चैर्जन स्वैरेव कर्मभि ।

खनितेव हि कूपस्य आसादस्येव कारक ॥ ४० ॥

अत्र स्वकर्मनिमित्ताद्यपतनाप्यस्य सामान्यस्य प्रतीतिविपदीकरणार्थं कूपखननादिरूपो विशेषो निदर्शित । इत्यध्ववसायविरहाच्छुद्धमेतदुदा

हरणम् । इवाद्यभावेन च यथायमार्थस्तथार्थान्तरन्यासे निदर्शयिष्यते । अय
चात्र समग्रह —

उपमानोपमेयत्व भिन्नयोरुपमेत्यत ।
सामान्यस्यास्फुटत्वेन ज्ञातस्य स्फुटसविदे ॥
तदशस्य विज्ञेयस्य क्रियते यन्निदर्शनम् ।
तदुदाहरण तस्यामन्तर्भावोऽस्य किंकृत ॥ (१२)
अन्यधर्मयोगादार्थमौपम्य प्रतिमा ॥ १३ ॥

प्रसिद्धगुणार्थान्तरसंबन्धिभिः कार्यकारित्वादिभिर्धर्मैः सयन्धोपनिबन्धा-
स्तामर्थ्यलभ्यमौपम्य प्रकृतस्वार्थान्तरप्रतिमया प्रतिमानामाद्यमलकार । अत्र
इवाद्यनुपादानान्नोपमा । धर्मिणो सामानाधिकरण्याभावात् रूपकम् । द्वयो
रप्युपादानान्नातिशयोक्ति । धर्माणामसयन्धाभावात् निदर्शना । धर्मविषये
च अचिद्व्यवसायसम्भवेऽपि उपमावस्य चातिशयोक्ति । धर्मस्य प्रकृताप्रकृता-
नैकसमन्वयस्योपनिबन्धाभावात् तु ययोगितादय । अत्र हि वस्तवन्तरसंबन्धिनो
धर्मा प्रकृतसंबन्धितयैवोपनिबन्ध्यन्ते । वस्तवन्तरसंबन्धस्त्वयसामर्थ्यादिनाश-
सेव । तेनालकारान्तरमेव प्रतिमा । उदाहरणम्—

अङ्गे पुलञ्ज अहर सवेपिञ्ज जम्पिञ्ज ससिञ्जार ।
सव्य सिसिरेण षञ्ज जं षञ्जञ्ज पिञ्जअमेण ॥ ४१ ॥
[अङ्गे पुलञ्जमधर सवेपित जल्पित ससीत्कारम् ।
सर्वं शिशिरेण कृत यत्कर्तव्य प्रियतमेन ॥]

अत्र पुलञ्जोद्गमादिवल्लभकाय शिशिरेण कृतमिति तस्य चतुर्भुज्यताप्रती-
तेरर्थापत्तेर्यापम्या प्रतिमा ।

कार्ये यथा कारणतापरस्य तर्धव चास्येति विभावनाया ।
इय विभिन्ना न च विद्यतेऽत्र विरोधसंस्पर्शयती प्रतीति ॥
अत एव च धर्मधर्मिणोर्यत्र विरूपत्वमिहास्ति तेशतोऽपि ।
स्फुटमेव ततो विरूपयोगाद्विद्यमादत्र निरूप्यते विभेद ॥

दृष्टिं हठेन पिदधाति न केलिकार सवेदन हरति हन्त न मूर्च्छना च ।
मर्माणि सरुपशति नो पिशुनश्च कश्चिदत्यद्भुतो बलभरोऽयमदृष्टपूर्व ॥४२॥

इति बलभरस्य केलिकारितादिकारणाभावेऽपि दृष्टिपिधानादिरूपकार्यं
सबन्धोपनिबन्धाद्धिभावेनासर्काणां । यथा वा—

गण्डयोररुणिसादृश्रिभाव कोऽपि च भ्रुकुटिविभ्रमहेतु ।

सुभ्रुवा दयितसान्वनवर्जं मानकार्यका(क)रणाय मदोऽभूत् ॥४३॥

अत्र मानकार्यस्य सुपरागादमंदन करणात्तत्तुल्यता मदस्य प्रतीयते ।
कचित्तु प्रभर्ष्यिकाऽपि भवति यथा—

तरलाविपहि दरविअसिएहिं तरुणीण णअणकमलेहिं ।

अन्चिज्जसि अणुदिअहं जुआण कोहोसि मअणस्स ॥ ४४ ॥

[तरलीकृते दरविकसिते तरुणीना नयनकमले ।

अर्च्यसे अनुदिवस युवन् को भवसि मदनस्य ॥]

अत्र मदनस्य कस्त्वमसीति प्रभात्सादृश्य प्रतीयते । अत्र च नयनकमले
अर्चनीयतारूपस्तद्धर्मो हतुनयोपात्त । इापि तदीयधर्मसयधोऽर्धावसेधो
भवति । यथा—

णवपुणिणामिअकस्स सुहअ कोत्तोसि मणसु मम सन्च ।

कासोहअसमग्गा पढोसरयणि व्व तुह अज्ज ॥ ४५ ॥

[नवपूर्णिमामृगाङ्कस्य मुभग कस्त्वमसि भण मम सत्यम् ।

का सौभाग्यसमप्रा प्रदोपरजनीव तवाद्य ॥]

अत्र नवपूर्णिमामृगाङ्कस्य कस्त्वमसीति प्रभात् क्षणरागिता नवपूर्णिमा
मृगाङ्कवदर्थतोऽवगम्यते इत्यर्थमपम्यम् । तदेव च का प्रदोपरजनीव तवा-
द्यति द्वितीयार्थे शोपोद्दलितम् ।

जो सरहसपिअपरिरम्भपसरिअआनदपरिमलो हिअए ।

सो चिअ मुत्ताहारो सीअलसरसो ससिमुहीणम् ॥ ४६ ॥

[य सरभसप्रियपरिरम्भप्रसारितानन्दपरिमलो हृदये ।

स एव मुक्ताहारो शीतलसरस शशिसुखीनाम् ॥]

इत्यादि(दौ) शीतलत्वादिहारधर्मसंबंधेऽपि सामानाधिकरण्यानिर्देशाल्लो-
चिचप्रहारो इति मुख्यनिषेधाच्चापहस्त्यादय एव ॥ १३ ॥

सकृद्भर्मस्य निर्देशेऽप्रस्तुतानां प्रस्तुतानां वा तुल्ययोगिता ॥ १४ ॥

आर्थमौपम्यमित्यनुपंगः स्मरणालंकारं पावत् । साधारणस्य धर्मस्य सकृ-
दुपादाने अप्राकरणिकानां प्राकरणिकानामेव वा इवाद्यप्रयोगादार्थमौपम्यं
तुल्ययोगिता । अप्र च प्रसिद्धगुणमुपमानमप्रसिद्धगुणमुपमेयमिति बोद्धव्यम् ।
अन्यथा परस्परमुपमानोपमेयतायामुपमेयोपमाया आर्थता श्चाज्ञोपमायाः ।
वदाहरणम्—

प्रणयोक्तिभिर्मुनिरपि प्रसेदिवानिति मे स शापतिमिरावधिं व्यधात् ।
वशिनां रूपो मतिपु नासते चिरं जलविप्रुपश्च नृप शष्पसूचिपु ॥ ४७ ॥

प्रवृत्तयोर्यथा—

हर्षाश्रुलवकीर्णेन सत्पत्रावलिचारुणा ।

वामेन पुस्फुरे तस्याश्चक्षुषा च स्तनेन च ॥ ४८ ॥

पूर्वस्मिद्बुदाहरणे मुनिः प्रसेदिवानिति विशेषस्य प्रकृतस्य वशिनामिति
सामान्यारम्भप्रकृतः समर्थकतयोपात्तः । तस्य चास्थिरत्वेन प्रसिद्धा जल-
विप्रुप उपमानतयोपात्ताः । मुनिवृत्तान्तापेक्षया च द्वयोरप्युपमानोपमेययोर-
प्रकृतत्वम् । द्वितीयस्मिश्चक्षुषः स्फुरणस्य स्त्रीपुंससाधारणत्वेन प्रसिद्धत्वादुपमा-
नता । अचिदप्रसिद्धापसिद्धाभावे उपमेयोपमामूलतैव । यथा—

त्वदङ्गमार्दवं द्रष्टुः कस्य चित्ते न भासते ।

मालतीशशिभृल्लेखाकदलीनां कठोरता ॥ ४९ ॥

अत्र मालत्यादीनां सर्वेषामेव कविसमये तुल्यैव प्रसिद्धिरिति न कस्य-
चिद्विशेषणोपमानत्वं निर्णेतुं शक्यमित्यन्योन्यमेवोपमानोपमेयता ॥ १४ ॥

मिश्राणां दीपकम् ॥ १५ ॥

सकृदित्यनुपप्यते । सकृद्भर्मोपादाने प्रस्तुताप्रस्तुतानां मिश्रत्वे आर्थ-
मौपम्यं दीपकम् । यथा—

अहो विधात्रा सृजता जगन्ति चत्वारि रत्नानि विनिर्मितानि ।

राज्ञेप भोजश्च मनोभवश्च शरीरं च मासः कुसुमाकरश्च ॥

अथवा—

अहो महत्साहसमेतदेव यद्वर्णनीयो नवसाहसाङ्कः ।

दूरे परिच्छेदकथा हि सत्यमेतद्गुणानामुदधेरपां च ॥ ५१ ॥

अत्र गुणानां प्रस्तुतानामपां चाप्रस्तुतानां परिच्छेदकथाभावात्सो धर्मः सकृन्निर्दिष्टः । आद्ये चत्वारि रत्नानीति साधारणो धर्मः सकृदुपात्तो भोजादि-भिरुपमेयोपमानैरनेकैरेक्यचननिर्दिष्टैः सह साक्षात् संबन्धं भजत इत्यसमञ्जसमुदाहरणम् । एवं—

योगपट्टो जटाजालं तारवी त्वग् मृगाजिनम् ।

वचितानि तवाङ्गेषु यद्यमूनि तदुच्यताम् ॥ ५२ ॥

इत्यादावुचितानीति बहुवचननिर्दिष्टो धर्मो योगपट्टादीनि प्रत्येकं नाग्ने-सीति तुल्ययोगितायामपि दुष्टतैव ।

संचारपूतानि दिगन्तराणि कृत्वा दिनान्ते निलयाय गन्तुम् ।

प्रचक्रमे पल्लवरागताम्रा प्रभा पतङ्गस्य मुनेश्च धेनुः ॥ ५३ ॥

र. २. २५.

इत्यत्र दिनान्तवर्णने धेनुवत्पतङ्गप्रभाया अपि प्राकरणिकत्वात्तुल्ययोगि-तैवेति दीपकभ्रमो न कार्यः । इह तु—

आलिङ्गितुं शशिमुखी च सुधां च पातुं

कीर्तिं च साधयितुमर्धयितुं च लक्ष्मीम् ।

त्वद्भक्तिमदुभुतरसां हृदये च कर्तुं

मन्दादरं जनमहं पशुमेव मन्ये ॥ ५४ ॥

यद्यपि बह्वीनां क्रियाणां सकृन्निर्दिष्टं कारकं न धर्मन्तथापि मन्दादरादि-विशिष्टकारकसंबन्धः तथाविधाद्विलक्षणः प्रकृताप्रकृतरूपाणां क्रियाणामस्त्ये-वेति दीपकमेव । प्रकृतानां क्रियाणामेककारकसंबन्धे यद्यौपम्यप्रतीतिस्तत्तुल्य-योगिता तदभावे ॥ समुच्चयालंकारः ॥ १५ ॥

वाक्यद्वयेऽसकृत्प्रतिवस्तूपमा ॥ १६ ॥

धर्मस्य निर्देश इत्येव । वाक्यार्थयोरुपमानोपमेयभावस्यार्थत्वे साधारण-
धर्मस्यासकृदुपादाने प्रतिवस्तूपमा । कथितपदस्य दुष्टत्वाद्वाक्यद्वये शब्दभेदेन
पृथङ्निर्देशः । इयं च प्रकृताप्रकृतोभयनिष्ठत्वेन द्वि(त्रि)भेदा । क्रमेण यथा—

शुद्धान्तदुर्लभमिदं वपुराश्रमवासिनो यदि जनस्य ।

दूरीकृता खलु गुणैरुद्यानलता वनलताभिः ॥ ५५ ॥

शा. १.१७

अत्रांतःपुरेपूषानेषु च वपुरो लतानां च दुर्लभत्वं समानो धर्मो वाक्यद्वये
दुर्लभं दूरीकृता इति पृथगुपात्तः । भालंबनोद्दीपनविभायात्मकायाद्गुणो
लतानां च प्रकृतत्वम् ।

जाग्रतः कमलाङ्गस्मी यञ्जमाह तदद्भुतम् ।

पादद्वंद्वस्य मत्तेभगतिस्तेषु तु का स्तुतिः ॥ ५६ ॥

अत्र प्रहणं साधारणो धर्मः उत्तरवाक्ये स्तेयपदेनोपात्तः । वर्णनीयकान्ता-
भिप्रायेण द्वयोरपि पद्ममत्तेभयोरप्रकृतत्वम् ।

यदि दहत्यनलोऽत्र किमद्भुतं यदि च गौरवमद्रिषु किं ततः ।

लवणमम्बु सदैव महोदधोः प्रकृतिरेव सतामविपादिता ॥ ५७ ॥

अत्र स्वभावरूपोऽर्थः किमद्भुतमित्यादिभिः शब्दान्तररूपात्तः । सतां
प्रकृतानामभ्येषां चाप्रकृतानामार्थमापन्नम् । क्वचित्तु—

तृणं कान्ता विरक्तस्य तृणं शूरस्य जीवितम् ।

तत्त्वज्ञस्य तृणं शास्त्रं निस्पृहस्य तृणं तपः ॥ ५८ ॥

इत्यादी यथा तृणादिशाब्देनावशास्पर्दत्वादिप्रतीतिर्न तथा तत्पर्यायाभ्रयेण
तुमादिशाब्देनेति तस्यैव पुनः प्रयोगो न दोषः प्रयुक्त तुसमिति क्रियमाणं
प्रक्रमभङ्गः स्यात् । वैधर्म्येण यथा—

चकोर्यं ग्व चतुराश्रन्द्रिकाचामधर्मणि ।

विनायन्तीर्न निपुणाः सुदृशो रत्नर्मणि ॥ ५९ ॥ इति ।

अत्र ॥ यद्यपि चानुर्यस्य न निपुणा इत्यनेनाभावप्रतिपादनादेकस्य
धर्मस्यासकृदिर्देशाभावस्तथापि वैधर्म्यस्य साधर्म्याक्षेपकत्वाद्यन्तीनां रते
निपुणत्वेन प्रतीतिरर्थाच्चातुर्यस्यासकृदिर्देशः । यथा चा—

सोऽभूत्तदभ्यागमनेन सम्राण्णश्रीभवत्क्रोधविकाररुक्षः ।
 तावद्भ्रूवोद्धत एव विंध्यो मुनि प्रपेदे प्रणये न यावत् ॥ ६० ॥ इति ।
 महीभृत पुत्रवतोऽपि दृष्टिस्तम्मिन्नपत्ये न जगाम तृप्तिम् ।
 अनन्तपुष्पस्य मधोर्हि चूते द्विरेफमाला सविशेषसंगा ॥ ६१ ॥

कु० १.२७

इत्यादिका तु न वैधर्म्येण प्रतिवस्तूपमोदाहार्याः । दृष्टिस्तृप्ति न जगाम अपि
 तु तस्यामेव सत्तेरयमैराथं उपमानवाक्ये स्वविशेषसङ्केत्यनेनोपात्त । अभि-
 हितविपरीतो ह्यर्थो विधर्मा तस्य भावो वैधर्म्यम् । यथा चकोर्यं इत्यत्र
 चकोरीणा प्रतिपादितस्य चातुर्यस्य विपरीतोऽर्थस्मदभाव उपमानवाक्ये चको-
 रीतुस्यावन्तीत्यतिरिक्त्वा अन्या युषतयो न निपुणा इत्यभिहित । न चात्र
 नगादिप्रयोगमात्राद्वैधर्म्यमिति चक्ष्व्यम् । “ स्थितो देवदत्त न गत ” इत्यत्र
 पर्यायप्रयोगेऽपि वैधर्म्यप्रसङ्गात् ॥ १६ ॥

प्रतिविम्बेन दृष्टान्तः ॥ १७ ॥

वाक्यद्वय इत्याद्यनुपपत्तमेष । वाक्यद्वये धर्मस्य प्रतिविम्बेने विम्ब-
 प्रतिविम्बभावेनावस्थामे आद्यर्मापम्य दृष्टान्त । अयमपि साधर्म्यवैधर्म्याभ्या
 द्विविध । यथा—

दृढरोसकलसिअस्स वि सुअणस्स मुद्दाहि विप्पिअं कत्तो ।
 राहुमुहम्मि वि ससिणो किरणा अमअ चिअ मुअन्ति ॥ ६२ ॥
 [दृढरोषकल्पितस्यापि सुजनस्य मुखाद्विप्रियं कुत ।
 राहुमुखेऽपि शशिन किरणा अमृतमेव मुञ्चन्ति ॥]

अत्र विप्रियाभावामृतमोचनयोर्भावाभावयोर्विम्बप्रतिविम्बभाव । न च
 वैधर्म्यम् । परस्परविरोधे तद्भावात् । न चात्र विरोध । अपकाराकरणवद-
 मृतमोचनरूपस्योपकारस्याप्यर्थनीयत्वेन तुल्यत्वात् । अत एव चार्थर्मापम्यम् ।
 एवमन्यत्र ज्ञेयम् । यथा वा—

इह किं मति स्फुरति मे तवाप्रतो नयशास्त्रनीरनिधिपारदृश्वन ।
 अवलीढविश्वतिभिरे दिवाकरे न हि जातु दीपनशिखा प्रगल्भते ॥ ६३ ॥

अत्र मतिप्रसरणाभावस्य दीपाप्रथनस्य चाभावयोरैव बिम्बप्रतिबिम्ब-
भावः । एवं भावयोरपि ज्ञेयम् । वैधर्म्येण यथा—

विसमर्त्तिम अविसण्णो धारअदि धुरं धुरंधरो जेण्व ।

णहु दिणअरोवराण् दिणस्स होइ अबलम्बणं ससीविम्बं ॥ ६४ ॥

[विपमेऽप्यवसन्नो धारयति धुरं धुरंधर एव ।

न रल्लु दिनकरोपरागे दिनस्य भवत्यवलम्बनं शशिविम्बम्]

अत्र धूर्धारणाप्यवलम्बनभावादिना वैधर्म्येण प्रतिबिम्बितम् । अत्र
विधर्मिणः शशिविम्बादेरुपादानत्वप्रतीतेन दिनव्यवहारहेतुना दिनकरेण सह
धुरंधरस्वार्थमौपम्यम् ।

अतिधर्लद्घित एष यानरभटैः किं स्वस्य गम्भीरता-

मापातालनिमग्नपीवरतनुर्जानाति मन्थाचलः ।

दैवीं वाचमुपासते हि षड्वः सारं तु सारस्वतं

जानीते नितरामसौ गुरुकुलछिट्टो मुरारिः कविः ॥ ६५ ॥

इत्यादी प्रतिबस्तूपमया सहास्य प्रचुरतरः सङ्करः । तथाहि जानाति
जानीते इति ज्ञानात् एव एव धर्मोऽसकृन्निर्दिष्टः । अगाधावगाहिर्यादिना
गुरुकुलछिट्टावादेः प्रतिबिम्बनम् ॥ १७ ॥

असति सम्यन्धे निदर्शना ॥ १८ ॥

भसत्यसंभयति सम्यन्धे आधर्मौपम्यं निदर्शना । यथा—

कृताङ्गदः कम्बलकालियाभ्यां

यज्ञोपवीतीकृतशङ्करचूडः ।

सतश्शकापादितकण्ठभूषो

विभर्ति भङ्गीमशिवः शिवस्य ॥ ६६ ॥

अत्र शिवसम्बन्धिना भङ्गी कथमन्यो विभर्ति इति नाम्नि यस्तुमस्यन्धः ।
ततश्च शिवभङ्गीमर्ता भङ्गी विभर्तीर्थापम्यं पर्ययमितम् । अत्रैषाशिवस्या-
कल्याणरूपस्य शिवभङ्गीधारणस्य च धर्मिधर्मयोर्विरूपयोः संघटनेति विपमा-
न्तारोऽपि । यथा या—

सारमारतरवस्तुसंग्रहे त्वन्मुखं किमपि खण्डितं प्रिये ।

कान्तिमिन्दुशकलाद्वाददे तन्मृगादपि यदीक्षणद्वयम् ॥ ६७ ॥

अग्नेन्द्रादिसम्बन्धिनः कान्त्यादेरादानासंभवे तत्सदृशं कान्त्यादि प्रतीयते ।

त्वत्पादनखरत्नानां यदलक्तकमार्जनम् ।

इदं श्रीखण्डलेपेन पाण्डुरीकरणं विधोः ॥ ६८ ॥

इत्यादौ वाक्यार्थयोः सामानाधिकरण्यनिर्देशाच्छ्रुतारोपसद्भावेन वाक्यार्थ-
रूपकं वक्ष्यत इति निदर्शनावुद्धिर्न कार्या । अन्यथा मुखं चन्द्र इत्यादौ
पदार्थरूपकेऽपि निदर्शनाप्रसङ्ग इति रूपकाभावः स्यात् । एवं च रूपकादेः
सम्बन्धाभावस्य विद्यमानत्वात्निदर्शनापवादस्वम् । तेन श्रुतार्थसामानाधि-
करण्यनिर्देशामन्तरेण यत्र सम्बन्धविघटनं तत्र निदर्शना । अन्यत्र तु रूपकम् ।
ननु चैवं सत्यसम्बन्धे सम्बन्धरूपेणातिशयोक्तिप्रकारेणैवभावेऽप्यासत्त्वादति-
शयोक्तिरेव तेन न निदर्शना पृथगलंकारः । नैवम् । यत्रोपम्यस्यार्थत्वे
सम्बन्धविघटनं तत्र निदर्शना । यत्र तु तदभावस्तत्र वक्ष्यमाणनयेन
“ दाहोग्मः प्रसृतिभ्यश्च ” इत्यादौ असम्बन्धे सम्बन्धरूपोऽतिशयोक्तिप्रकारः ।

सम्बन्धवाधे सति लक्षणातो यत्रोपमायाः प्रतिपत्तिरस्ति ।

निदर्शना तत्र यदा तु किञ्चिद्वस्त्वेव लक्ष्येत तदा परे स्युः ॥

इयं चोपमानवृत्तस्थोपमेये सम्भवाव्यतिपादिता । विपर्ययेण यथा—

तुह चण्डि गण्डवाली बहुप्पमाणेण अरुणभावेण ।

बालातवाहएसु हिण्डिज्जइ कमलकिसलएसु ॥ ६९ ॥

[तव चण्डि गण्डपाली बहुप्रमाणेनारुणभावेन ।

बालातपाहतेपु धावति कमलकिसलयेपु ॥]

चूडामणिपदे धत्ते यो देवं रविमागतम् ।

सतां कार्यातियेयीति बोधयन् गृहमेधिनः ॥ ७० ॥

इत्यादौ तथाविधाचलदर्शनेन सद्भिः क्रियमाणातिथिसपर्या मनसि
भवति इति यद्यपि बोधयन्निति निच तत्समर्थाचरणे प्रयोगात् संभवत्सम्बन्ध-
मूलमार्थमौपम्यं प्रतिभासते तथापि पूर्वांनुभूतेनातिथ्यादिना सदृशस्योपमाना-

देसपनादेर्दर्शनेन तत्स्मरणादार्थः स्मृत्यलंकारः । अननुभूतातिथिसपर्यादि-
बोधकरये ॥

वैष्टोऽसि तदा ललाटपतितप्रासप्रहारो युधि

स्फीतासृक्लुतिपाटलीकृतपुरोभागः परान् पातयन् ।

तेषां दुःसहकामदेहदहनप्रोद्धतनेत्राञ्चल-

ज्वालालीभरभास्वरे स्मररिपावस्तंगतं कीतुकम् ॥ ७१ ॥

इत्यादिवत्तपनाद्यवगमादातिथ्यादेरवगम इति चसबन्तरकरणात्सार्थं
विशेषालंकारः इति संभवस्तस्यन्धात्रैवैह निदर्शनोक्ता ।

प्रभाते पृच्छन्तीरनुरहसवृत्तं सहचरी-

नंबोढा न व्रीढामुकुलितमुखीयं कथयति ।

लिखन्तीनां पत्राङ्कुरमनिशमस्यास्तु कुचयो-

भ्रमत्कारो गूढं करजपद्गसां कथयति ॥ ७२ ॥

इत्यदाद्यौपम्यमेव नास्ति इति पराभिप्रायेणापि सम्भवत्सम्बन्धनियन्धना
न निदर्शना । नाप्यस्मन्मतेन स्मृत्यादिरित्यादिणिच्यन्वययोगमात्रप्रत्यय-
दर्शनेनैवमादि यद्विदर्शनायामुदाहृतं तदलंकारस्वरूपात्यन्तापरिज्ञाननियन्धनी
भ्रमः इत्यलं बहुशो भ्रान्तोक्तिपर्यनुयोगेन ॥ १८ ॥

सदृशानुभवात् स्मरणे स्मृतिः ॥ १९ ॥

पूर्वानुभूतस्य सदृशवस्त्वन्तरदर्शनेन संस्कारप्रबोधात् स्मरणे यदार्थमीपम्यं
सा स्मृतिः । यथा—

पूर्वेन्दुना मेघलवाङ्घ्रितेन गां मुद्रितां मुन्दरि धीक्ष्यमाणः ।

विद्याहहोमानलधूमलेखाम्बोलत्कपोलां भवतीं स्मराभि ॥ ७३ ॥

स्वशाब्दानुपादाने यथा—

तिष्ठामः साँष्ठवेन स्फुटगुरतटिनीतीरकडोलमाला-

क्रान्ते शान्ते यनान्ते मदनकदनदृन्भूर्तिमाराधयन्तः ।

नीलाम्भोजैः सरोजैस्त्रिसनपनगगतिर्वालशवालवत्स्या

यीचीभर्द्ग रयाङ्गिहंदि यदि मदिरात्री न मा ध्वन्यतेऽन्तः ॥७४॥

कोपादपावृत्तमुखीपु यत्र प्रियासु गोत्रस्खलितेन यूनाम् ।
विनोदहेतुर्मणिभित्तिभागास्तद्भूमिकालम्बनतो भवन्ति ॥ ७७ ॥

अत्र पराङ्मुखत्वेन प्रियाणामुत्कण्ठा युवभिस्तत्प्रतिविम्बयुक्तमणिभित्ति-
दशनेनातिवाहिता ।

सक्त्वणविह्वलपरम्मुहगोरिकओलत्तलम्भि सस्मरिए ।
ओयारिऊण बहुसो दीसइ मुडडससिखण्डो ॥ ७८ ॥
[तत्क्षणविह्वलपराङ्मुखगौरीकपोलस्थले संस्मृते ।
अवतार्य बहुशो दृश्यते मुकुटशशिखंडः ॥]

अत्र गौर्णाः पराङ्मुखत्वेन कपोलस्यादर्शने तत्सदृशाशशिखण्डधिलोकनेनो-
त्कण्ठातिवाहनम् । यथा च—

सुखाय श्रद्धालुः सरसिरुहमौक्षिष्ट विकर्चं
कटाश्रेभ्यो रज्यन्नचकमत पंक्तीर्मधुलिहाम् ।
वियोगे गौराङ्गया भुजलतिकयोः किंच रसिको
नृपस्तोयाधारेष्वभिनवमृणालीरभजत ॥ ७९ ॥
णरणाह तुज्ज कित्तिप्पवाहमवलोइऊण दीहअरं ।
अम्हेहि अज्ज गमिआ च्छिरोअहिदंसनोक्कण्ठा ॥ ८० ॥
[नरनाथ तव कीर्तिप्रवाहमयलोक्ष्य दीर्घतरम् ।
अस्माभिरद्य गमिता क्षीरोदधिदर्शनोत्कण्ठा ॥]

अग्राननुभूतस्य क्षीरोदधेः कीर्तिप्रवाहदर्शनेनोत्कण्ठाया अतिवाहनम् ।

यहुसो वि कहिज्जत्तं तुह वअणं मज्झ हत्तसंदिट्ठं ।
ण सुअं त्ति जप्पमाणा पुणरुत्तमुअं कुणइ अज्ज ॥ ८१ ॥
[यहुशोऽपि कथ्यमानं तव वचनं मम हस्तसंदिष्टम् ।
न श्रुतमिति जल्पन्ती पुनरुक्तश्रुतं करोत्यद्य ॥]

अत्र मरणादेरर्थान्तरेण सन्देहाश्रवणेन प्रियोत्कण्ठाया अतिवाहनम् ।

यथा च—

तत्स्पर्शशीतलमुखं विनिधेहि तावत्
पाणिं ममोरसि पुरः कथयिष्यसि त्वम् ।

दुर्वारमन्मथशरानलजन्मनोऽस्य

तापस्य संप्रति मनाक् प्रशमो ममास्तु ॥ ८२ ॥ ॥२०॥

अनुभवस्मृत्यादिप्रत्यूहो व्यासङ्गः ॥ २१ ॥

अन्यासङ्गादित्यनुपपन्नः । प्रक्रम्यमाणस्य प्रक्रान्तस्य धानुभवस्य स्मृतेरादि-
शब्दान् क्रियान्तरस्य वा पूर्ववदन्यासङ्गादन्तरायः प्रत्यूहो व्यासङ्गः ।
क्रमेण यथा—

दृष्टास्यप्रे जगिति कनकच्छेदगौरीषु यस्यां

दूरादध्रंलिहृहृशिखासङ्घिनीप्यङ्गनासु ।

सद्यो विद्याधरयुवतयः केलिपूर्वं प्रियाणां

हेमश्रीहासरसिजरजो लोचनेषु श्लिषन्ति ॥ ८३ ॥

अत्र भाविनोऽनुभवस्य श्रीहारविन्दरजःप्रक्षेपणेनान्तरायः ।

तस्याः सान्द्रविलेपनस्तनतटप्रश्लेषमुद्राङ्कितं

किं यक्षधरणानतिव्यतिकरव्याजेन गोपाप्यते ।

इत्युक्ते क्व तदित्युदीर्य सहसा तत्संप्रमार्ष्टुं मया

सा श्लिष्टा रभसेन तत्सुखवशात्तस्याश्च तद्विस्मृतम् ॥ ८४ ॥

अत्रानुभूयमानस्य स्तनमुद्राङ्कितस्य संस्कार भालिङ्गनमुत्थानुभवेन
तिरोहितः ।

तत्र तीर्थसलिलेन दीर्घिकास्तत्पमन्तरितभूमिभिः कुशैः ।

सौधवासमुटजेन विभ्रमन् मञ्जिकाय फलनिस्पृहस्तपः ॥ ८५ ॥

अत्र दीर्घिकादिस्मृतिर्मस्कारभूर्तीर्थमलिनादिमत्शानुभवेनाप्यादितः ।

उत्पृश्य गीतमसमाप्य विलासलास्य—

मङ्गादपास्य सहसा मणिवह्नीं च ।

अत्युन्मनाम्नदवलोकनधीतुषेन

पातायनान् पथि रुरोह पुरंभिवर्गः ॥ ८६ ॥

अत्र हस्तादेः परिणाहितया साम्येऽपि कर्कशादिना न्यूनगुणत्वम् ।

जनस्थाने भ्रान्तं कनकमृगतृष्णान्धितधिया

वचो वंदेहीति प्रतिपदमुदश्रु प्रलपितम् ।

कृतालङ्काभर्तुर्वदनपरिपाटीषु घटना

मयापं रामत्वं कुशलवसुता न त्वधिगता ॥ ८९ ॥

इत्यप्रारामेण कथं रामत्वमवाप्यत इत्यमम्भवत्संयन्धिनिर्दशनामूलः कुशलवसुता न त्वधिगतेति न व्यतिरेकः । अपि त्वनैलपूराः सुरतप्रदीपा इत्यादिवदभेदालंकार एव । कुशलवसुताप्राप्तिपरिहारेण रामान्मम न कश्चिद् भेद इति प्रतीतिः । भेदप्रतीतिरारोपितरामत्वस्यास्मदर्थस्य रामधर्मत्वाभावे सजातीयव्यतिरेकान्तर्भावः । एवं

यदङ्गनारूपसमुन्नतायाः कश्चिद्गुणं भेदकमिच्छतीभिः ।

आराधितोद्धा मनुर्प्सरोभिश्चक्रे प्रजाः स्या अनिमेषचिह्नाः ॥९०॥

इत्यादीं यदङ्गनानामप्यस्यां च निमेषमात्रहतो भेद इत्यवगन्तव्यम् । न चाभेदालङ्कारस्य व्यतिरेकभेदतैवास्त्विति वाच्यम् । वैलक्षण्यवर्तीवित-
ष्याव्यतिरेकस्य । अभेदस्य माम्यदार्यविवक्षया वैलक्षण्यभावेनाभेदप्राण-
त्वात्त एवाभेद इत्यन्वयं मंज्ञा । द्वितीयो यथाः—

स्वरेण तस्याममृतश्रुतेव प्रजल्पितायामभिजातवाचि ।

अप्यन्यपुष्टा प्रतिकूलशब्दा श्रोतुर्विनन्त्रीरिव वाद्यमाना ॥९१॥

अत्र पार्यन्तास्वरप्रतिकूलः शब्दोऽन्यपुष्टाया इति विन्दस्वमुपमानस्य म
तु न्यूनगुणत्वम् । अत्र च युवन्यन्तरे प्रमिदस्य साम्यस्येहापि सम्भावनायां
तद्विषयार्थं प्रतिकूलोक्तिः । माम्यामम्भाउनायां यथा—“ एमेप्र जग ”
इत्यादि । अत्र चन्द्रस्य जनेनोपमानतया सम्भावितस्य घराक्तोत्पत्ति-
गुणत्वान्मुगेन मह दूरापान्नं माम्यमित्युपनिषदम् । न चास्मिन् द्वितीये
व्यतिरेके यदप्यमागन्तव्यो वैषम्यालंकार इति शङ्कनीयम् । उपमानोपमेय-
भावस्य वास्तव्येन विवक्षणात्तत्र मस्याभावात् ॥ २२ ॥

सजातीयस्यातद्वर्तत्वं च ॥ २३ ॥

व्यतिरेक इत्यनुपङ्गः । येन यस्य सजातीयत्वं तस्यातद्धर्मत्वं च व्यतिरेकः । अतद्धर्मत्वं च सजातीयसम्बन्धिधर्माभावाद्धिजातीयधर्मसद्भावाचेति द्वि-
विधम् । न चास्य पूर्वलक्षितव्यतिरेकान्तर्भावः, उपमानोपमेयभावाव-
लम्बित्वात्तस्य सजातीयानां च तदभावस्योपपादितत्वात् (२३) । तत्र च
यस्माद् व्यतिरेकस्तस्यैव न्यूनत्वमिति । इह त्वितरस्यापि । सजातीयत्वं च
स्वाभाविकमध्यातोपितं वा । उदा०—

न पङ्कदुद्भूतिर्न जडसहवासव्यसनिता
वपुर्दिग्धं काम्स्या स्थलनलिनरत्नश्रुतिमुपा ।
व्यधास्यद्दुर्वेधा हृदयलघिमानं यदि न ते
त्वमेवैको लक्ष्म्याः परममभविष्यः पद्मिह ॥ १२ ॥
चक्षुस्तदुन्मेपि सदा मुखे वः सारस्वतं शाश्वतमाविरस्तु ।
पश्यन्ति येनावहिताः कवीन्द्रास्त्रिविष्टपाभ्यन्तरवर्तिं वस्तु ॥ १३ ॥
शङ्खाः सन्ति सहस्रशो जलनिधेर्वीचिच्छटाघट्टिताः
पर्यन्तेषु लुठन्ति ये वलशतैः कल्माषितक्ष्मातलाः ।
एकः कोपि स पाञ्चजन्य तदभूदाश्चर्यभूमिः सतां
यः संवर्तभरक्षमैर्मधुरिपोः श्वासानिलैः पूर्यते ॥ १४ ॥

अत्र स्थलनलिनस्य नलिनाम्तरसम्बन्धिपङ्कोत्तवत्त्वादिधर्माभावः, प्रति-
भाषामारोपितस्य चक्षुष्यस्य चक्षुरन्तरासंभविसदोन्मेपादिसद्भाषः ।
पाञ्चजन्यस्य शङ्खान्तरगतवीचिभङ्गुरत्वादिधर्माभावः, तदमम्भविमधुरिपु-
श्वासानिलापूरणसहस्रसजायश्चोपनिष्कः ॥ २३ ॥

अधिकगुणस्यानादरः प्रतीपम् ॥ २४ ॥

अधिकगुणस्योपमानस्यान्यस्य वा न्यङ्कारेण मुल्यत्वापादनेन वानादर-
स्तिरस्कारः प्रतीपम् । न चाधिकगुणवाक्यकारणसद्भावेऽपि कार्यस्यादरस्या-
नुत्पत्त्यादिना विदोषोक्त्यादिः । अधिकगुणत्वेऽप्यादराभावोऽनादरो वेति
कविनांनुपनिषद्भावात् । किन्तु लक्षणे तथा निर्देशः । न च लक्षणेऽलंकारो
लक्ष्यनिष्ट (४)त्वात्तेषाम् ।

अधिकगुणत्वे हेतावुत्पत्तिर्नादराख्यकार्यस्य ।

एव लक्षणमात्र न तु लक्ष्य नात्र तद्विशेषोक्ति ॥ इति

तत्रोपमानस्यानादर ऋचिदुपमेयस्यैवोपमानभाराद्बहनसामर्थ्येनानुप
योगात् । ऋचिदुपमेयताकल्पनेनाप्रसिद्धतापादनात् । ऋाप्यनन्यमामान्य
गुणस्यान्यसामान्यतापादनेन वा भवतीति त्रयो भेदा । अर्थान्तरस्य तु
न्यूनगुणत्वेन सम्कार्यकरणे नैस्यंक्यादवरतापादनाद्वेति द्वैविध्यम् । अधिक-
गुणत्व चात्र वस्तुन प्रसिद्धिता वा । उदा०—

मुद्धे किं त्रिज कीरइ कुचलअरण्णोलिआइ णआइ ।

ईसिं पहुत्तमेके कडम्मण पप्फुरत्तस्मिं ॥ ९५ ॥ इति

[गुग्मे किमिव त्रियते कुचलयरण्णोलिकया ण्तया ।

ईपत्तमुत्त्व एकस्मिन् कटाक्षके प्रस्फुरति ॥]

तुह मुद्दसारिण्ण ण लहइ त्ति सपुण्णमण्डलो विधिणा ।

अण्णमअ व्व घडइउ पुणो त्ति रण्णिडज्जइ मिअद्धो ॥ ९६ ॥

[तव मुत्तसारिण्य न लभत इति सपूर्णमण्डलो विधिना ।

अन्यमयमेव घटयितु पुनरपि रण्णयते मृगाद् ॥]

यथा च वाराणसीवर्णने—

यस्याः सरोत्तरण्णिस्तण्णीरपोल

लावण्यपण्यपणनाम्बुजनव्यनीवि ।

अर्चीपि चचितनिशासमयानि माया-

हिसानिशाचरवभूगतिग्निध धत्ते ॥ ९७ ॥

अत्र तरणीरपाण्यमणा यमूनीत्यथाधनीयत ह्युपमानम्यापमपता ।

अहमेव गुग् मुदाग्णा(ना)मिति ह्याहाहत् तात मा म्म दप्य ।

ननु सन्ति भयादृशानि भूयो भुवनेऽस्मिन् वचनानि दुर्नानानाम् ॥९८॥

मा वि १

अत्रानयमाभ्यगुणस्य ह्याहाहत्स्यान्वयमानानाम् ।

किं कर्णपूरैर्यदि साधुवादा मुक्ताफलैः किं यदि वाग्विलासाः ।

किं चूर्णयोगैर्यदि रूपशोभा लावण्यमास्ते यदि चन्दनैः किम् ॥ ९९ ॥

अत्र साधुवादादिभिरेव श्रोत्रशोभादिजननेन कर्णपूरादेरधिकगुणस्य कारणान्तरस्यानादर उपनिबद्धः । अत्र च यद्यपि कर्णपूरसाधुवादादीनां शोभाकारित्वेनोपमानोपमेयभावो यद्यथायं चिद्वक्तुं शक्यते तथापि पूर्वोदाहरणेऽपमानत्वेन प्रसिद्धस्य कुत्रलयादेरुपमानस्य मतस्तिरस्कारः इह तु तिरस्कृतस्यैककार्यवादिना साधर्म्यमित्युपमानस्याविवक्षितत्वात्पर्यान्तरस्ये-
त्युक्तम् । यथा च

खेलन्तीनां सुरपतिपुरीषारवाराङ्गनानां

यन्मञ्जीरध्वनितमुभगो रीति कोलाहलोऽयम् ।

तेनैवाप्ते मदननृपतेर्माङ्गलिक्ये प्रबोधे

मोघायन्ते पथि पथि गिरः कच्छपारायतानाम् ॥ १०० ॥

यथा च

णिह शिञ्ज चन्दिञ्जिज उ किं कीरउ देवआहिं अण्णाहिं ।

जिइ प्पसाएण पिओ लब्भइ दूरे वि णिवसन्तो ॥ १०१ ॥

[निद्रैव घन्यते किं क्रियते देवताभिरन्याभिः ।

यस्याः प्रसादेन प्रियो लभ्यते दूरेऽपि निवसन् ॥]

अत्ररत्नापादने यथा

वेकुंठाय श्रियमभिनवां शीतमानुं भवाय

प्रादादुर्च्यैःश्रवसमपि वा वज्रिणे तत्क गण्यम् ।

वृष्णार्ताय स्वमपि मुनये यद्ददाति स्म देहं

कोन्यस्तस्माद्भवति भुवनेष्वम्बुधेर्वोदिसत्त्वः ॥ १०२ ॥

अत्र लक्ष्म्यादेरधिकगुणस्यापि तत्क गण्यमित्यनादरः । अस्य न्यून-
गुणानादरास्ये विरुद्धत्वशुक्तेनापि कचिदुपनिबन्धो यथा—

थणभुजमूलणिअम्बे पिआइ जुण्णाम्वराइ पेक्खन्तो ।
 सुसलस्मि धावताइ बहु मण्णइ पामरोरोरम् ॥ १०३ ॥
 [स्तनभुजमूलनितम्बान् प्रियाया जीर्णाम्वराया प्रेक्षमाण ।
 मुसले व्याप्रताया बहु मन्यते पामरोरोरम् ॥]

अत्र दारिद्र्यस्य न्यूनगुणस्यानादर ॥ २४ ॥

उद्दिष्टस्य प्रतिपक्षतयानुनिर्देशो वैधर्म्यम् ॥ २५ ॥

पूर्वाभिहितार्थापेक्षया प्रतिभ्रमृतानामर्थान्तराणा पश्चात्तिदशो वैधर्म्या
 लङ्कार । न चाय द्वितीया व्यतिरेक साधर्म्यगन्धस्याप्याभावात् । उपमा-
 शोपमेवभावस्याबिबक्षणात् । यथा—

नाथे श्रीपुरुषोत्तमे त्रिजगतामेकाधिपे चेतसा
 सेढ्ये स्वस्य पत्स्य दातरि परे नारायणे तिष्ठति ।
 य कञ्चित्पुरुषायम कतिपयप्रामेशमल्पार्थद
 सेयार्थं मृगयामहे नरमहो मूढा वरान् वयम् ॥ १०४ ॥

यथा च—

हृमुदयनमपथि श्रीमदम्भोजपण्ड
 त्यजति मुदमुलूक प्रीतिमाश्चरवाक् ।
 उदयति दिननाथो याति शीताशुरस्त
 हृतविधिलसिताना ही विचित्रो विपाक ॥ १०५ ॥

अस्य चालङ्कारान्तरसंसर्गो चास्त्यगतिशयो नायते । यथा—

जाहेन्चिअ नुह चाओ ओसरिओ णिअणिचोलग्गमाहि ।
 ताहेन्चिअ रिठलोओ पइठ्ठोओ गिरिगुहागम्भ ॥ १०६ ॥
 [यदैव तव चापो नि मृतो निजनिचोलग्गमान् ।
 तदैव रिपुलोक प्रविष्टो गिरिगुहागर्भम् ॥]

अत्र चापनिम्बरणस्य कारणस्य रिपुलोकप्रवृत्तारमन कार्थस्य च गुण्य-
 कालतोपनिषन्धनाद्दृश्यमाणलक्षणयाऽमद्भ्रत्या सह सङ्गर । यथा च—

व्यायान्धन्वी नवघृतधनुस्ताग्रहस्तोदरेण

क्षत्रश्लोद्व्यतिकरपटुस्ताटकाताहनेन ।

कर्णाभ्यर्णस्फुरितपलितः क्षीरकण्ठेन साकं

योद्धुं वाञ्छन्न कथममुना लज्जते जामदग्न्यः ॥ १०७ ॥

अत्र जामदग्न्यदास्यरूप्योः प्रौढाप्रौढत्वेन विरूपयोः संघटनेति विपमालंकार-
गभंता । न चायं वैधर्म्यदृष्टान्तः प्रकृतार्थविलक्षणाप्रकृतोपनिबन्ध औपम्यपर्य-
वसाविरत्वे च तस्य भावात् । इह च द्वयोरपि तुल्यत्वदीपम्याभावाच्च ॥ २५ ॥

आरोपो रूपकम् ॥ २६ ॥

भिन्नयोः सामानाधिकरण्यानिर्देश आरोपः । न स्वन्वन्नाम्यारोप आरोपः ।
न ह्यर्थेऽर्थान्तरं वस्तुत आरोप्यते । नापि प्रतीतितः । न ह्यनुन्मसेन मुखं चन्द्र
इत्यादीं श्लुक्तिकाया इव रजतेन मुखस्य चन्द्रेणाच्छादितत्वं प्रतीयते । मुखस्य
पृथगुपात्तस्य स्वरूपेणैव भासमानात् । नापि द्विचन्द्रादिवद्भाष्यमानैव
प्रतीतिः । बाधोत्पत्तावपि तत्र तस्या अनिवृत्तेः । इह स्वयगतचन्द्र-
द्विविक्तमुखस्वरूपस्यानिश्चितश्लुक्तिरूपस्यैव प्रमानुभन्द्वोयं रजतमितिवच्छत-
शोऽप्युप्यमाने न तद्रूपतया प्रतिपत्तिः । किन्तु नीलमुत्पलमित्यादिवत्सामाना-
धिकरण्यदर्शनाप्रतिपादनभ्रमोऽयं न भ्रान्ता प्रतिपत्तिः । द्विचन्द्रादिवद्
भाष्यमानाया अपि तस्या भभावात् । नापि शब्दे शब्दान्तरारोपः । मुखादे-
श्चन्द्रशब्दादिरूपतयाऽप्रतीतिः । अन्योन्यविविक्तस्वविधान्तरूपो(प)लम्भात् ।
तस्मात्तद्धर्मत्वादिप्रतिपत्त्यर्थः सामानाधिकरण्यानिर्देश एवारोपः । इहान्ये
सादृश्यनिमित्त एवारोपो रूपकं न सम्यग्धान्तरनिमित्तकोऽपि, तेन सम्यग्धा-
न्तरपूर्वक आरोपो वैचिन्त्यमात्रं न त्वलङ्कारः कश्चिदिति मन्यन्ते । यत्पठन्ति
च “ उपमैव तिरोभूतभेदा रूपकमिष्यत ” इत्यादि । तन्न (न)यनिपुण-
हृदयावर्जकम् । तथा हि इह द्विविधा लक्षणा । प्रयोजनरहिता रूढा ।
तद्युता च कार्या । तत्र रूढायां प्रयोजनरूपव्यङ्ग्यार्थाभावादिभिधावद् वैचिन्त्य-
चारुताविरहाच्च सहृदयहृदयाह्लादकारितया रसपरिपोषकत्वमिति नालंकारता ।
कार्या पुनश्चैलक्ष्येण काव्यजीवितायमाना सर्वथा कविभिरादरणीयेति
सर्वेषां ध्वनिकारादीनामविभ्र(ति)पत्तिः । न च तस्याः सादृश्ये सम्यग्धान्तरे

वा कश्चिद्विशेष येनैकत्रालङ्कारतापरत्र तद्भाव इति स्यात् । न च सम्बन्धान्तरनिमित्त आरोपोऽलङ्कारतया लक्षित । नापि तद्युज्यते । रूपकमाज्ञात्वेन तदन्तर्भावस्यैवोचितत्वात् । अत एव आरोपो रूपकमिति सामध्येनैवेह (मामान्येनैव) भूत्रितम् । न च सादृश्यमित्यनुपपन्नम् ।

सादृश्यसम्बन्धनिर्व्वनाया अलकृतित्वं यद्वि लङ्गणाया' ।

साम्येऽपि सर्वस्य परस्य हेतो सम्बन्धभेदेऽपि तथैव युक्तम् ॥

इति सप्तमः ।

सो णत्थि एत्थ गामे जो एअ महमहन्तलाअण्ण ।

तरणाण हिअअरूडिं परिसक्वन्ति णियारोडे ॥ १०८ ॥

[स नास्तीह ग्रामे य एना महामहनीयलावण्याम् ।

तरणाना इदयलुण्ठार्की परिप्वक्वन्तीं निगारयति ॥]

“ द्विर्भाव स्मरकामुक्तस्य ” शेष्यादी सादृश्यसम्बन्धाभावेऽपि भयङ्गी रूपरमुक्तम् । न ह्यत्र तरण्या इदयलुण्ठया प्रतिपदिन्दोर्वा द्विर्भावेन सह सादृश्यमस्ति । तन्मादारोपमात्र रूपक स्थितमिति । तच्च परम्परमापेक्षानेकारोपात्मक मापयय शब्दोपात्तमन्तरोप्यमाणार्थं ममस्तवस्तुविषय वक्षित्तया । वक्षित्तार्थापसेयारापमेकदेशविषयि चेति द्विभेदम् । आरोपान्तरनिरपेक्षं निरययय तदपि केवलमेवविषयानेकारोपात्मक मालारूपक चेति द्विविधम् । एकस्यैवान्धारोपमापेक्षायं परम्परितम् । तच्च केवल मालारूप चेति द्विभेदमेव । अस्य मापययस्य च वक्षिभ्येपमूलत्वमपि । एते च सापयययादिना भेदा उपमायास्तद्भंगु चालकारान्तरेषु यथायोगमभ्युह्या ।

मृण वान्ता विरत्तम्य मृण शूरम्य जीवितम् ।

तत्त्वज्ञस्य मृण शाम्न निस्पृहस्य मृण तप ॥ १०९ ॥

श्रवादावनेकस्मिन् विषय एव आरोप इति समयस्तपि भेदो वक्षित्तया-भाषात् गणित । तथा हीह रूपके विषयस्योत्तरार्थं आरोप । न च बहुधा त्रियमाण प्रकृतां च पर्यवस्यति । यदा त्वनेकस्मिन् विषये एवमप आरोप तदा न तापदेवैरस्य विषयस्य विषयान्तरेणारोपनिमित्तोऽतिशय कश्चिन्न-

यते । नापि युज्यते । परस्परनिरपेक्षरात्सर्वेषाम् । यदि चारोपनिमित्त
आरोप्यमाणस्योरुर्कः कश्चित्स्यात्तदा विषयबहुष्ये तस्य प्ररूपं भवेन्न खेपम् ।
तेन न किञ्चित् घैचिन्मिति स्थितम् । शाब्दश्रायम् । यत्र श्रुतं सामानाधि-
करण्यम् । आर्धस्यर्थावसेयसामाधिकरण्यः । तत्रापि सादृश्येनोक्तन्यायेन
सम्बन्धान्तरेण या भवतीत्युक्तवक्ष्यमाणभेदभिन्नत्वात्प्रचुरतरो भेदः । दिङ्मात्रं
यथा—

ततः पपात जलधौ विरोचनफणामणिः ।

दिनाहेर्नीयमानस्य यलात् कालगरुत्मता ॥ ११० ॥

अत्र विरोचनस्य फणामणिरूपणं दिनादीनामहिप्रभृतिरूपणमिति
चान्योन्यमापेक्षारवम् । सर्वत्र चारोप्यमाणानां शाब्दत्वात्सावयव्यं समस्त-
यस्तुविषयम् ।

देव स्वैरं रजनिरमणी दसनेत्रोत्सवेन

स्थित्वा सार्धं सुचिरममुना बलभेनीपधीनाम् ।

एतां ताराकुसुमशयले व्योमतस्वे विक्रीणां

संप्रत्येषा तिमिरकवरीमायतां संवृणोति ॥ १११ ॥

अत्र रजन्यादे रमणीत्यादिना रूपणं शब्दोपात्तम् । ओपधीवल्लभस्य
रमणत्वमभारप्रतीयत ह्येकदेशविवर्ति । छिष्टत्वे यथा—

भवमरुमार्गभ्रमणश्रान्तस्य शिव प्रसीद् दीनस्य ।

त्वन्मानसे प्रसन्ने शाम्यति तीव्रापि मे तृष्णा ॥ ११२ ॥

निरवयव्यं यथा—

गायन्तं च रुटन्तं शान्तं कुट्टं क्षणे हसन्तं च ।

रक्ष विभो मामातं गृहीतमाज्ञापिशाचिकया ॥ ११३ ॥

भद्राज्ञायाम् पिशाचिकारोपणमारोपान्तरनिरपेक्षत्वाच्चिरवयवम् । मालया
यथा—

वनान्तदेवतावेण्यः पान्यस्त्रीकालशृङ्खलाः ।

मारप्रवीरासिलता मृद्गमालाश्चकाशिरे ॥ ११४ ॥

पायात्सवः कुमुदकुन्दमृणालगौरः

शङ्खो हरेः करतलाम्बरपूर्णचन्द्रः ।

नादेन यस्य सुरवैरिविलासिनीनां

काङ्क्षयो भवन्ति शिथिला जघनस्थलीषु ॥ ११५ ॥

अत्र शङ्खस्य पूर्णचन्द्रारोपः करतलस्याम्बरारोपे हेतुरिति परम्परितम् ।
मालया यथा—

उपाप्रवालद्रुमयष्टिपल्लवास्त्रिलो रुहम्याङ्गनहस्तदीपिकाः ।

दिनद्विपेन्द्रारुणकर्णचामरा मरीचयोऽर्कस्य लुठन्ति कोमलाः ॥ ११६ ॥

श्लिष्टं यथा—

शूरोद्रेकदिनावतारमतनुस्थैर्यातिपुष्पाकरं

राजाक्रान्तिविधुंतुदं कुचलयप्रोक्षासचन्द्रोदयम् ।

घणप्रेरणमाघवं बहुलतासंसर्गलीलाबनं

दृष्ट्वा त्वरकटकं नरेन्द्र भजते मान्द्यं स महकन्दनः ॥ ११७ ॥

एतच्च परम्परितं मावययं चारोपान्तर प्रथमानुकृत्येनारोपस्य । अचित्तु
प्रातिकृत्येनापि भवति यथादाहृतं मध्ये “ राजाक्रान्तिविधुन्तुद ” मित्यत्र ।
यथा च—

सौजन्याम्बुमग्नस्थली सुचरितालेख्यगुभित्तिगुण-

उद्योत्तनाकृष्णचतुर्दशी मरलतायोगश्रपुच्छच्छटा ।

धरेपापि दुराशया कलियुगे राजावली सेड्यते

तेषां शूलिनि भक्तिमात्रमुलभे मेया कियत्कीशलम् ॥ ११८ ॥

अत्र सौजन्यम्याम्बुयेन रूपेण कृत्येऽम्बुप्रतिकूलमम्पत्नीवारोपो राज्ञ-
वह्यामिति प्रतिकृष्णमारोपयोः । यथा च—

ववमाजरइपओमु रोमगहन्दम्म मंगलानंधु ।

कहमत्रि दासरहीहं जअकेसरिपंजरो गओ(षण)ममओ ॥ ११९ ॥

माणदुमपरसपवनस्स सामि सव्याङ्गिण्वइअरस्य

अवगृहणस्स भदं रअनाडअं पुळवरङ्गस्य ॥ १२० ॥

[व्यवसायरविप्रदोषो रोपगजेन्द्रस्य शृङ्खलाबन्धः ।

कथमपि दाशरथेज्यकेसरिपंजरो गतो धनसमयः ॥

मानद्रुमपरूपपवनस्य सरि सर्वाङ्गनिर्वृत्तिकरस्य ।

अवगृहनस्य भद्रं रतनाटकं पूर्वरङ्गस्य ॥]

पूर्वत्र धनसमयस्य मलिनत्वात्प्रदोषादिरूपणा रूपणान्तरहेतुरिति परम्परि-
सम् । उत्तरत्र द्रुमरूपणानुकूलः पुरूपपवनारोपः । मानस्य च द्रुमत्वं तावत्त-
यालिङ्गनस्य परूपपवनत्व, आलिङ्गनस्य च परूपपवनत्वं यावन्न तावन्न मानस्य
द्रुमस्यमिति एकस्यापि प्रथमसिद्धत्वाभावे परस्परसापेक्षत्वात्सावयवम् ।
रतनाटकेरयम्रानुकूत्येनैव सावयवत्वम् । एकैकस्य पूर्वसिद्धत्वसंभवे सत्येक-
रूपकाङ्गत्वे सावयवमेव । यथा “ हासत्पोस्ता वदनशशिन ” इत्यादि ।
पृतेपुवाहरणेपु सादृश्यहेतुक आरोपः । सम्बन्धान्तरेण यथा—

उल्लासो लतिकानामकालमूर्च्छा वियोगिवर्गस्य ।

प्रभवति दक्षिणयायुर्वाहुजयो मदनमल्लस्य ॥ १२१ ॥

अत्र दक्षिणयायुस्ये कारणे कार्यरूपं लतिकोहासादिसामानाधिकरण्ये-
नारोपितमिति सादृश्यव्यतिरिक्तः सम्बन्धः । वैपरीत्येन यथा—

वेदैश्वर्यमकिञ्चनत्वमसमो भोगोऽल्पभिक्षाशनं

पूर्णत्वं क्रशिमाव्रतेन परमाकल्पो गुरुगोणिका ।

शूरत्वं रिपुपु क्षमा परिजनः कैवल्यमिच्छोन्नतिः

सर्वाशाहतिरेव यत्र तमहं सेवे मुखेनाश्रमम् ॥ १२२ ॥

अत्र विषयविषयिणोर्वैपरीत्यं सम्बन्धः । न च वाच्यम् अत्रापि
वेदैश्वर्यादेः कार्यं निरपेक्षत्वादिकमाकिञ्चन्यादिना क्रियत इत्येककार्यकारि-
त्वादिना विषयविषयिणोर्मुखं चन्द्र इत्यादिवत्साधार्थमेवेति । मुखं चन्द्र
इत्यादौ साधर्म्यप्रतीतिनिमित्तो ह्यारोपः । इह स्वप्रतिपक्षसाधर्म्योर्विरोधा-
त्कष्टकरणया साधर्म्यावगमः । पृतेपु सामानाधिकरण्यस्य सादृष्टत्वाच्छान्दं
रूपकम् । आर्थं यथा—

याता कणादता केचिदपरे विन्ध्यवासिताम् ।

शत्रुस्वामितामन्ये शास्त्रकारास्तवारय ॥ १२३ ॥

अत्रारय शास्त्रकारा इति सामान्येन शास्त्रकारित्व सामानाधिकरण्ये-
नारोपितम् । याता कणादतामित्यादौ तु रिपव कणाद इति साक्षादन-
भिधानेऽपि कणाद इति शास्त्रकारविशेषणविशेष्यत्वं रिपूनामर्थान्प्रतीयते ।
अत्र च कणादप्यमन्यस्य धर्मं कथमन्येन प्राप्यत इति किं निदर्शना किं
वारय कणादा इति रूपक इति न सदहसकर । शास्त्रकारास्तवारय इत्यस्य
रूपकस्य रूपवान्तरसाधकत्वात् । एतानि पदार्थस्य पदार्थान्तर आरोपात्प
दार्थरूपकाणि । वाक्यार्थरूपक यथा—

वाचालतैपा पुरत कवीना कान्त्या मत्रोऽथ सविधे हिमाशो ।

तत्सत्रिधौ पाटवनाटन यत्तथापि भक्त्या किमपि ब्रवीमि ॥ १२४ ॥

अत्र यच्छब्दन परामृष्टे वाक्याथ ष्येत्यादिना सामानाधिकरण्येन
वाक्यायान्तरारोप इति शब्द वाक्यार्थरूपकम् । सम्बन्धान्तरेण यथा—

स्तानसक्तपरिवारसुन्दरी वृन्दमध्यमवधीरिताङ्गुल ।

यज्जगाम मदलङ्घित करा भाग्यसम्पदुपरिस्थितस्य सा ॥ १२५ ॥

अत्र सुन्दरीवृन्दमध्यगमनरूपे कार्ये भाग्यसम्पत्कारणरूपा यत्सेति सामा-
नाधिकरण्येनारोपिता ।

अरण्यरुदित कृत् शयशरीरमुद्वर्तित

स्थलेऽञ्जमवरोपित मुचिरमूपरे वर्णितम् ।

श्रुच्छमवनामित यधिरवर्णजाप वृत

वृत्तान्धमुरमण्डना यद्वुधो जन मेतिन ॥ १२६ ॥

हरपादौ गामध्वंलभ्यन्व तच्छब्दस्य यच्छब्दन सामानाधिकरण्याप्याहं
मालावाक्याथरूपकम् । आर्थं वाक्यार्थरूपक यथा—

स यत्तुमरितलाभशक्तो ह्यप्रीवाभितान् गुणान् ।

योऽम्बुकुम्भं परिच्छेदं कर्तुं शक्तो महोदधे ॥ १२७ ॥

यच्च हयग्रीवगुणवर्णनं सत् समुद्राम्बुजुम्भपरिच्छेद इति प्रतीतेः वाक्यार्थ-
रूपकस्यार्थत्वम् । माला यथा “कः कृष्णसर्पं”मित्यादी । पृथग्न्यद-
न्वेप्यम् ॥ २६ ॥

नियतधर्महानावारोप्यमाणस्यातिसाम्यमभेदः ॥ २७ ॥

आरोप्यमाणस्य धर्मो गुणक्रियादिः । तस्य नियतस्य निषेधे परिशिष्ट-
समस्तधर्मान्तरसद्भावाभ्यनुज्ञाने विषयस्य तेन सहातिसाम्यप्रतिपादनं विषय-
विषयिणोर्भेदाभावाद्भेदोऽलङ्कारः । अत्र शब्दवार्थत्वभेदाद् द्वैधम् ।
शाब्दो यथा—

वनेचराणां वनितासरयानां दरीगृहोत्सङ्गनिपक्तभासः ।

भवन्ति चर्त्रौपधयो रजन्यामर्तलपूराः सुरतप्रदीपाः ॥ १२८ ॥

सू. १.१०

अर्त्रौपधयः सुरतप्रदीपा इति श्रुतिं सामानाधिकरण्यम् । तैलपूरणमात्र-
विरहादोपधीप्रदीपानां प्रदीपान्तराद् भेद इत्युक्तेऽर्थाःसर्वतोऽभेद इत्यव-
गम्यते । अत एव चाधिरोपितवैशिष्ट्यं रूपकमेवेति रूपक एवास्यान्तर्भाव
इति न चाप्यम् । अभेदनाशप्रतीती रूपक, नियतधर्महानावन्वयाः सर्वतोऽ-
भेदप्रतीती अभेद इति प्रतीतिभेदात् । परिणामादे रूपकान्तर्भावापत्तेश्च ।
परिणामादिवदेव प्रतीतिभेदेन रूपकान्निष्ठः साम्याददाद्भेदः ? (साम्यदाढ्य-
मभेदः) । अचिदध्यवसायमिश्रवादादियुपस्कारः । यत्पुनरक्तम्-औपधयः
सुरतप्रदीपा इत्यत्रोत्तरकालभाष्यतैलपूरा इति विशेषणमोपधीनामिति रूपकमेव
पूर्वसिद्धावादिदिति तत्र साधु । न ह्यत्र वाक्यभेदो येनादावारोपर्यवसितै
पश्चाद्विशेषणविशेष्यभाव इति स्यात् । नाप्योपधीनां विशेषणम् । तासा-
मर्तलपूरत्वाद्यभिचारात् । ध्यभिचारिणश्च विशेषणत्वात् । रूपके चारोप्य-
माणस्य प्राधान्याद्विषयस्य स्वरूपत्ववस्थानाद्विशेषणमयुक्तमेव । न हि
“शशिना यदनेभेद युवत्या निहतं तम” इत्यादी वदनादीनां “विलोचनेत्र-
मित्रेणे”त्यादि विशेषणमुच्यते । तस्मिन्मतेतत् उच्यतेत्या रूपकादस्य भेद
इति । आर्थो यथा—

दृढतरनिवद्धमुष्टे. कोशनिपण्णस्य सहजमलिनस्य ।

कृपणस्य कृपाणस्य च केवलमाकारतो भेदः ॥ १२९ ॥

अत्र कृपणस्य कृपाणस्य चैकविभक्तिनिर्देशोऽपि न सामानाधिकरण्यम् । भेदप्रतिपादकेन चकारेण समुच्चयमानत्वात् । आरोपे चाभेदस्य विवक्षितत्वात् । यथा च वदनं जलं चेत्यादां प्रयोगे न कस्यचिदारोपप्रतीतिः । तेन न शब्द आरोपः । किन्त्वाकारमात्रेण भेदे घर्मान्तरैरभेद एवेत्यर्थपर्यालोचनयार्थभेद (आयांभेद) । “अकरो हस्ती” “मयास्त रामख”मित्यादावारोप्य(पा)भावेऽप्ययं भवतीत्यध्यवसेयम् ॥ २७ ॥

प्रकृतोपयोगित्वे परिणामः ॥ २८ ॥

आरोप्यमाणस्यैत्यनुपङ्ग । आरोप्यमाणस्य यथाऽसम्भव उचितो न तथारोपविषयस्येति प्रकृते प्रस्ताव उपयोगिवाद्द्विपयिरूपस्याप्रकृतस्य यत्कार्यं तत्प्रकृतेनारोपविषयेण वस्तुतः सपाद्यते न प्रतीतिमात्रेणेति प्रकृतमप्रकृतरूपतया परिणमतीति परिणामालंकारः । प्रमाणान्तरेणातिविविक्तत्वेनावगतत्वाद्विषयविषयिणोरेकरूपतया प्रतिपादनेऽपि प्रस्तरलक्ष्मणत्वेनामुल्लेपि न तथा प्रतिपत्तिरित्येवत्पाद्गुणस्य भेदो विषयस्य तत्प्रतो विषयिकार्यकारित्वादिना तद्गुणेन प्रतीति स्फुट एव । यथाच प्रतीतिभेद प्रकृतोपयोगिय धानवगच्छता “ यद्गन्निपुरग्निरोधतिलक ” इत्यादां रूपके “ अग्रान्तरे सरस्वत्यधतारण्यार्तामिष कथयिगुमवनतार मध्यम लोकमशुमाली ” इत्यादां प्रेक्षाधकारान्तरेऽपि प्रकृतोपयोगियमस्तीति ॥ परिणानस्यालंकारान्तरत्वमिति केनचिदुक्तं तदपमारितम् । यथाचस्य प्रकृतोपयोगियस्याभावात् । न हि रजनीपुरग्निग्यादि रूपकान्तरानुगुण्यमात्र प्रस्तावोविषयमात्र या प्रकृतोपयोगियम् । तदेतद्वैलक्षण्येनादाहरण्यमाणत्वात् ।

प्रकृतार्थानुगुणत्व नेष्टा प्रकृतोपयोगिता साहि ।

सर्वत्र रूपकेऽभिन्नाश्चात्तत्कार्यकारिता किन्तु ॥ इति सधेयः ।

अथ य रूपक्यच्छब्द आर्थश्च । प्रमेगोदाहरणम् ।

यत्राशुकाभेपविलज्जिताना यदृच्छया किंपुरुपाङ्गनानाम् ।

दरीगृहद्वारविलम्बिभिन्नास्तिरस्करिण्यो जलदा भवन्ति ॥ १३० ॥

कु १.१४

अत्र जलदानां वस्तुनस्तिरस्करिण्यकार्यपदमाद्दर्शनादिकारितया तद्गुणतया परिणामः । एषमुत्तरत्र बोद्धव्यम् ।

मुक्ताकलापरपशुत्तिमुत्तरपुष्पगुम्फरपि कर्णपूरै ।

राक्षा स वाम्नी प्रथम वचोभिरकृत्रिम ढौकनक चकार ॥१३१॥

अत्र वचोभिर्दानकमित्याद्यं भाक्षेप । अत्र वनेचराणामित्वादावभेदेन सह सङ्कर । अत्र च विपयिणोऽप्युपादात्त समासोक्तिवद् व्यवहारममारोप । अत्र ॥ (रूप) समारोपोऽपि । न ॥ समासोत्तरस्य विपय्युपादानमात्रेण भेद । तथास्त्वे समासोक्त्युदाहरणे विपयिण उपादाने परिणामालङ्कार एव स्यात्त रूपकम् । तथा समासोक्तौ स्वयमेवौक्त्वा रूपक (रूप) समारोपि रूपकमेव स्यादित्यादि । अत एव रूपकसाजात्यात् समासोक्तेर्न तस्यामारोप्य भागस्य प्रकृतोपयोगित्वम् । तस्माद्द्वयकाङ्क्षिपय्युपादानमात्र समासोक्तेर्भेद । तदुपादाने तु रूपकमेव ॥ २८ ॥

विपयस्य मुख्यस्य ज्ञापह्वे अन्यविधिरपह्वतिः ॥ २९ ॥

आरोपविपयस्य निषेधे विपयिणो विधानमेका । मुख्यस्य चन्द्रादेरन्यस्य मुख्यचन्द्रादेर्गौणस्य विधिरपराऽपह्वति । “ कान्तिच्छटाश्चुरित्तिदिग्बलय न ववत्र कुत्रापि सभवति जातु तत् किमेतत् ’ इत्यादौ विपयनिषेधेऽपि विपयिविधानाभावापह्वति । अत सूत्रेऽन्यविधिरिति कृतम् । यत्र साक्षात्तजादिना निषधार्थेन विपयापह्ववस्तत्र शब्द । यत्र च्छलादिशब्दप्रयोगे सति प्रकरणादिवशात्निषेधप्रतीतिसूत्रार्थोऽपह्वव । न हि नजादिवच्छलादिशब्दा निषेधवाचका किन्तु व्याजाद्यर्था । अन्यथा “ कल निरस्य भूयेन इयव हाराक्ष्येभृष ’ इत्यादावपि निषधप्रत्ययप्रसङ्ग । एव “अस्वा सर्गविधौ’ इत्यादिवक्ष्यमाणसन्देहोदाहरणे कथं शब्दस्य प्रकारादिवाचित्वेऽपि पुराणस्य प्रजापतेर्वेदान्यासजडत्वादिना तन्वीनिर्माणशकत्वपयालोचनया निषधपर्यं वसानादार्यं एवापह्वव । न तु

अमुष्मिँहावण्यामृतसरसि नून मृगदश

स्मर शर्वप्लुष्ट पृथुजघनभागे निपतित ।

यद्भ्राज्जाराणा प्रशमपिशुना नाभिकुहरे

शिखा धूमस्येय परिणमति रोमावलिषु ॥ १३२ ॥

इत्यादौ वपुश्शब्दमुत्तेन निषेधप्रतीतिरायोंऽपह्नुव इति वाच्यम् । वपुरा-
दिशब्दतुल्यार्थमयत्वादिप्रयोगम् " तस्मै सौमित्रिभैत्रीमयमुपहतवानानु(?) -
रं नाविकाये "त्यादौ अपह्नुवप्राप्तौ परिणामादावपि चापह्नुतिप्रमद्वात् ।
तेनात्र रूपकं निदर्शना वा । रूपकं च भिन्नरूपतया प्रसिद्धयोः सामाना-
धिकरण्यायोगे एकतरस्य निषेधप्राप्तावर्थादारोपविषयस्य पर्यवसानिकः
प्रतीयमानो निषेधोऽभ्युपगन्तव्यः । आरोप्यमाणस्य निषेधे आरोपव्यर्थ-
प्रसङ्गान् । तत्रप्रतीयमाननिषेधनिमित्त एवमादावपह्नुवभ्रमः । न च निषेधस्य
शाब्दत्वार्यन्वकृत एवापह्नुतिरूपकयोर्भेदः । अपि स्वस्यां निषेधगर्भत्वादारोप-
स्याभ्यवसायानुप्यवम् । तत्र चारोपे पर्यवसिते तन्निमित्तो निषेध इति
प्रतीतोऽपि ॥ उदा०—

अचाप्तः प्रागल्भ्यं परिणतरुचः शैलतनये

फलङ्को नैत्रायं विलसति शशाङ्कस्य वपुषि ।

अमुप्येयं मन्ये विगलदमृतस्यन्दशिशिरे

रतिश्रान्ता शेते रजनिरमणी गाढमुरसि ॥ १३३ ॥

सोहह चलमठलिकुमुमो भ्रमन्तभसलञ्जलेन अप्पाणं ।

मधुमयणदंसणविलीअमाणदुरिअं पआसेन्तो ॥ १३४ ॥

[शोभते चलमालिकुमुमो भ्रमन्भ्रमरञ्जलेनात्मानं ।

मधुमयनदर्शनविलीयमानदुरितं प्रकाशयन् ॥]

पूर्वत्र श्रौतो निषेधः । उत्तरत्र पुनश्च शब्दार्थपर्यालोचनयार्थान्
प्रतीयते । एते माधर्ग्योद्धारणे । सम्बन्धान्तरनिमित्तो यथा—

उल्लोकरअरण्यगणहिं तुह लोअणेसु मह णिणं ।

रत्तंमुअप्पसारं कोवेण पुणो इमे ण अषमिआ ॥ १३५ ॥

[आर्द्राद्रकरजरदनश्रतैस्तत्र लोचनयोर्मम दत्तः ।

रत्तांशुप्रसादः कोपेन पुनरिमे नामान्ते ॥]

अत्र लोचनरत्नकारणभूतस्य कोरस्य निषेधे रत्तांशुप्रसादात्प्रमदस्य
कारणात्तराग्यारोपः । न चात्र कोरस्य रत्तांशुकेन मह माधर्ग्यम् ।

भाषो निषेधा यथा—

विहलद्वयलं तु तं सद्दि ददृण कुडेण तरलतरदिट्टि ।
 वारफंसमिसेणअ अप्पा गुरुओत्ति पाडिअ विभिण्णो ॥१३६॥
 [विशृङ्खलां त्वां सखि दृष्ट्वा कुम्भेन तरलतरदृष्टिम् ।
 द्वारस्पर्शमिषेण आत्मा गुरुक इति पातयित्वा विभिन्नः ॥]

अत्र घटभङ्गस्य द्वारस्पर्शाख्य कारणान्तर प्रतिषिध्य युवतिविषयदाक्षिण्य-
 रूप होषन्तरमारोपितम् । अत्रैवकार्यत्व सम्बन्धान्तर कार्यकारणभायादिना
 यथा ।

हेलोदञ्चन्मलयपचनाडम्बरेणाहतासुं
 प्रेङ्खलाकेलि किमपि भजतां चूतशाराक्षिरासु ।
 वाचालत्व न यदुदभवत्कानने कोकिलानां
 मौनित्वं तत्पथिकहरिणीलोचनानां ववत्स ॥ १३७ ॥

अत्र कोकिलवाचालत्वस्य कारणस्य निषेधे पथिकस्त्रीमौनित्वस्य कार्यस्य
 विधि । अत्रैव वाचालत्वमौनित्वयोर्द्विपयविपणोर्बपरीत्वमपि सम्बन्ध ।
 एतानि प्रकृतनिषेधोदाहरणानि । अप्रकृतनिषेधे यथा—

ज्ञानै शतपथश्रुतिश्रवण(जात)पुण्यस्त्रहा
 गलदुभ्रमणसम्भ्रमा भ्रमति यत्र मन्डाकिनी ।

चिरेण बुधमण्डलप्रथममङ्गमन्वागतै—
 विरिभ्रिवतगतिर्मनागतिपुरिर्जर्नर्गावते ॥ १३८ ॥

अत्रान्यदेशशैलक्षणेन स्वभावत एव वाराणस्या मन्दाकिन्या केगपरिहारेण
 गमने स्वागतकारणादिरारोपितत्वेनाप्रकृतस्य हेतोरार्थेऽपह्नवे शतपथश्रवण-
 स्त्रहादिरप्रकृत एवारोपित । द्वितीया यथा—

न विप विपमित्याहुर्ब्रह्मस्व विपमुच्यते ।

विपमेकाकिनं हन्ति ब्रह्मस्य तु ससन्ततिम् ॥ १३९ ॥

अत्र मुख्यस्य विषयस्य निषेधे गौणस्य ब्रह्मस्वविषयस्य विधानम् । अर्थेऽ-
 पह्नवे यथा—

जोष्वणबुद्धी कमला लहृज्जणपरिजओ पिआ रत्ता ।

णवमधुसमओ एसो सग्गो अक्खाणिआ अण्णा ॥ १४० ॥

[यौवनवृद्धिः कमला विदग्धजनपरिचयः प्रिया रक्ता ।

नवमधुसमयः एष स्वर्ग आख्यानिका अन्या ॥]

अत्र मुख्यस्य निषेधे रजगान्तरविधानम् । न च निषेधे विषमित्यादाव-
धिकगुणस्यानादरात्प्रतीपं, मुख्यस्याप्रकृतस्य विषादेर्निषेधेऽन्यस्य प्रकृतस्यैव
विधानात् । तत्र च प्रकृतस्य वादतत्वं न प्रकृतान्तरस्य । निषेधाद्यभावाच्च नापि
विषस्य विषान्तरादाधिक्ये सजातीयस्यतिरेकः । तत्रान्यनिषेधाभावात् । अत
एव नाभेदः । अतिमाग्येऽप्युपमाननिषेधात् । एवं च नोपमेयस्यैव निषेधेऽ-
पहुतिः । इतिदुपमानादेरपि निषेधात्, नापि प्रकृतस्यैवाप्रकृतनिषेधेऽप्यु-
दाहृतव्याप्तम् । नापि भूयैवारोपितस्याप्यपह्ववदशनात् । तस्माद्यथोक्तमेव-
लक्षणमनवद्यम् ॥ २९ ॥

तस्यापि सन्दिह्यमानत्वे सन्देहः ॥ ३० ॥

विषयस्येत्येव । तत्रादेनारोप्यमाणप्रत्ययमशः । कमलं वा घटनं वा इति
धातुसम्भवा प्रतीतिः सन्देहः । स च यद्यपि समानधर्मनिर्गमविप्रति-
पत्त्युपलब्धस्यवन्त्यात् इत्यनेकधांस्तथापि निमित्तान्नरोत्थापितस्य तस्य
धारत्याभावात् समानधर्मनिर्गमनिमित्तत्वेनेह द्विविध एव । सन्देहप्रतीति-
विषयान्ते च सन्दिह्यमानत्वं विषयविषयिणोर्विषयिणामेव वा सन्दिह्यमानत्वं
सन्देहः भारोपगमं. प्रथमः परन्तु विषयोपादानानुपादा(ना)भ्यां द्विभेदः ।
उपादाने विषयस्यापद्यतदभावाभ्यां द्विधाप्यारोपगमं एव अनुपादाने
अप्यवसायमूलः । त्रमेण यथा—

किं पद्मजं विमु मुघाररयिग्यमेतन्

किं वा मुगं हृमहरं मदिरेणयाः ।

यद् दृश्यते मधुकराभयुरङ्गकान्ति

नेप्रद्वयानुवृत्तिष्वाण्यममुष्य मध्ये ॥ १४१ ॥

अत्र हृमहरावादि समानो धर्मः ।

अस्याः सर्गविधौ प्रजापतिरभूच्चन्द्रो नु कान्तिप्रदः
 शृङ्गारैकरसः स्वयं तु मदनो मासो नु पुष्पाकरः ।
 वेदाभ्यासजडः कथं नु विषयव्यासक्त(व्याघृत)कौतूहलो
 निर्मातुं प्रभवेन्मनोहरमिदं रूपं पुराणो मुनिः ॥ १४२ ॥

अत्र पुराणमुनेर्विषयस्यार्थोऽपह्नवः । तन्वीगतः कान्तिशृङ्गारप्रधान-
 विलासवशं पुष्पसारइव लक्षणश्चानेकधर्मः । एवं चैवमादौ शब्दादिगतनिर-
 दयव्यप्रयत्नान्तरीयकार्याद्यनेकधर्मानुसन्धानवशोत्पन्ननिरयत्नानित्यस्वसन्देहव-
 द्धिप्रतिपत्तिं विना स्वपमेवानेकधर्मानुसन्धानेन संशयसङ्गादनेकादनेकस्माद्-
 व्याघृत्तो धर्म इति व्याख्येयम् । अनेकस्माद् व्याघृतस्य विभागाज्जादेइच्छब्द-
 स्वरूपवत्सन्देहहेतुत्वायोगाच्च । प्रायश्च मीमांसादावनेकधर्मनिमित्त एव
 प्रत्यधिकरणं सन्देहः ।

चिरं चित्तोद्याने चरसि च मुखाब्जं पित्रसि च
 क्षणादेणाप्तीणां विरहविषवेगं हरसि च ।
 नृप त्वं मानाद्रिं दलयसि च किं कौतुककरः
 कुरङ्गः किं भृङ्गो मरुत्तमणिः किं किमशनिः ॥ १४३ ॥

अत्र च नृपरूपस्य विषयस्यापह्नवाभावः, उद्यानचरणमुखाब्जपानादिव्या-
 मेको धर्मः ।

किं तारुण्यतरोरियं रसभरोद्भिन्ना नवा मञ्जरी
 लीलाप्रोच्छलितस्य किं लहरिका लावण्यवारांनिधेः ।
 चद्राढोत्कलिकावतां सुसमयोपन्यासविस्त्रम्भिणः
 किं साक्षादुपदेशयष्टिरथवा देवस्य शृङ्गारिणः ॥ १४४ ॥

अत्र तन्वीलक्षणविषयानुपादाने विषयिण मञ्जरीदेरप्यवसायधर्मः
 सन्देहः । न च वाच्यमियमित्वनेन तन्वीनिर्देशादारोपधर्म एवेति । विषयि-
 भूतवह्नयादिपरामर्शकत्वादिषु शब्दस्यान्यथा गतिवापमित्यादावयंशब्दस्य
 विषयभूतवाहीकपरामर्शकत्वेऽप्यवसायास्तमयप्रसङ्गात् । स्थाणुर्वा पुरपो वेति

न स्वारसिक सन्दहोऽलकारोऽपि तु कविप्रतिभोत्थापित । तेन साधर्म्यं
विहायापि निमित्तान्तरमवलम्ब्य कविप्रतिभायापित सन्देहोऽलकार एव ।
एव भ्रान्तिमदादौ ज्ञेयम् । उदा०—

देवि त्वच्चरणाम्बुजस्मृतिविधौ गाढावधानस्पृशा

धन्याना प्रसरन्ति सन्तसतया ये वाष्पधाराभरा ।

किं ते श्युञ्चिरकालभावितभवाप्रश्नक्रियावेगतं

किं चासादितमुक्तिचन्द्रवदनासन्दर्शनानन्दत ॥ १४५ ॥

अप्राशुधारारूपस्य कार्यस्य मसारवियोगो मुक्तिसामुत्थ चेति इतुद्वय
सशयितम् ।

इय मुजङ्गी किमु सिद्धमुन्दरी सुरालयालकरण वधूहत ।

इति प्ररुढाकुलकल्पनामथो न सशय निश्चयमश्रुते मम ॥ १४६ ॥

इत्यादी स्वारसिकसन्दहर्नवमन्यत्र ज्ञेयम् ॥ ३० ॥

सम्भावितमम्भाव्यमानापोहो वितर्कः ॥ ३१ ॥

सामान्येन इष्ट यस्तुनि आशङ्कितस्य आशङ्कमानस्य वा विशेषस्य बाध
केनोत्पन्न^१ वितर्क । अत एव बाधरुमद्राया साधकबाधकप्रमाणाभाव
निमित्तारसन्दहादस्य भेद । किं च तत्र सन्दिह्यमानाना बाधेसम्भिन्नैकप्रती-
तिविषयीकृतत्वमिह पुनरनगधिकरणेन सम्भावितस्य बाधकेनोत्पत्तितस्यापर
विकल्पोदयसमयेऽनुमधानाभवाद् भिन्नप्रत्ययगोचरघम् ।

अर्थद्वयोद्देश्यती भतिर्यासं सशय केवलवस्तुनिष्ठा ।

सम्भावनाप्राधकप्राधनीया यत्र श्फुटस्तर भवेद्वितर्क ॥

इति परिचर ॥ उदा०—

अय मार्तण्ड किं स रत्न तुरगं सप्तभिरित

शृशानु किं सर्वा प्रसरति दिशो नैप नियतम् ।

श्रुतान्त किं साशान्महिषवहनोऽसाविति तिर (चिर)

समालोभयाजौ त्वा विदधति विक्ल्पान् प्रतिभटा ॥ १६७ ॥

अथ मातण्डविकल्पस्य नियतमन्त्याक^१नुरगाभावात्प्रकवाधकोत्सुंसितत्वे कृपानुधिकल्पोत्पत्तौ किमयं मातण्डः किमयं कृपानुरिति प्रतीतिभावे सन्देहासम्भवाद्दलंकारान्तरमेव । न च वाच्यमयमित्यस्य प्रकृतार्थपरामर्शकत्वात् किमयं किं मातण्ड इति आरोपगर्भसन्देह एवेति । किमयमित्यत्र वाक्यार्थप्रतिपादकस्य किमः ध्वजाभावाद्यं मातण्डः किमित्येतावतैव ध्याएयानावस्तरेणाकांक्षोप(श)मादध्याहारायोगाच्च उक्तेन न्यायेनाध्यवसायस्य चास्तमयप्रसंगात् । अपि च स्थाणुर्वां पुत्पो वेति सन्देहे शिरतरकालं छेष्टाद्यभावदर्शनेन पुरुषविकल्पस्य बाधे यथा न स्थाणौ तथा मातण्डविकल्पस्य नियतसंख्याकतुरगाभावाद् बाधे अयमिति निर्दिष्टस्य राज्ञो निश्चितत्वे कथमिह कृशान्वादिदिकरपोदयमुखेन पुनः सन्देहः स्यात् । तस्मात् सन्देहव्यतिरिक्तमितकं एवायम् । सम्भाव्यमानापोहो यथा । “ गतं तिरश्चीनमनूरुसारथे ” इत्यादि । अत्राशंभयमानस्यैवानूरुसारथेगमनाभावात्तियेधे तथैव हृदिर्भुक्प्रभृतीरपोह इति पूर्वस्मात् भेदः^१ । यथा च—

प्राप्तश्रीरेप कस्माद् पुनरपि मयि तन्मन्थखेर्दं विदध्याद्

निद्रामप्यस्य पूर्वामनलसमनसो नैव सम्भावयामि ।

सेतुं वध्नाति भूयः किमिति च सकलद्वीपनाथानुयातः

त्वय्यायाते विकल्पानिति दधत इवाभाति कम्पः पयोधेः ॥१४८॥

यथा च—

पयोधरभराटोपदर्शनं नास्य नूतनम् ।

विलासहासहंसस्ते प्रवासरसिकः कुतः ॥ १४९ ॥

अत्र हंसस्य प्रवासे पयोधराटोपदर्शनं हेतुस्तस्य चात्र सर्वदावस्थानात् नूतनत्वमित्यहेतुत्वे हेतु(त्व)स्य सम्भाव्यमानस्यापोहः । न चास्य द्विभेदस्य निश्चयाभावात् सन्देहप्रचान्तर्भाव इति वाच्यम् । उपरेश्याया अपि सम्भावनारूपत्वादिनिश्चयारम्भकत्वेन सन्देहान्तभावे पृथगनलंकारत्वप्रसंगात् । विच्छित्ति-

१. पूर्वस्मिन्नदाहरणे आशङ्कितस्य बाधनेनोत्पुसनमिहाशंभयमानस्येति पूर्वस्नाद्भेद इति उक्तम् । (found in the margin).

भेदेन तस्यास्तथात्वे लक्षणानुसारवितर्कस्यापि विशेषोपपत्तौ पृथक्त्वमेव ।
यथा च नो प्रेक्षाया अभ्यवसायपूर्वकत्व तथाप्ये निवेदयिष्यते ।

अनेकशोऽहं विमृशन्नपीत्य रत्न न वेद्मि स्थिरमस्थिरं वा ।

सत्यं स्थिरश्चेत्क्षणसौख्यद किमथास्थिर किं युगदीर्घरोप ॥१५०॥

इत्यत्र यद्यपि स्थिरत्वस्यास्थिरत्वस्योपमदंभ्यापि न वितर्क । स्थिरम-
स्थिरं वा न वेद्मीति उपक्रान्तसन्देहनिमित्ततयोत्तरार्धोपनिबन्धात् । तथा हि
यत्र साधकसाधकप्रमाणाभावस्तत्र सन्देह । यत्र तु द्वयोरपि साधक प्रमाण
ययोदाहृतं “मस्या सर्गविधा” वित्यादि तत्रैकस्यापि त्वक्तुमशक्यत्वात्सन्देह
एव । यत्र तु द्वयोरपि साधकसन्भावस्तत्राप्येकस्यापि ग्रहीतुमशक्यत्वात्सन्देह
एव यथेह । अत्र हि स्थिरत्वास्थिरत्वयोर्द्वयोरपि बाधितत्वाद्दृश्यमाणलक्षणं
व्याप्तिगर्भसन्देहो न वितर्क ॥ ३१ ॥

विषयित्वेन सम्भावनमुत्प्रेक्षा ॥ ३२ ॥

विषयित्वेनार्थाद् विषयस्य सम्भावनं भवितव्यमनेन स्वाणुनेत्याद्य
निश्चयारम्भकवितर्कादिशब्दाभिधेयसम्भायनाप्रत्ययविपर्ययादृत्तत्वमुत्प्रेक्षा । अन्-
श्चानिश्चयात्मकतया सम्भावनाया सन्देहमूलत्व न त्वभ्यवसायगर्भता ।
यत्रापि दृश्यमाणनीत्याशेनाभ्यवसायस्तत्रापि सन्देहानिर्मुक्ति । तथाहि
सन्देहनिश्चयरूपत्वेन प्रत्ययाना द्वैविध्यम् । निश्चयश्च यथाथाग्यभिचारी
सम्यक्प्रत्यय । प्यभिचारी त्वम्यक् । तत्र तावदुत्प्रेक्षा न सम्यक्त्वम् ।
अर्थाग्यभिचाराभावात् । नाप्यम्यक्प्रत्ययरूपो विपर्याय, तस्य निश्चय
रूपत्वात् । भस्या च शादेनापि घृत्तेन भ्रान्तिमदतिज्ञयोक्त्यादिवद्विष-
यिणो निश्चयाभावात् । अनिश्चिते च सन्दिग्धमेवत्यविवाद् । अत एव नाभ्य-
वसायमूलत्वमस्या । तस्य विषयनिर्गणं विषयनिश्चयश्च स्वरूपम् । न
चात्रैकमपि सम्भवति विषयापादानात्, निश्चयाभावाच्च । तेनाभ्यव्यसाये
व्यापारप्राधान्ये उत्प्रेक्षेति लक्षणमपर्यालोचिनाभिधानमेव । न च—

‘एषा स्थली यत्र विचिन्वता त्वा भ्रष्ट मया नृपुरमेकमुर्व्याम् ।

अदृश्यत त्वक्षरणारविन्दत्रिश्रेण्डु तादिव वद्धमीनम् ॥ १५१ ॥

इत्यादावशब्दत्वादेर्मीनिस्वादिनाध्यवसितत्वाच्चिमिक्तविषयोध्यवसाय इति वाच्यम् । सर्वत्र निमित्तविषयेऽध्यवसायस्य सिद्धत्वेन साध्यत्वाभावाच्चिमित्तापेक्षया चाध्यवसायाङ्गीकारे उपमादीनामध्यवसाय एव लक्षण स्यात्तेनारोपगर्भवेद्यम् । अचिन्तु विषयानुपादान आरोपगर्भत्वाभावाच्चिभयरूपांशभावेऽध्यवसायगर्भोपेक्षेति वाचोयुक्तिरचितैव तत्रभ्रमसन्देहवत् । विषयनिर्गणनाद्यस्य मुरयस्य तदंशस्य सिद्धत्वात् । सम्भावनायां च सम्भाव्यमानस्य दार्ढ्यादपरस्य च शैथिल्यादिह सम्भाव्यमानस्य विषयिणः शाब्देन घृतेन सत्यात्वं न रिचतरस्य । यस्तुतस्तु विषयिणस्सत्पतातिशयोक्तौ अपि नास्तीति तत्रापि विषयिण सत्यतेति न वाच्यं स्यात् । अत एव सापह्नवायां विषयस्यैवासायत्वात् अपह्नव अन्ययेतरस्यैव स्यात् । इयं च धर्मी वा धर्म्यन्तरत्वेनोपेक्ष्यते धर्मो वा धर्मान्तरत्वेनेति प्रथम द्विभेदा । आद्या शब्दत्वाद्यभेदादारोपस्य द्विविधैव । द्वितीयापि धर्मरूपविषयोपादाने आरोपगर्भा । अत्र च प्रधानभूतधर्म्युपसर्जनत्मेकविशेषणीभूतानां धर्माणां परस्पर विशेष्यविशेषणभावानुपपत्तौ सामानाधिकरण्याभावादायं पृथारोपः । अनुपादाने तु अप्यवसायगर्भा । आरोपगर्भे तु भेदत्रये विषयापह्नवानपह्नवान्धा द्विविध्यम् । पुनरपि यथामन्मर्थ स्वरूपहेतुफलानामुपेक्षणेन निमित्तस्योपादानानुपादानाभ्या बहुधा भिद्यते । इवाणुपादाने वाच्या तदप्रयोगे स्वार्थी । सम्भवितोऽप्यन्यभेदा वैचित्र्यविशेषाभा(वा)ग्रेह गणिता । उदा०—

भुजप्रभादण्ड इवोर्ध्वगामी स पातु यः कंसरिपोः कृपाणः ।

यः पाञ्चजन्यप्रतिविम्बभङ्गघा घाराभ्रसः फेनमिव व्यनक्ति ॥ १५२ ॥

अत्र पूर्वार्धे कृपाणरूपो धर्मी प्रभादण्डात्मकेन धर्मन्तरेण सामानाधिकरण्येन सम्भावितः । त्रैयधिरूपेण यथा—

परिरम्भविसारित्यणआ भण कामेसुपडणसङ्गाए ।

रङ्कलहे जा पुरओ धरोत्ति फरफलअजुअलं क्व ॥ १५३ ॥

[परिरम्भविसारिस्तनभुजा कामेपुपतनशङ्कया ।

रतिकलहे या पुरतः धारयति फरफलक्युगलमिव ॥]

अत्र योषिद्विशेषणत्वेनोपात्तयोः स्तनयोर्वैयधिकरण्योपात्तफरफलकत्वेन सम्भावनम् । एतयोः श्यामलत्वादिवर्तुलत्वादिकं चोत्प्रेक्षानिमित्तमनुपात्तम् ।

क धर्तते मत्तनयेति भूमेरनुत्तरः प्रपुमिवोद्यतायाः ।

स वारिद्व्यूहनिवारितार्कप्रकाशमाकाशमयेक्षते स्म ॥ १५४ ॥

अत्राकाशात्पृथग्निवारितार्कप्रकाशरूपः दृष्टान्तेन हेतु-
रुपात्त एव द्रष्टृविशेषणेनानुत्तरत्वात्त्वेन हेत्वन्तरेण वैयधिककरण्यनिर्दिष्टेनो-
त्प्रेक्षित इति हेतुप्रेक्षा ।

रविस्थितानां परिवर्तनाय पुरातनानामिव बाह्नानाम् ।

उत्पत्तिभूमौ तुरगोत्तमानां दिशि प्रतस्थे रविरुत्तरस्याम् ॥ १५५ ॥

अत्र मकरराशिसंक्रमणरूपमुत्तरादिकप्रस्थाननिमित्तमनुपात्तम् । बाह्न-
परिवर्तनरूपेण फलभूतेन निमित्तान्तरेणाभेदेनाध्यवसितमित्यध्यवसायगर्भा
फलोत्प्रेक्षा । अनयोश्चाकाशावलीकनमुत्तरदिग्गमनं चोत्प्रेक्षणे निमित्तमुपात्तमेव

लिम्पतीय तमोऽङ्गानि धर्पतीयाञ्जनं नभः ।

असत्पुरुषसेवेय दृष्टिर्निष्फलतां गता ॥ १५६ ॥

अत्र तमोधर्मो व्यापनं तद्धर्मैर्नैव लेपनेनाभेदेनाध्यवसितमित्यध्यव-
सायमूला स्वत्वोत्प्रेक्षा । तिरिंधायवत्त्वादि निमित्तमनुपात्तम् । न च
वाच्यं तमसो लेपनकर्तृत्वेनोत्प्रेक्षणात्तमोरूपविषयोपादानादारोपमूलत्वमेवेति ।
अन्यदन्यत्वेन सम्भाव्यत इत्युत्प्रेक्षालक्षणम् । यदि च तमोगतत्वेन लेपन-
कर्तृत्वमुत्प्रेक्ष्यते ॥ तदान्यदन्यत्वेनेति स्यात् । स्वरूपावस्थितस्य तमस
आध्यवस्येन विवक्षितत्वात् । तमसोऽन्यत्वेन सम्भावने हि तमो लेपनमेवेति
प्रतीतिः स्यात् । अथवा चेदुदासीनस्य रूपस्य व्यापनाविष्टस्य लेपनाविष्टतया
सम्भावनमित्युच्यते न तर्हि तमसो विषयत्वम् । व्यापनाविष्टत्वस्य तद्धर्मस्यैव
धर्मान्तरत्वेनोत्प्रेक्षितत्वे विष(य)त्वोपपत्तेः । तस्य धर्मस्यानुपादानादध्यव-
सायगर्भत्वम् । ततश्च विषयभूततमोगतत्वेन लेपनकर्तृत्वमुत्प्रेक्षितम् । व्यापनं

सूत्रेक्षानिमित्तं न तु विषयाऽनुपादानात् । विषयानुपादाने चांप्रेक्षाया
अभावादित्येतदुक्तेन न्यायेन सर्वमसमञ्जसमेव । अतश्चैव यद् व्यापनादिधर्म
एव विषयो न तु तम प्रभृतिधर्मा येन विषयापह्नवेऽपह्नविरिति निजलक्षणा
नुसारेण विषयस्यापह्नवे सापह्नवो प्रेक्षाया व्यापनादिधर्मस्यापह्नवो न तु
धर्मिणस्तिमिरादेर्यथा “व्याप्तिव्याजेन ज्ञान तिमिरमवयवान्सर्वतो लिम्पती”-
वेति । अन्यथा तिमिरव्याजेनेत्यादि स्यादित्यलं बालविकल्पानामाया
सनेन । सापह्नवा यथा “य पाञ्चजन्येन”त्यादि ॥ यथा घ—

बलाआमेहनिहेण नहसि निव्वाणमहिलसजा ।
मुक्ताकलापकन्थेव गिम्हन्मि कालवीरेण ॥ १५७ ॥
[बलाकामेघनिभेन नभसि निर्वाण अभिलपित्वा ।
मुक्ताकलापकन्थेव प्रीप्सके कालवीरेण ॥]

आर्षी यथा—

महिलासहस्रमरिष तुह् हिअए सुहअ सा अमाअन्ती ।
अणुदिणमणणवम्मा अङ्ग तणुअ वि तणुएइ ॥ १५८ ॥
[महिलासहस्रमरिते तव हृदये सुभग सा अमान्ती ।
अनुदिवसमनन्यकर्मा अङ्ग तनुकमपि तनृकरोति ॥]

अत्र धाक्यार्थप्रतीतिसमय एव पदार्थसमाश्रयपर्यालोचनया भा(अ)-
धर्तमानस्य इतारताविकरवाक्यगतैरार्थं सम्भायनात्मक इयार्थं इत्यर्थी । यत्र
तु पयवसिते धाक्यार्थे योऽर्थोऽलंकारो वा प्रतीयते स प्रतीयमानो एयरूप
इत्युच्यते । अपयवसिते मुल्यवाधे लक्ष्य, तदभावे रथार्थ इति सर्वत्र
निगम । आर्षी पलोप्रेक्षा यथा—

मद्गाम्भोज सनाल ध्वजपरिचायिनी र्वर्नदीर्यजयन्ती
घण्टाशोरातपत्रस्थितिमनुभवतो मण्डल दण्डलप्रम् ।
घर्तुं देवो गणेऽस्त्रिभुवनमयन सम्भृतस्तम्भशोभं
तुण्ट मीढातुपन्धादुपरि सरलयन्नातु विप्रन्दिदे य ॥ १५९ ॥

कस्तूरीतिलकान्ति मालफलके देव्या मुखाम्भोरुहे
रोलन्वन्ति तमालवालमुकुलोत्तंसन्ति मौलावपि ।

कर्णे या विकचोत्पलन्ति कुचयोरङ्के च कालागुरु-
स्थासन्ति प्रथयन्तु तास्तव शिवं श्रीकण्ठकण्ठत्वपः ॥१६०॥

इत्यादी कस्तूरीतिलकादेरुपमानस्यैव मालफलकादी यथा सम्भव उचितो
न तथा कण्ठशिवडादेरुपमेयस्येति प्रकृतस्याप्रकृतकस्तूरीतिलकादिरूपतया
परिणामात् परिणामगर्भोपमैव न रूपकोपममोत्प्रेक्षेति वक्तव्यम् । एवमलं-
कारान्तरेष्वपि परिणाममिश्रार्थं विबोध्यम् ।

इवादी निश्चयाभावाद् विषयस्य परिग्रहान् ।

क्वचिदध्ययसायेन नोत्प्रेक्षापि तु संशयात् ॥

इति संग्रहः । एवं च सन्देहगर्भत्वादुत्प्रेक्षाया

नूनं प्रियपरिष्वङ्गाडपीडनमन्युना ।

जातं कुरङ्गशायाक्ष्याः श्यामवक्त्रं कुचद्वयम् ॥ १६१ ॥

इत्यादी नूनं भुवमित्येवमादीनां सम्भावनाद्योतकेवादिवैलक्ष्यन्वेनावधा-
रणार्थवादिदक्षिण्यदाशकस्यासन्देहगर्भत्वाभावेनोत्प्रेक्षाभ्रमो न विधेयः ।
निश्चयगर्भत्वेनाध्ययसायस्य सिद्धत्वादतिशयोक्तिरेवेति तु उच्यते ।

अद्धा नूनं सत्यमित्येवमादी

शाब्दः साक्षान्निश्चयोऽस्तीति युक्तः ।

नैयोत्प्रेक्षा सा हि सम्भावनायां

सा चापि स्यात्संशयान्नात्र सोऽस्ति ॥

इह तु

जाने जगन्मोहनकौतुकेन विधाय कृजामिषमन्यपुष्टी ।

अहर्निशं चूतवनेषु यस्यामधीयते मन्मथमोहमन्त्रम् ॥ १६२ ॥

इति जाने मन्ये इत्येवमादीना प्रतीतिप्रतिपादकत्वे प्रतीति(ते)श्च सन्देह
निश्चयरूपतया द्वैविध्यसम्भवादन्यस्यान्यरूपतया सम्भावने निमित्तसम्भव
सामग्रीसद्भावाज्जाने इत्यस्येयाथपर्यवसायित्वेन सम्भावनाया प्रति
पर्योत्प्रेक्षैव । यत्र तु अन्यस्यान्यरूपतया सम्भावने निमित्त ? (निमित्ता
भावे) तत्रोत्प्रेक्षासङ्गात् कार्या ।

यदेतश्चन्द्रान्तर्जलदलपलीला प्रकुरते

तदाचष्टे लोक शशक इति नो मा प्रति तथा ।

अहं त्विन्दु मन्ये त्वदरिचिरहासान्ततरुणी

कटाक्षोल्कापातव्रणकिणकलङ्काङ्किततनुम् ॥ १६३ ॥

अत्र नो मा प्रति तथेत्यनेन वाक्यपक्षस्य निराकृत्या(द)न्यस्या
न्यरूपतया सम्भावनाया अभावात्प्र-य इत्यन्त विणपक्षस्यैव निश्चितत्वाद्
तिशयोक्त्यमेव ॥ ३२ ॥

अन्यरूपतया निश्चयो भ्रान्तिमान् ॥ ३३ ॥

विषयस्यान्यरूपस्यापि रूपान्तरत्वेनासम्भवाभिमानरूपो निश्चयो भ्रान्ति
मान् । उदा०—

पुसिआ वण्णाहरणेन्द्रणीलकिरणाहृता ससिमउहा ।

माणिणिवज्रगम्भि सक्जलसुसङ्गात् दृष्टेण ॥ १६४ ॥

[प्रोक्षिता कर्णाभरणेन्द्रणीलकिरणाहृता शशिमयूरा ।

मानिनीप्रदने सक्जलाधुशङ्कया दयितेन ॥]

अत्र वादद्वयतुना भ्रान्ति । तद्वयनिमित्ता यथा—

प्रास्तादे सा पथि पथि च सा प्रपृत सा पुरस्मा

पर्यङ्के सा दिशि दिशि च सा तद्वियोगापुरस्य ।

इहो चेत् प्रष्टविरपरा नास्ति मे पापि मा सा

सा सा सा सा जगति सकले कोऽयमर्द्धतवाद् ॥ १६५ ॥

अत्र गाढरागानुभवइतुरु तन्मयतानुमन्धान प्रागादादर्शितभारुपयत्
प्रतीती निमित्तम् । एव च-

दुर्जनदूषितमनसां पुंसां सुजनेऽपि नास्ति विश्वासः ।

वालः पायसदग्धो दध्यपि फूकृत्य भक्षयति ॥ १६६ ॥

“ देवमपि हर्षं पितृशोकविह्वलीकृत ध्रियं शाप इति महौ महापातक-
मिति रात्र्यं रोग इति भोगान् भुजगा इति निलयं निरय इत्यादि मन्य-
मानम् ” इत्यादौ सादृश्यनिमित्तं विना भाषावसायशोकादिनिमित्तभेदेऽपि
शालङ्कारान्तरबुद्धिः कार्या । प्रतीतिभेदे ह्यलङ्कारभेदो युक्तो न निमित्तभेदेऽ-
लङ्कारानन्वयप्रसङ्गात् । तन्नेदे तु क्विप्रतिभोऽथापितविच्छित्तिसद्भावे भन्तर्भाव
एव न्याय्यः । यदि च सादृश्याद्वस्त्वन्तरप्रतीतिभ्रान्तिमान् इत्यव्यापक
लक्षणं तर्हि व्यापक लक्षणान्तर विधेयम् । न खलङ्कारान्तरमुपसहृदयेयम् ।
सादृश्यात्तिरिक्तनिमित्तोऽथापिताया च भ्रान्तौ विच्छित्तिविशेषसम्भवे कथं
नामानलकारता । अलङ्कारत्वे च किमिति भ्रान्तिमद्बहिर्भाव । तेन

दातुं वाञ्छति दक्षिणेऽपि नयने वामं करं कज्जलं

भौजङ्गं च भुजेऽङ्गदं घटयितुं वामेऽपि वामेतरः ।

इत्थं श्वं स्वमशिक्षितं भगवतोरर्षं वपुः पश्यतोः

साधारस्मितलाञ्छितं दिशतु वो वक्त्रं मनोवाञ्छितम् ॥ १६७ ॥

इत्यत्र सतताभ्यासप्रवृद्धसंस्कारहेतुका भ्रान्तिरेव । संस्कारबोधं विना
तत्र भ्रान्त्यभावात् । न च संस्कारस्य प्रवृद्धत्वे प्रबोधत्वे वा कश्चिद्विशेष-
भ्रान्ती । तेनैवमादौ भ्रान्तिमानेन

सन्वेहसम्भावनयोर्यथास्ति प्रतीतिभेद स्फुट एव तद्वत् ।

सादृश्यहेत्वन्तरयोर्भ्रमेपु न लेशत कापि विशेषबुद्धिः ॥

प्रतीतिभेदेन विना न वाच्यं कुत्राप्यलङ्कारगतश्च भेदः ।

निमित्तभेदेन च भिन्नतायां प्रसज्यते सा रल्लु संशयादौ ॥

इति । “ ध्रियं शाप ” इत्यादौ चारोपगमेति च न वाच्यम् । ध्रियमित्यादि
हि कवेरिति । शाप इत्यादि भ्रान्तस्य श्रीहर्षस्य भ्रान्तिरूपप्रतीत्यनुकरण-
मिति भिन्नप्रमातृविषयीकृतत्वेनारोपसम्भवाद्ध्यवसायमूल एव भ्रमः ।
एकप्रमातृविषयीकृतत्वे विषयविषयीणोरारोपो यत । न चारोपगर्भो भ्रमः

कचिदपि सम्भवति । शुक्तिकादीनां शुक्तिकादिरूपतयावगमे रजताद्यभिमानानुदयात् । एव “वज्रपञ्जरमिति शरणागतैरसुरविवरमिति वातिकैः श्रीकण्ठाख्यो जनपदोऽनगतः” इत्युल्लेखेऽपि नारोपगर्भता वाच्या । कवियर्जित-श्रीकण्ठाख्यजनपदरूपस्य विषयस्य शरणाख्यादिभिवंज्रपञ्जराध्यवसायत-योह्निखित्तरे आरोपाद्योगात् ॥ ३३ ॥

एकस्यानेकधा कल्पनमुल्लेखः ॥ ३४ ॥

एकस्य वस्तुनस्तद्वर्णयोगादनेकधा कल्पनमुल्लेखः । तच्छ्यानेकधा कल्पनकश्चिस्त्वारसिको वैकल्पिक प्रथय । इच्छिस्त्वरसतन्त्रया प्रतीतिभावेऽपि अनेकधा परिक्ल्पनम् । अथ च प्रमातृभेदेन विषयभेदेन च भवति । तत्र निजनिजवासानुसारेण प्रमातृभिर्नियतनियतरूपतया कल्पने यथा—

गाराजगो सि परिणअवआहिं सिरिवह्हो ति तरुणीहिं ।

वालाहिं ङण कोदूहलेण एमे अ सच्चविओ ॥ १६८ ॥

[नारायण इति परिणतययोमि श्रीवल्लभ इति तरुणीमि ।

वालामि पुन जुनूहलेन एवमेव सत्यापित ॥]

अत्र भगवतो जगत्पूज्यतालक्षणं नारायणव सुभारवेन श्रीवल्लभव सामान्येन पुरुषस्य च वस्तुतो विद्यते । वासानाभेदान्नु त्रियस्वरूपतावगति । स्वारसिकेन तूपादिता यथा च

महं शैलेन्द्रकल्प शिशुरितरजर्न पुष्पचापोऽङ्गनाभि

गोपंस्तु प्राकृतात्मा दिवि कुलिशभृता विश्वकायोऽप्रमेय ।

कुद्ध कसेन कालो भयचकितदशा योगिभिर्धेयमूर्ति—

दृष्टो रङ्गाप्रतारे हरिरमरघनानन्दकृत्पातु सुष्मान् ॥ १६९ ॥

विषयभेदे यथा “गुरुर्वचमि पृथुररमि अर्जुनो यशमी” श्वादी । यथा—

पृथुरसि गुणैः कीर्त्या रामो नलो भरतो भवान्

महतिसमरे शत्रुस्त्व त्रिर्ता जनक स्थित ।

इति स्वचरितैर्विघ्नमूर्ति चिरन्तनभूयता

कथमसि न मान्धाता देव त्रिलोकविजयसि ॥ १७० ॥

अनयोः श्लेषमूलाध्यवसायगर्भः । शुद्धो यथा—

साम्राज्ये सचिवो रणे सहचरः क्रीडाप्रसङ्गे सखा

युक्तायुक्तविचारवस्तुनि गुरुर्दुःखक्षणे बान्धवः ।

किञ्चामुत्रिकचेष्टिते निरुपमं कल्याणमित्रं भवां—

स्त्यक्त्वा सम्प्रति मां जनं जन इव क्व प्रस्थितो निर्घृणः ॥१७१॥

अत्रैकस्यैव सन्निवाद्यनेकरूपतया प्रतीतिरत्पादिता नमु स्वरसत उत्पन्ना ।

अत एव ग्रहणस्थ स्वारसिकत्वाद्नेकधा ग्रहणमिति न सूत्रितम् ॥ ३४ ॥

सम्भाव्यमानस्य प्रतिभा ॥ ३५ ॥

कल्पनमित्युपपन्नम् । प्रमाणान्तरेणानवगतस्य तत्तत्प्रस्तावाविकारणवशा-
त्सम्भाव्यमानस्यार्थस्य कविना प्रतिभात्वेन चक्षुषा परिकल्पनमुल्लेखरूपं
प्रतिभा । यथा—

स्वर्गस्त्री यदि तत्कृतार्थमभवच्चक्षुस्सहस्रं हरे—

नागी चेन्न रसातलं शशभृता शून्यं मुखेऽस्याः मतिः ।

जातिर्नः सकलान्यजातिजयिनी विद्याधरी चेदियम्

स्यात्सिद्धान्वयजा यदि त्रिभुवने सिद्धाः प्रसिद्धास्ततः ॥ १७२ ॥

अत्रेयं लोकौत्तरत्वान्दयंभूमिर्यदि स्वर्गस्त्री तददृष्टपरैस्तद्रूपावगमनेन
शार्दीपतेर्नयनसहस्रलाफल्यं दृष्टमिति स्वर्गस्त्रीत्वे सति संभाव्यमानं परि-
कल्पितम् । एवं नागीत्यादि ज्ञेयम् । यथा वा—

गतं तिरश्चीनमनूरुसारथेः प्रसिद्धमूर्ध्वञ्जलनं हविर्भुजः ।

पत्तयो धाम विसारि सर्वतः किमेतदित्याकुलमीक्षितं जनैः ॥१७३॥

शिशु* १-२

अत्र सामान्येन दृष्टस्य वस्तुन एवविधा विकल्पाः सम्भवन्तीति
मानान्तरानवगतस्य संभावनया कल्पनम् । अत एव नेयमतिशयोक्तिः ।
तत्र ह्यसम्बन्धे सम्बन्ध इत्यादौ असम्भाव्यमानोल्लेखः । इह त्वौचित्येन
सम्भाव्यमानत्वम् । प्रमाणान्तरेण बाधितत्वाभावात् । नापि स्वभावोक्तिः ।
तस्यां हि कविनृमात्रस्य जागोचरो वस्तुस्वभाव शब्दाद्याधान्येन यथा

क्रमेण प्रतीपते इति स्वरूपम् । स च स्वभावो यत्र प्रत्यक्षादिना प्रमाणे-
नावगतस्तत्र शुद्धा स्वभावोक्तिः । यत्र सम्भावनयांल्लिखितस्तत्रानया सह
सङ्कीर्णता । यथा—

ध्यानादानान्मुकुलितदृशः कुम्भयोनेः पिपासो-
र्यो निर्यातुं सरभसमियेपाद्बुलीरन्ध्रमार्गैः ।
तस्मिन्पत्नीं हरति जलधौ वीरचर्याच्युतोऽस्मी—
त्यन्तर्ध्यायन् हिममुपयथौ शोकसंकोचिताङ्गः ॥ १७४ ॥

अत्र पार्तुं प्रस्तुतस्य मुनेः करपुटगतो जलधिर्भीतोऽवश्यमुपलक्षितं पलायन-
मार्गं चिन्तयतीति सम्भाव्यते । इयं क्वचिदतिशयोक्त्या सङ्कीर्णा यथा—

चक्रे श्रीविक्रमार्कः फनकमयतुलारोहणं नर्मदायां
वार्तेयं विन्ध्यशैलात्कथमपि परतः सर्वथा रक्षणीया ।
नोपेद्वातापितापोत्कटतपसि मुनायागते दानलोभाद्-
भूयः स्यात्तुङ्गशृङ्गव्यतिकरदलितव्योममुद्रोऽयमद्रिः ॥ १७५ ॥

अत्र फनकतुलारोहणवार्ताश्रवणादगस्त्यस्यागमनं सम्भाव्यमानं कश्चित्
तस्मिन्धागते रङ्गगनेन विन्ध्येन भवितव्यमिति मग्नाप्यमानमुल्लिखि
इत्यतिशयोक्तिमूलकम् । एवमन्यत्र ज्ञेयम् ।

यद्यप्यस्यां कल्पनं कारणादेः सम्भाव्यानां नानुमानं तथापि ।

पूर्वं कल्पं ह्यत्र घस्तुपक्षद्वे तत्र त्वार्थः^१ कल्पनाया निवन्धः ॥

इति । अयं चाप्रकृत्यामेदः असम्भाव्यथा घस्वन्तररूपतया घस्तुना
सम्भावने उपेक्षा सम्भाव्यमानस्य वज्रपञ्जरमिति शरणागतीरित्यादाय-
सम्भाव्यमानस्य या कल्पनंऽनैकधात्वे उल्लेखः सम्भाव्यमानस्यैव स्वरूपेण
कल्पने प्रतिभा । अमसम्भाव्यमानस्यैव स्वरूपेणैव सम्भावनस्यैव कल्पने इयं
च प्रचुरधिपया तत्र तत्रावमातव्या ॥ ३५ ॥

यद्यर्थोक्तावमम्भाव्यमानस्य क्रियातिपत्तिः ॥ ३६ ॥

कल्पनमित्यनुपज्यते । असम्भाव्यमानस्यार्थस्य कल्पनं क्रियातिपत्तिः ।
यदि शब्दार्थस्य यथादिभिरुक्तिश्चेत्स्यात् । अतः पुरातिशयोक्तिर्भेदः । तत्र
हि सिद्धत्वादध्यवसायस्य शब्दो निश्चय इह स्वलङ्घित्वेन साध्यत्वात्
शाब्दोऽपि न निश्चयः । एवं चेत्स्यादिति । सम्भाव्यमानत्वादर्थस्य
निश्चयत्वात्पि इयमेव ।

विपयिणोऽध्यवसायविनिश्चयस्त्वतिशयोक्तिरितीह न सा भवेत् ।
स्वलङ्घति धीर्यदिचेत्पदहेतुका चक्षियमेति न चापि विनिश्चयम् ॥ इति ।

तैनेदमलङ्कारान्तरमेव । उदाहरणम्—

विच्छित्तिनर्मपरिकर्मविधां त्वं दीये
लोलेक्षणे तव वदामि गिरा कियत्या ।

वेदग्ध्यतः सखि घटेत विवेचकोऽस्य

पुष्पायुधो यदि सहस्रविलोचनः स्यान् ॥ १७६ ॥

अत्र कामस्य लोचनसहस्रं यदि स्यान् तदा विवेचकत्वं युज्येतेति
सम्भाष्यं कल्पितमेवमन्यत्र ।

सौन्दर्यमिन्दीवरलोचनानां दोलामु लोलामु यदुल्लास ।

यदि प्रसादाद्भते क्वचित्त्वं जानाति तद्वर्णयितुं मनोभूः ॥ १७७ ॥

यथा वा

पुष्पं प्रयालोपहितं यदि स्यान् मुक्ताफलं वा स्फुटविद्रुमस्थम् ।

ततोऽनुकुर्याद्विपदस्य तस्याः ताम्नांष्टपर्यस्तरुचः स्मितस्य ॥ १७८ ॥

शु. १-४४.

अर्थापभ्यमसम्भाष्यं कल्पितमत एवमादां न कल्पितोपमा । उपमानस्य
यथाप्रभावेन सिद्धतया कल्पितत्वे तस्या भावान् । इदार्थापभ्यस्यैव
कल्पनात् । आर्थो यथा—

किं शाकानि न सन्ति भूधरसरित्कुञ्जेषु मूलानि वा
 किं वा जीवनमेतदेव विहितं याञ्चैव नान्यत्कचित् ।
 येन श्रीलयालोभजर्जरधियां चिन्तामणिध्यायिनां
 दैन्येनैव समं प्रयाति निखिलः कालोऽत्र वो जन्तवः ॥१७९॥

अत्र यदि शाकाद्यभावो याञ्चैव च जीवनं भवेत्तदा चिन्तामणिध्यानादैन्यं
 युज्येतेत्यर्थाप्रतीयते । कल्प्यस्वार्थस्यासम्भान्यमानत्वाभावे वेदादिभि-
 रक्तावपि नायमलङ्कारः । यथा—

अज्ञानादथवाधिपत्यरभसादस्मत्परोक्षं हृत्वा
 सीतेयं प्रथिमुच्यतां शठमरुत्पुत्रस्य हस्तेऽधुना ।
 नोचेहृक्ष्मणमुक्तमार्गणगणच्छेदोच्छलच्छोणित-
 शस्त्रच्छन्नदिगन्तरोऽन्तफपुरं भृत्यैर्धृतो यास्यसि ॥ १८० ॥

एवं स्वर्गस्त्रीत्यादौ ज्ञेयम् ॥ ३६ ॥

अध्यवसानमतिशयोक्तिः ॥ ३७ ॥

विषयनिगरणेनाभेदप्रतिपत्तिर्विषयिणोऽध्यवसानम् । इयं चाभेदप्रतिपत्ति-
 विषयानुपादाने केवलविषयिवाचरुशब्दप्रयोगवलेन वाक्याज्जायते इति
 शाब्दी । भ्रान्तिमदादौ तु निमित्तान्तरेण तस्मिन्स्तरप्रतीतिः प्रमाप्रंतरस्यो-
 पजाता वचनानूद्यते न तु जन्यते इति न प्रतिपत्तिः शाब्दी । इह तु वचन-
 सुप्रतीतिरेव तथाविधा प्रतिपाद्यत इति शाब्दी प्रतिपत्तिः । तेनास्यास्ततो
 भेदः ।

प्रमाप्रन्तरधीभ्रान्तिरूपा यस्मिन्ननूद्यते ।

स भ्रान्तिमान्स्वधीभ्रान्ता वचनास्यां तु न वेद्यते ॥

इति सद्रूपः ।

इयं च भेदे अभेदः, अभेदे भेदः, सम्यन्धेऽसम्यन्धः, असम्यन्धे सम्यन्ध इति
 चतुर्धा । वार्थकारणयोः पर्यायपर्यविषयस्य चतुर्थभेदान्तर्भावात्प्रथमेति न

चाद्यम् । तत्रापि समानकालनाथसम्बन्धेऽपि विच्छंसवीर्वापर्यसम्बन्धस्य तत्सम्बन्धोपनिबन्धात् । अन्यथा देशान्तरेणाम्बन्धेऽपि तथोपनिबन्धे पठ-
 स्यापि भेदस्य परिगणनीयतायाममङ्गतेर्निर्वैयर्थ्यत्वप्रसङ्गात् । नहि देशकालयोः
 पदार्थसम्बन्धे कश्चिद्विशेषः । येनैकत्र भेदत्वेन कथनमन्यत्र तदभाव इति
 स्यात् । अध्ययसने च सर्वत्र तात्त्विकः प्रकृतो विषयस्तदन्यो उपचर्य-
 माणो विषयी तेनाभेदे भेद इत्यादिभेदत्रयस्य भेदादिविषयनिगरणे भेदादे-
 र्विषयिग एवोपादानाद्भेदादिनाध्यवसानमित्यवसेयम् । न तु कविना सम-
 र्पितेन लौकिकेनातिशयेन घाम्ब्रस्यामिज्ञयस्याभेदाध्यवसायाद्भेदचतुष्टयेऽप्य-
 ध्यवसायमध्ये भेदे भेदादिकथनफले भेदाध्यवसानादतिशयोक्तिरिति
 भ्रमणीयम् । लौकिकस्यातिशयस्य कविसमर्पितेनाभेदाध्यवसायरूपस्य सर्वत्र
 सम्भवादुपमादेशपि फलेऽध्यवसितप्राधान्येनातिशयोक्तिश्चापत्तौ निर्विषय-
 त्वप्रसङ्गादित्यलं बहुना । क्रमेण यथा—

लावण्यसिन्धुरपरैव हि केयमत्र

यत्रोत्पलानि शशिना सह संप्लवन्ते ।

उन्मलति द्विरदकुम्भतटी च यत्र

यत्रापरे कदलिकाण्डमृणालदण्डाः ॥ १८१ ॥

अत्र कान्शातलेप्रादीनां लावण्यसिन्धुरलादिभिर्भेदे अभेदः । नन्वेवमा-
 दावतिशयोक्त्यर्थस्युत्पलानामेऽप्रस्तुतप्रसंगमाया अप्रलाव एव स्यात् । तत्राप्यध्यवसा-
 येन वाक्प्रार्थलक्षणमाया अन्युत्पलान् । तेन पदार्थाध्यवसायेऽतिशयोक्तिर्वा-
 क्यार्थाध्यवसायेऽप्रस्तुतप्रसंगेति विवेकः । अत्रिवेक एवाप्यम् । तथाहि वाक्प्रार्थ-
 निष्ठत्वेनाध्यवसानस्यात्र तस्यां च तुल्यत्वेऽपि अतिशयोक्तिरित्यन्वयार्थानुसारेण
 यत्रार्थस्यातिशयविवक्षा तत्रानतिशयोक्तिर्वैयर्थ्यं पुनरतिशयप्रतिशब्दनं विनशान्प्र-
 मुखेन यथास्थित एवार्थं प्रतिशब्धते तत्राप्रस्तुतप्रसंगेति निर्णयः ।

अप्रस्तुतात्प्रस्तुतस्य गतिर्यातिशयं विना ।

साप्रस्तुतप्रशंसान्या विज्ञेयातिशयोक्तधी ॥

इति सदृशेष ।

व्यञ्जितानङ्गलीलेन शृङ्गाररसक्न्धुना ।

तन्या नवानुरागेण सान्यैव घटिताभवत् ॥ १८२ ॥

अत्र तन्या अतन्यत्वेऽप्यन्यत्वेन घटितत्वोक्ताद्यभेदेऽपि भेद ।

अस्त्रप्रतिममाधेय स्तनद्वन्द्वस्य दूषणम् ।

स्फुटता कञ्चुकानां यन्नायाऽधरणीयताम् ॥ १८३ ॥

अत्र स्तनयोराधरणीयतासम्बन्धेऽपि असम्बन्ध । कञ्चुकानां स्फुटता-
सम्बन्धेऽपि सम्बन्धश्च प्रतिपादित । अथा च—

यान्तीषु यद्द्वारविलासिनीषु करेणुभि पूरितदिक्कटाभि ।

दिनेऽपि दिक्पालपुरीगवाक्षा प्रक्षालनं चन्द्रिकया लभन्ते ॥ १८४ ॥

अत्र चन्द्रिकाप्रक्षालनलाभासम्बन्धेऽपि सम्बन्धो निवृत्त । इयं च रूपक-
घसम्बन्धान्तरहेतुकापि तत्र तत्र द्रष्टव्या । तथा हि “व्यञ्जितानङ्ग”त्यादा-
यनन्यत्वादायन्यत्वेनाध्यवसायाद्वैपरीत्य सम्बन्ध । कार्यकारणभावपूर्विका
यथा—

आज्ञाधर पञ्चशर पुरस्तात् सुधा पुन कर्मकरी मुखस्य ।

स चापि सौन्दर्यविशेषबन्दी यश्चेन्दुरिन्दीवरलोचनानाम् ॥ १८५ ॥

अत्राज्ञाधर इत्यत्राज्ञाधरेण सह मदनस्यैककार्यकारित्वसम्बन्धनिमित्तै
आज्ञाधरत्वासम्बन्धेऽपि सम्बन्धाध्यवसाने इन्दीवरलोचनासन्दर्शनेन मदन-
चिकारोत्पत्ति कार्यरूपा कारणरूपेणाज्ञाधरत्वेनाभेदेनाध्यवसिता । सुखा-
पेक्षया तु सुधादीना निकषा सम्बन्धेऽपि ? (सन्निकर्षासम्बन्धेऽपि) साध्य-
निमित्तसम्बन्धाध्यवसायार्थं कारणरूपस्य कर्मकरत्वादिना कार्येणा-
भेदाध्यवसायो मुखसौन्दर्यातिशयावगमफल । एवं च—

इन्दुर्लिप्त इवाञ्जनेन जडिता दृष्टिर्भृगीणामिव
 प्रम्लानारुणिमेव विद्रुमरुचिः श्यामेव हेमप्रभा ।
 कार्कश्यं कल्यापि कोकिलवधूकण्ठेष्विव प्रस्तुतं
 सीतायाः पुरतश्च हन्त शिखिनां वर्हा सगर्हा इव ॥१८६॥

इत्यस्यातिशयोक्तिरेव नाप्रस्तुतप्रशंसा । वस्त्वसम्भाविनोऽतिशयस्य प्रति-
 पिपादयिपित्वात् । यत्र त्वतिशयं विना यथास्थित ण्वार्थोऽर्थान्तरस्मुरेन प्रति-
 पाद्यते तत्राप्रस्तुतप्रशंसा । अत्र च यद्यपि सर्वत्र भेदेऽभेदादां प्रस्तुतोऽसम्ब-
 न्धे सम्बन्ध एव घर्णयितुं शक्यते तथाप्यवान्तरभेदवियक्षयान्यलंक्षित्याद्वि-
 धिक्तस्यासम्बन्धे सम्बन्धस्य दर्शितरथाप्य तद्विभागेन निर्देशः कृतः ॥३७॥

अप्रस्तुतादन्यप्रतीतिरप्रस्तुतप्रशंसा ॥ ३८ ॥

सामान्याद्विशेषस्य विशेषाद्वा सामान्यस्य कार्याकारणस्य कारणाद्वा कार्य-
 स्य सदसंविद्वादेश्च तथाविधन्याप्रस्तुताप्रस्तुतस्य प्रतिपत्तिरप्रस्तुतप्रशंसा ।
 इयं सामान्यप्रलापिता प्रसङ्गेनाप्रस्तुतस्याभिधानुस्युत्पत्त्याद्वाधिनमुत्था-
 र्धतया सामान्यविशेषभाष्यकारणवसादस्यविरोधादिके सम्बन्धे चा-
 रुदप्रतीत्यादिलक्षणे प्रयोजनं च गति प्रस्तुतमर्थं प्रतिपाद्यन्ती लक्षणामूलैव
 युक्ता न तु व्यञ्जनात्मिका वाच्यस्यावाधित्वेन पर्यवसितरं व्यञ्जनस्य
 सम्भवात् । लक्षणा ॥ वाच्यस्य सम्भवे शुद्धा तादस्येनार्थान्तरप्रतिपाद-
 नात् । अत्रम्भवं तद्व्यवसानात्मिका । यथा च गद्गायां घोष इत्यादां शुद्धायां
 लक्षणयां तटादीनां न तत्रप्रतिपत्तिरव्यवसानान्तःपातिव्येन शुद्धरथाभाव-
 प्रसंगान् । यथाकम्यत्र—

सुरयार्थवादादिसमस्तहेतुयोगादमां लक्षणयैव युक्ता ।
 विरोधमन्वर्थनिग्रन्धनादिभेदस्थितेनापि च पञ्चार्थव ॥

इति । एवं चास्य लक्षणामूलके स्थिते क्वचिद्वाच्यस्यासम्भवेऽपि न क्वचि-
 द्दोषः । तस्यां वाच्यसम्भवानुपयोगान् । न हि पदार्थान्तरव्यवसायो वाच्यार्थ-

प्रतिपत्युत्तरकालं वा मुह्यार्थबाधे लक्षणायाः कश्चिद्विशेषः । ऋणेणोदाहरणम्—

दुर्जनदूषितमनसां पुंसां सुजनेऽपि नास्ति विश्वासः ।

घालः पायसदग्धो दध्यपि फूत्कृत्य भक्षयति ॥ १८७ ॥

अत्र केनापि दुर्जनेन विप्रलब्धस्य कस्यचिरसुजनविशेषे विश्रम्भो न जायते तस्य सुजनस्येयं विशेषे प्रस्तुते सामान्योक्तिः । यथा वा—

निजजनपदरक्षनेन राज्ञां कति न गुणा गरिमाणमुद्भिरन्ति ।

स्थगयति गगने यशः शशाङ्कं विलुठति पादतले हठेन च श्रीः ॥ १८८ ॥

अत्र जयसिंहारथे राजविशेषे शोद्धरथे प्रस्तुते सामान्येन राज्ञां जनपदरक्षणं गुणोपबृंहकमित्युक्तम् । एवमादेः प्रबन्धस्थस्य सामान्यनिष्ठस्य वाच्यस्य चाक्यान्तरेण विशेषोपादाने अर्थान्तरन्यासस्यमेव तदभावेऽप्रस्तुतप्रशंसा यथोदाहृतम् । तेन

तण्णत्थि किंपि पङ्गो पक्कप्पिअं जं ण गिअइधरणीए ।

अणवरअगमणसीलस्स कालपहिअस्स पाहिज्जं ॥ १८९ ॥

[तन्नास्ति किमपि पत्युः प्रकल्पितं यत् न नियतिगृहिण्या ।

अनवरतगमनशीलस्य कालपथिकस्य पाथेयम् ॥]

इत्यादौ चाक्यान्तरेण महस्तवधादेर्विशेषोपादाने सामान्याभिधानमर्थान्तरन्यास एवेति नाप्रस्तुतप्रशंसाबुद्धिः कार्या ।

त्वं चेतसंचरसे धृपेण लघुता का नाम दिग्दन्तिनां

न्यालैः कङ्कणभूपणानि कुरुपे हेभ्रो न काचित्क्षतिः ।

घत्से चेच्छिरसा जटांशुमयशः किं नाम लोकत्रयी-

दीपस्याम्बुजवह्नमस्य जगतामीशोऽसि किं ब्रूमहे ॥ १९० ॥

अत्रेश्वराणां स्वातन्त्र्येण यत्किञ्चनकारित्वं भवतीति सामान्ये प्रस्तुते विशेषस्य वर्णनम् ।

अनेन सार्धं सरयूवनान्ते कूजन्मयूरीमुखरे विहृत्य ।

विलासवातायनसेवनेन श्लाघ्यामयोध्यां नगरीं विधेहि ॥१९१॥

अत्र स्वयंवरालये कारणे प्रस्तुते कार्यस्वामिघानम् ।

कन्ये समालोक्य कान्यकुब्जमकुब्जकीर्तिं नरनाथमेनम् ।

ककुब्जये यस्य धरापरागैर्भवन्ति वारां निघयः स्थलानि ॥१९२॥

अत्र स्वयंवरकार्ये प्रस्तुते कारणरूपस्य कान्यकुब्जगतस्य गुणधरत्वस्य कथनम् । न चात्र कार्यकारणयोरपि प्रस्तुतत्वम् । स्वयंवरप्रतारणार्थमुपात्तत्वात् । अर्थान्तरन्यासादावपि समर्थकादेः प्रस्तुतप्रसंगाच्च ।

आत्राल्यादपि यो विदारितमदोन्मत्तेभकुम्भस्थली-

स्थालीमध्यकपोलरत्नसवन्मुक्तापुलाकप्रियः ।

हस्तस्तस्य कथं प्रसर्पति पुनः कृच्छ्रेऽप्यवस्थान्तरे

गर्मावर्तिविवर्तमानशशकप्राणापहारे हरेः ॥ १९३ ॥

अत्र हरिवृत्तान्तेन हाप्सरूपस्योदारचरितस्य प्रतीतिः ।

देव त्वय्यतुलप्रतापमहसि प्राप्ते प्रतिष्मापति-

व्याक्रोशासिलतासितोत्पलवनीमानद्विरेफप्रथाम् ।

मालिन्यं ककुमां मुरेषु मुदिताः पीराद्गनाः साधवः

सानन्दा विलम्बन्ति हन्त मुहदां सद्मस्वमप्राः ध्रियः ॥ १९४ ॥

अत्र कर्मिभ्रिद्राजनि मंप्राप्ते हते दिगादीनां मालिन्यादि जातमिति प्रम्पुते धैमव्यादि अप्रस्तुतमभिहितमिति वैपरीत्यं सम्बन्धः । यथा था—

चेतस्सार्वभ्यं किमपि भजते कीर्तिरुद्धासमेति

प्रीटा लक्ष्मीः सपदि यत सा जायते नूनमेव ।

अस्माकं त्वं यदिह नरनाथार्थिनां सम्मुत्पत्यं

सम्प्राप्तोऽसि प्रमृमरपरत्यागलीलाविनोदः ॥ १९५ ॥

अत्र सम्मुद्यत्वे सति दुःखादि भवतीति प्रस्तुते तद्विरुद्धस्य सुखादेः प्रति-
पादनमिति विरोधः सम्बन्धः । न चास्मिन्नतिशयोक्तिः दुःखादिगतस्याति-
शयस्याविवक्षितत्वादप्रतिशेत् । अपि तु भद्रं भद्रमिति सूखादियुक्तदिशा सा-
क्षादमङ्गलस्य वक्तुमयुक्तत्वेऽन्यघ्राशक्यवचनीयत्वे वा विपरीतलक्षणवा-
भिधानम् । यथा वा—

धन्याः खलु वने वाताः कल्हारस्पर्शशीतलाः ।

राममिन्दीवरश्यामं ये स्पृशन्त्यनिवारिताः ॥ १९६ ॥

अत्राहमधन्य इति प्रस्तुते वाता घन्या इति विपर्ययेनोक्तम् । सम्बन्धा-
न्तरे यथा—

सर्वैः फञ्चन निञ्चलेक्षणपुटो षीनः समासेषते

मामेवेति मुधामुना तव रमे गर्वेण नाहं रमे ।

जम्बेज्याञ्चल्लोवन्तञ्चल्लरुवा नैत्रिपिञ्चिञ्चिकृतै-

र्येनासञ्जनरागिणीति चपले स्वप्नेऽपि न स्पृश्यसे ॥ १९७ ॥

अत्र रमारमकाद्वाच्यादप्रस्तुताद्यस्तुतस्य लक्ष्मीवतः प्रतीतिमत्वर्थरूपेण ?
(प्रतीतिसत्त्वासादृश्यरूपेण) सम्बन्धान्तरेणाप्रस्तुतप्रशंसा । एते च वातानाम-
चेतनत्वात्प्रमाया असन्निहितत्वेन सम्बोध्यत्वाभावाच्च वाप्यासम्भवेनोदाहरणे ।
एवं सम्बन्धान्तरेण श्लेषादिना च स्वयमभ्युद्यम् ॥ ३८ ॥

स्तुतिनिन्दाभ्यां व्याजस्तुतिः ॥ ३९ ॥

अन्यप्रतीतिरित्यनुपपन्नः । एपापि लक्षणांशुलैश्च । तेनात्र निन्दास्तुत्योर्लक्ष्य-
त्वेन न पुनर्न्यङ्ग्यतया गम्यत्वम् । वक्तृप्रकरणादिपर्यालोचनेनामुख एव
वाच्यवाचनात् । स्तुत्या निन्दा निन्दया वा स्तुतिर्न च भवति सा व्याजस्तुतिः ।
क्रमेण यथा—

परिणाममहुरफलभरेहि पहिजाणं चारिदक्खुधेण ।

एतेण खादिरवुक्खेण भूसिदा जेदु मअभूमि ॥ १९८ ॥

[परिणाममधुरफलभारकैः पयिकानां चारित्तुधेन ।

एतेन खादिरवृक्षेण भूपिता जयतु मरुभूमिः ॥]

अत्र मरुभूमिः स्तुत्या निन्दा लक्ष्यते सतिरस्य फलाद्यसम्भवात् । यथा
वा—

धन्यांसि या कथयसि प्रियसद्गमेऽपि

विस्त्रग्घचाटुकशतानि रतान्तरेषु ।

नीर्वा प्रति प्रणिहिते तु करे प्रियेण

सरयः शपामि यदि किञ्चिदपि स्मरामि ॥ १९९ ॥

अत्र विपरीतलक्षणया स्वमधन्वेति गम्यते । यथा चात्र न व्यतिरेकत्वनिः
तथोक्तमन्यत्र । यथा—

कृपणेन समो दाता न मृतो न भविष्यति ।

अस्पृशन्नेव वित्तानि यः परेभ्यः प्रयच्छति ॥ २०० ॥

अत्र स्तुत्या निन्दावगम्यते ।

चञ्चन्चुम्यति काञ्चनाचलमुरं कण्ठं क्षमावन्दिनां

नो मुञ्चत्यचलेन्द्रयक्षसि चिरं लीलां समालम्ब्यते ।

किं चालिङ्गति दिक्कटान्वितनुते श्रीडां भुजंगैस्समं

कीर्तिर्मानमपास्य पश्य तरुणी धिक् चेटितैस्तावकी ॥ २०१ ॥

अत्र कीर्तिप्रियतमायमुत्तेन निन्दया सर्वस्यापि स्वमिति स्तुतिर्लक्ष्यते ।
इहान्यस्तुतिनिन्दाभ्यां परस्य निन्दास्तुत्योरतिशयविवक्षायां “इन्दुर्लस
इयाञ्जनेन” त्यादावतिशयोक्तिरत्र हीन्द्रादीनां निन्दया मुग्गादीनां स्तुत्यति-
शयोऽवगम्यते । एषमन्यस्तुत्याम्यनिन्दातिशयप्रतीतावपि अतिशयोक्तिरेव ।
अतिशयविवक्षाभावे परमुत्तेन निन्दास्तुतिप्रतीतां “धन्याः मृतु धने घाता”
इत्यादाविविधाप्रस्तुतप्रशंसा । अत्र हि घातानां स्तुत्या षण्मुनिन्दावगम्यते ।
एषमन्यनिन्दयान्यस्तुतिरप्यतिशयाभावेऽप्रस्तुतप्रशंसैव । परस्य स्तुति-
निन्दे तस्यैव निन्दास्तुतिप्रतीतां स्वतिशयविवक्षायां व्याजस्तुतिः ।
एवं घातयान्तिशयविवक्षाप्यवमायात्मकविपरीतलक्षणामूलभेदेन च
कदाचिदतिशयोक्त्या सह तुषायाऽपि विषयभेदनिबन्धनस्तो भेद । निन्दा-
स्तुतिरप्यपि विषयभावेऽतिशयविवक्षायां विपरीतलक्षणान्तिशयोक्तिरेवाति-

शयाभावे तु अप्रस्तुतप्रशंसेति निर्णयः । ननु च प्रयोजनरहिताया लक्षणायाः कुशलेत्यादिवत्सौन्दर्यातिशयाभावात्कालङ्कारता । सप्रयोजनायास्वतिशयोक्त्याद्यलंकारवाभ्युपगमे अविवक्षितवाच्यस्य ध्वनेर्विषयापहारः स्यात् । न चैवमादौ लक्षणायाः प्रयोगत्वेन ? (प्रयोगप्राचुर्येण) व्यंग्यस्य वाच्यायमानत्वेनागूढत्वेऽतिशयोक्त्यादौ ध्वनित्वाभावेनालङ्कारतैवेति वाच्यम् । साम्प्रति (क) रुचिभिः क्रियमाणानां लक्षणानां प्रचुरप्रयोगाभावाद्दलंकारत्वाभाधप्रसंगात् । किं ॥ कविना भिन्नत्वेनोपेक्षितस्योपचारस्य तदा ध्वनित्वमुत्तरकालं^१ तु तदनुसारेण प्रयोगप्राचुर्येण गुणीभूतस्यंगत्वाद्दलंकारता । कश्चिन्कस्यचिदुपचारस्य प्रसिद्धत्वेनालंकारता तस्यैवाम्यत्राप्रसिद्धत्वाद्ध्वनित्वमिति^२ विरुद्धमिवापद्यते । यथास्य लक्षणायां व्यंग्यस्यागूढत्वं नास्ति तथोक्तमन्यत्र । तत्कथमलंकारता ध्वनित्वं^३ चेति वाच्यम् । उच्यते । लक्षणायामभिधाया व्यापारत्रयसम्भवाद्दलक्षणालम्बनेन लक्ष्यप्रतीतिरतिशयोक्त्याद्यलंकारान्तरप्रयोजिका व्यञ्जनानुसारेण व्यङ्ग्यावगता ध्वनिरिति न कश्चिदोपः ।

लक्ष्यस्य यल्लक्षणया प्रतीतिः सा स्यादलंकारवचोनिमित्तम् ।

फलस्य या व्यञ्जनतो गतिस्सा ज्ञेया ध्वनित्वव्यपदेशहेतुः ॥

इति संग्रहः । कुशलेत्यादौ रुढी तु मुत्पार्थसाधदेरनवगनाद्वाचकतुल्यत्वेन लक्षणिकत्वात्प्रतीतेर्नालंकारता । न च लक्षणीव व्यञ्जनं तदन्तर्गतत्वं वा । तथा ॥ ध्वनिः—

भक्त्या विभर्ति नैकत्वं रूपभेदादर्थं ध्वनिः ।

कस्यचिद् ध्वनिभेदस्य सा तु स्यादुपलक्षणम् ॥

इति । एवं च कच्चिद्वाटानुप्रासेऽर्थान्तरसंक्रमितवाच्यस्य नाभावः । शब्दपौनरुक्त्यमात्रप्रसक्तत्वाद्वाटानुप्रासस्य । एवं च तत्र तत्रालंकारान्तरेषु ध्वनिसम्भवेऽपि न कश्चिदोपः भिन्नकक्षत्वादिति स्थितम् ॥ ३९ ॥

प्रतिपक्षादिसम्बन्धस्वीकारः प्रत्यनीकम् ॥ ४० ॥

व्याजस्तुतौ निन्दास्तुतिभ्यामन्यगति । इदं तु बलवत् प्रतिपक्षस्य तिर-
स्काराशक्तौ । तत्सम्बन्धिनो दुर्बलस्य चाप्यतया स्वीकारमुखेन तिरस्कर्तुर्निन्दा-
द्वारा बलवतः स्तुतिप्रतिपादनरूपमेकं प्रत्यनीकम् । अत एव व्याजस्तुतेर्भेदः ।
तत्र ह्येकस्यैव निन्दादिना स्तुत्यादिरिह त्वन्यनिन्दया बलवत्स्तुतिः । तस्या
च निन्दादिना स्तुत्यादिरिक्षणादिह तु शाब्दत्वमपि निन्दादेः । एतेनाति-
शयोक्त्यादेरपि भेदः सिद्धः । तथा प्रतिपक्षसम्बन्धिनश्च प्रतिपक्षस्य
तद्वाधकतया स्वीकारः तथैव द्वितीयम् । आदिशब्देन प्रतिपक्षादन्यस्य
सदृशादिरूपस्य सम्बन्धिनोऽभिलषणीयत्वेन परिहरणीयत्वेन वा स्वीकार-
स्तृतीयम् । उदाहरण—

न यस्य स्वर्गजयिनः कर्तुं किञ्चित्क्षमो वृषा ।

भिद्वारेण पुरस्त्रीणामुदरं तु जिगीषति ॥ २०२ ॥

अत्र स्वर्गजयिनो वृषते प्रतिपक्षः कर्तुंमसमर्थस्य तत्सम्बन्धिपुरस्त्रीणा-
मुदरनिगीषोपनिषद्वा । अत्र च न यस्य कर्तुं क्षम इति निन्दास्तुत्यो-
शाब्दत्वम् । अर्थावगमेयं तु यथा—

चन्द्रश्चन्दनपिण्डपाण्डुरवपुस्तस्याः कुरङ्गीदृशो

मुग्धेनाचलयाञ्जनच्छविमुषा वक्त्रेण निर्भर्त्सितः ।

र्षाटिह्य सहजं कलापरिचयादान्ताद्यं सम्प्रत्यक्षी

वक्त्रश्रीलिपिसौहृदेन कमलाक्ष्मीं हरन्मोदते ॥ २०३ ॥

अत्र वक्त्रेण न्यक्कृतमस्तत्सदृशात्वेन तदीयाः कमलाक्ष्मीं हरति चन्द्र-
इत्युपासम् । यत्र प्रतीकाराशक्तस्य त्वर्षादवगम्यते । यथा वा—

मर्द्धरिणः कठोरशोरियः प्रणयभूरिति ।

रोपादिव तुपारेण निरदह्यत पद्मिनी ॥ २०४ ॥

अत्राशक्तैरनुपादानाश्चिन्दास्तुत्योस्वभ्यायनागर्भां व्याकृता (?) । यथा
वा—

मम बह्वहेण राया णूणं जसहिं खलीकओ दाणिं ।
जोण्हाणिहद्वभरहिं पतावअइ मं जेण ॥ २०५ ॥

[मम बह्वभेन राजा नूनं यशोभिः खलीकृत इदानीम् ।
ज्योत्स्नानिभद्वभरैः प्रतापयति मां येन ॥]

अत्र राजा यशोमुखेन न्यक्कृतखन्द्रस्तद्वस्त्रभां ज्योत्स्नादाद्याग्निना तापयती-
त्युक्तौ राजन्यशक्तस्तादीयां बाधत इत्यवगम्यते । बाधकतया स्वीकारेण यथा—

इदं मदं चन्द्रमसस्समन्तादस्मत्सपत्नस्य हरिष्यतीति ।
यस्मिन्पुरन्ध्रीवदनस्य लक्ष्मीं निर्जां व्यधुः प्राभूतमन्ध्रुजानि ॥२०६॥

अत्र स्वयमशक्तैरग्न्युजैश्चन्द्रप्रतिपक्षभूतैः तद्बाधनार्थं तत्प्रतिपक्षभूतस्य
प्राभूतमुखेन वदनस्य स्वीकारः । अभिलषणीयत्वेन स्वीकारेण यथा—

पुष्पाणामेव निन्वामचक्रमत गुणान्पह्वानामगृह्णात्
स्तुत्यासक्ता पिकानामभवद्वगणयत्राजहंसेषु दोषान् ।
भक्तिं ब्यानञ्ज सान्द्रे मृगमदतिलके चन्वने नाङ्गरागे
ध्वान्तं तुष्टान तुष्टा न तु मिहिरमहः कृष्णरागेण राधा ॥२०७॥

अत्र काष्ण्यकृष्णसरसानां पक्षवादीनां अभिलषणीयत्वेन स्वीकारः ।
परिहरणीयत्वेन स्वीकारेण यथा—

नीरागा मृगलाञ्छने मुखमपि स्वर्धर्पणे नेक्षते
त्रस्ता योक्विल्वूजितादपि गिरं नोन्मुद्रयस्यात्मनः ।
चित्रं दुःस्सहदुःखदायिनि घृतद्वेषापि पुष्पायुधे
मुग्धाक्षी सुभग त्वयि प्रतिपदं प्रेमाधिकं मुष्यति ॥२०८॥

अत्रेन्द्रादिसदृशस्य मुखादेरपि परिहारः । यद्यपि चात्राद्ये प्रत्यर्निके प्रति-
पक्षालये कारणे सरयपि प्रतीकारस्थाकरणं तदीयस्याबाधकस्य च कारणाभावेपि
याप्यत्वं तथापि न विभावनाविशेषोक्ती । तदीयवाधेन प्रतिपक्षस्यैव
बाधनात् ।

तत्सम्बन्धितिरस्कारद्वारा तस्यैव वाधनान् ।
विभावनाविशेषोस्त्योरत्र नाशङ्कनीयता ॥

इति संक्षेपः ॥ ४० ॥

विना कंचित्सदसत्त्वे विनोक्तिः ॥ ४१ ॥

केनचिद्विना कस्यचिदमन्निधानेऽर्थान्तरस्य सर्वं शोभनत्वमसर्वं अशोभ-
नत्वं वा विनोक्तिः । इयं च यद्विरहे सर्वं शोभनत्वं अर्थांतरसन्निधाद्यशोभ-
नत्वमिति विरूपसंघटनारम्भप्रतीयमानविषमालंकारमूला । आभ्यां द्वितीया
तु समालंकारमूला । अस्याश्च यद्यपि येन विना सर्वत्रशोभनत्वं वा तस्य
निन्दा स्तुतिर्वा प्रतीयते तथापि न श्याजस्तुत्यादायन्तर्भावः । तत्र हि
स्तुतिनिन्दाभ्यां निन्दास्तुत्योः भवगतिरिह तु विनार्थद्विवक्षया तत्प्रतीतिः,
न तु स्तुतिनिन्दाभ्यामिति ततो भेदः । एवं च द्विष्टिश्यन्तरेण निन्दास्तुत्योः
प्रतिपादनादस्यैव भङ्गीभणितिरूपमलंकारत्वं इति विनोक्तिर्न कश्चिदलंकारो
विशिष्टविशेषाभावादिति न वाच्यम् । अमेणोदाहरणम्—

शृगलोचनया विना विचित्रव्ययहारप्रतिभाप्रभाप्रगल्भः ।

अमृतश्रुतिमुन्दराशयोऽयं मुह्यदा तेन विना नरेन्द्रसूनुः ॥ २०९ ॥

अत्र शृगलोचनया विना शोभनत्वम् । यथा यथा

सामी पिमुणविमुक्तो मन्थररहिओ कयी तहा लोए ।

विसहरमुण्णो वि णिही पाविज्जइ पुण्णपुण्णेहिं ॥ २१० ॥

[स्वामी पिशुनविमुक्तः मात्सर्यरहितः यविस्तथा लोके ।

विपघरशून्योऽपि निधिः प्राप्यते पूर्णपुण्यैः ॥]

अत्र विनाकृतान्यस्य साधारणधर्मस्य विमुक्तादिशब्दैरमृतदुपात्तरा-
ध्रतिपस्त्वमोपनृतत्वेन प्रकृतप्रकृतगनप्राप्तिरूपधर्ममृत्तिदेशोपापितेन
दीपकेन पोषिता विशुनादिभिर्विना स्वाम्यादेरपान् शोभनत्वापगमादार्थी
विनोक्तिः ।

प्रत्युक्ता मधुनेन काननमही मौर्यैव पापोञ्जिना

शुक्तिमौक्तिक्यजितेष यविना मापुयंहनिव च ।

तेनैकेन विनाकृता न शुश्रुमे चालुक्वराज्यरिथितिः

सामर्थ्यं शुभजन्मनां कथयितुं कस्यास्ति वाग्विस्तरः ॥२११॥

अत्र प्रत्युत्तेत्यादौ विनाशब्दप्रयोगमन्तरेणापि तदर्थप्रतीताव-
ज्ञोभनत्वम् ॥ ४१ ॥

सहार्थवशादेकस्यानेकसम्बन्धे सहोक्तिः ॥ ४२ ॥

यत्र शाब्देन घृतेनार्थस्यैकैवाग्विस्तरत्वे सहसाकमित्यादिशब्दवशादन्येनापि
सम्बन्धो भवति सा सहोक्तिः । इयं च प्रस्तुतयोरप्रस्तुतयोर्वा भवन्ती कश्चित्तुल्य-
योगितामूला कुत्रचिदभेदाध्यवसायगर्भा कापि कार्यकारणपूर्वावर्षविष्यंसा-
त्मिका सम्बन्धेऽसम्बन्धप्राणेति प्रायशोऽतिशयोक्तिमूलत्वमस्याः । विच्छि-
त्यन्तरसद्भावाप्युपगलंकाररश्मम् । प्रायश्चानेकगलंकारधीजसतिशयोक्तिः । प्रमेण
यथा—

शनैश्छनैर्मानयतीकयोष्णश्वसोर्मिभिः सार्धमवर्षताहः ।

निशीथिनी काश्यदशां वियोगिजीवाशया सार्धमपि प्रपेदे ॥२१२॥

अत्र मानिनीश्वसवदहो घृद्धिरिति तुल्ययोगितागमत्वम् । द्वितीयार्थे
जीवाशया गुणत्वेन काश्यांतम्भवादध्यवसायमूलता । यथा वा—

णयरं चलिष्ट चन्दम्मि णहप्पहे मसणकिरणकन्तिहे ।

कमलयणाइ णिमीलन्ति सह रहङ्गाण सक्खेहि ॥२१३॥

[नवरं चलिते चन्द्रे नभःपथे मसूणकिरणकान्तिमति ।

कमलयनानि निमीलन्ति सह रथाङ्गानां सीख्यैः ॥]

अत्र कमलमश्लोचः मुखान्तरायश्च निमोलनगिरा भभेदेनाध्यवसिता ।

चत्क्षिप्तं सह कौशिकस्य पुलकैस्सार्धं मुटैर्नामितं

भूपानां जनकस्य संशयधिया साकं समास्फालितम् ।

वैदेह्या मनसा समं तदधुनाकृष्टं ततो भार्गव-

प्रीढादंश्रुतिकन्दलेन च समं तद्भ्रममैशं घनुः ॥ २१४ ॥

अत्र घनुरश्लेषः कारणं पुलकोक्षेपः धार्यं च तुल्यकालतयोपनिबद्धम् । एवं
नामितमित्यादि श्लेषम् । इह तु—

सह दिअहणिसाइं दीहरा सासदण्डा
 सह मणिवलएहिं वाहधारा गलन्ति ।
 तुह सुहअ विओए तीअ उच्चिग्गिरीए
 सह अ तणुलदाए दुच्चला जीविदासा ॥२१५॥

[सह दिवसनिशाभिः दीर्घां श्वासदण्डाः
 सह मणिवलयैः वाष्पधारा गलन्ति ।
 तथ सुभग वियोगे तस्या उद्विग्नायाः
 सह तनुलतया दुर्बला जीविताशा ॥]

अत्र त्वया विना तस्या अश्रोभनावस्योत्पद्येति विनोक्तया सह सङ्कीर्णता ॥४२॥

विशेषणानां साम्यादप्रस्तुतधर्मावच्छेदः समासोक्तिः ॥४३॥

समानविशेषणमद्विज्ञा यत्र प्रस्तुतस्यार्थस्याप्रस्तुतगतगुणक्रियादिरूप-
 धर्मावच्छेदः प्रतीयते सा समासोक्तिः । ततश्चाप्रस्तुतग्व्यवहारसमारोपः ।
 न रूपसमारोपः । इयं च विशेषणानां श्लिष्टतया भाषारण्येनौपम्यगर्भत्वेन
 च शुद्धा त्रिधा । मङ्गीर्णा तु चतुर्धेति मसविधाप्यलौकिके लौकिकस्य
 शास्त्रीयेऽशास्त्रीयस्य लौकिके वा शास्त्रीयस्य शास्त्रीये वा लौकिकस्य व्यव-
 हारस्य समारोपाच्छतुर्धा । तत्रापि लोकस्य स्थावरजङ्गमारमनोऽनन्ताया-
 ष्टाष्टाणां शेषानन्वयमस्याः । दिङ्मात्रं यथा ।

परिपञ्जरितासिताम्बुर्दनिधिर्दः कं न हरन्ति हारिभिः ।

अयि सायमिमाः पयोधरैः स्फुटरागाञ्चलत्वारका दिशः ॥२१६॥

अत्र श्लिष्टविशेषणवशाद्दिशां प्रमदात्प्रतिपत्तिः ।

विलिपति कुचावुर्भर्गाढं फरोति कचप्रहं

लिपति ललिते घवत्रे पत्रावलीमसमञ्जसाम् ।

अतिप रदिरः श्रोणीविम्बाद्विकर्पति चाम्बरं

मरमुधि हठान्नश्यन्तीनां तयारिमृगीटशाम् ॥२१७॥

अत्र विलिखणीयादिसाधारणविशेषणबलात्स्वदिरस्य हठकामुक्त्वावगति ।
नन्वेवमादावात्प्रातायस्य विशेषणस्वायोमात् कथं विशेषणसाम्यादिति
लक्षणानुगम । असदेत्त् । तथाहि स्वरूपमात्रेणावगतस्य वस्तुनो
यत्सम्बन्धरत्नेन वैशिष्ट्यमवगम्यते तद्विशेषणम् । तत्र द्विविधं सिद्धं
साध्यं च । प्रथमेकं ■ सामानाधिकरण्यावैयर्थ्याधिकरणव्याख्या द्वैधे चतुर्धा । यथा
शुद्धं पद, राजं पुरुष, पाचको देवदत्त, पचति यज्ञदत्त, गम्यते क्षेत्रेणेति
ष्टा । तेन लिखतीत्यादेस्तादृशविशेषणत्वेऽपि यदाहुरेवमादीं कार्यसमारोपे
विशेषणस्यान्यं यथाकथञ्चिद्योग्यमिति तद्वपर्यालोचिताभिधानमेव ।

आह्लादिचन्द्रवदना स्फुरत्तारकमौक्तिका ।

घनान्धकारधम्मिह्ला राजते गगनस्थली ॥२१८॥

अत्र चन्द्रो वदनमेवेति हृत्ते गगनस्थलीपक्षे समासे कामिनीपक्षे तु
आह्लादिचन्द्रसदृश वदनं अस्या इति समासे औपम्यवर्गस्य विशेषणस्य
साध्यम् । एष स्फुरदित्यादि ज्ञेयम् । एवमौपम्यवर्गविशेषणसाम्याद्
गगनस्थत्वा काशिनीत्वमतीतिः । न चाग्नौपमारूपकसन्वेहसङ्गराभाद्वा कार्पा
तस्य निरसिष्यमाणत्वात् ।

मञ्जत पयसि पश्चिमसिंधो क्षिग्धमन्वरमल परिरभ्य ।

भास्वतस्तुपयिमुक्तममूरक्षोदपाटलमलक्ष्यत धाम ॥२१९॥

अत्रान्वरमलमित्यादि श्लिष्टम् । मञ्जत इत्यादिसाधारणविशेषणवशा
त्भास्वत एनामप्रवृत्तमस्तिनपुरणवप्रतीति । एतेषु लौकिके लौकिकव्यवहार
समारोप । यथा च—

सरल सहवासरश्रिया निभृत कापि गत स भास्कर ।

यद् तेन विनाऽजिनी कथं क्षणदांमत्र नताङ्गि नेप्यति ॥ २२० ॥

अत्र भास्वराद्विज्ञान्यादेनायकत्वप्रतीत्यालौकिके लौकिकवस्तुव्यवहार-
समारोप ।

१. क्षणदासेप नताङ्गि नेप्यति ।

महाविभूतिप्रणवश्चतुर्धा भिन्नोऽप्यभिन्नः श्रुतिवाच्यसङ्घैः ।

हृदि स्फुरत्प्रेरकतां जनानां व्रजन्नियोगोऽत्र परं प्रमाणम् ॥२२१॥

अत्र रीमांसाशास्त्रप्रसिद्धे वस्तुनि वैष्णवागमप्रसिद्धभगवद्दामुदेवादि-
व्यवहारसमारोपः ।

सत्पञ्चसङ्गतिरूपोऽसत्पञ्चसत्त्वो

दूरीकृताखिलविपश्चगतिर्नरेन्द्र ।

वाधोजिह्वतस्वविषयः प्रतिपन्नहीनः

साध्यं विधेहि विदुषां धृतसाधुवादः ॥२२२॥

अत्र लौकिके नैय्यायिकादिप्रसिद्धपञ्चलक्षणकहेतुव्यवहारारोपः ।

इति रतिसमयोपदेशयुक्त्या रतगुरुदर्शितया पुरंभ्रिलोकः ।

निजपरपरभागवृत्तिमौञ्जरीत्स्मरपरमाद्वयभूमिकानिलीनः ॥२२३॥

अत्राम्नायप्रसिद्धवस्तुधर्मसमारोपः ।

बहिर्भाषप्रेक्षा बहुविधविकल्पा परिगल-

द्विकल्पाया चात्मस्थितिरिति ममोभे प्रियतमे ।

प्रसाद्या चेदेका प्रसरति परा सत्कुरु तथा

यथा द्वे आसाते समसमयलब्धप्रथमिमे ॥२२४॥

अत्रागमशास्त्रप्रसिद्धे वस्तुनि लौकिकव्यवहारसमारोपः । अन्यस्ययम-
भ्युद्यम् ।

द्यामालिलिङ्ग मुत्तमाशु दिशां चुचुम्य

रुद्धाम्यरां शशिकलामलितत्वरामैः ।

अन्तर्निमप्रचरणुष्पशरोऽतितापान्-

किं किं चकार तरुणो न यदीक्षणाम्नि ॥२२५॥

इति । तथा—

वैरेकरूपमग्निलाभ्वपि वृत्तिषु त्वां

पश्याद्वैरेक्ययममंग्यतया प्रवृत्तम् ।

लोपः कृतः किल परत्वजुषो विभक्तेः-

रतैर्लक्षणं तव कृतं ध्रुवमेव मन्ये ॥२२६॥

इत्यादीं विशेष्यस्यापि साम्यादप्रस्तुतस्य धर्मिणोऽपि गम्यत्वात्समासोक्तिर्नो
धास्या । तथा हि अत्र विशेष्यमात्रसाम्यादप्रस्तुतवस्तुसग्वन्धिनो धर्मा एव
प्रतीयन्ते न तु धर्म्येपि । धर्मिणोऽपि प्रतीतौ रूपसमारोपादपवमतिशयोक्तिर्वा
स्यात्, न तु समासोक्तिरत एव नामस्तत्तस्य गम्यत्वमपि ॥ तद्धर्माणामेव ।
तेनाप्रस्तुतस्य गम्यत्वमित्यादि अलक्षणमेव । सैश्च धर्म प्रस्तुतस्य धर्मिणो-
वच्छेदप्रतीति सा समासोक्तिरिह तु तरण इति अप्यथमित्यादिप्रस्तुत-
विशेषणप्रतिपादकादप्रस्तुतस्य धर्मिणोऽपि प्रतीतिसत्त्व च गृह्यगुपादानेन
सामानाधिकरण्याच्छब्दशक्तिमुक्तो रूपव्यभिचारेति युक्तम् । तेनैवमादीनि
विशेषणपदस्याप्रस्तुतविशेष्यप्रतिपादकत्वे ध्वनेरदाहरणानि । एकस्यैव पदस्य
प्रस्तुताप्रस्तुतविशेष्यप्रत्याचयत्वे ध्वनिनिर्देशविष्यते । तेन—

प्रकृतस्याथवाऽन्यस्य विशेषस्याभिधायकम् ।

समानं यत्र नो तत्र समासोक्तिर्ध्वनिर्हि सः ॥

विशेषणानां तुल्यत्वे विशेष्याणामपि क्वचित् ।

अनेकार्थाभिधायित्वे श्लेषः स्यादिति निर्णयः ॥

सीमानं न जगाम यन्नयनयोर्नान्येन यस्सङ्गतं

न स्पृष्ट वचसा कदाचिदपि दृष्टोपमानं न यत् ।

अर्थादापतितं न यन्न च न यत्तत्किञ्चिदेणीदृशा

लावण्यं जयति प्रमाणरहितं चेतश्चमत्कारकृते ॥२२७॥

इत्यत्र न सीमानाशास्त्रप्रसिद्धवस्तुप्यवहारसमारोप । न हि तत्र
प्रमाणशब्दागोचरं वस्तु क्वचित् । अपि तु पदं प्रमाणानि चर्चितानि । न वात्र
प्रमाणव्यवहारसमारोप । लावण्यं शयशादीनि प्रमाणानीत्यप्रतीति ।
तस्मिन्सर्वेप्रमाणगोचरस्य विवक्षितत्वाच्च । तेनात्र निस्त्रिष्टप्रमाणाऽगोचरोप-
निपादादिप्रसिद्धवस्तुप्यवहारसमारोप इति प्यारुत्वेयम् । एवमन्ये-

पूदाहरणेष्वलकारान्तरेषु चासमीचीनतास्त्येव ग्रन्थगौरवमयात् ॥ प्रकाश्यते इति स्वयमेव तत्र तत्राम्यूह्यम् ॥ ४३ ॥

विशेष्यस्यापि साम्ये द्वयोर्वाच्यत्वे श्लेषः ॥ ४४ ॥

विशेषणानां साम्यादिति चानुपक्तम् । इह प्रस्तुताप्रस्तुतयो ऋचिद्वाच्यत्वे ऋचिदेकस्य वाच्यत्वमपरस्य गम्यत्वम् । तत्र यदा विशेषणविशेष्यप्रतिपादकयोर्द्वयोरपि साम्यं तत्रापि यदि द्वाघप्यर्थौ प्रस्तुतावप्रस्तुतौ वा तदा तुल्यन्यायत्वाद्द्वयोरपि वाच्यत्वे श्लेषः । यदा तु विशेष्यविशेषणसाम्येऽपि कस्यचिदप्रस्तुतत्वमपरस्यान्यता सदायंप्रकारणादिनाभिधानियन्त्रणेन प्रस्तुतस्यैव वाच्यत्वादप्रस्तुतस्य गम्यत्वे शब्दशक्तिमूले ध्वनिः । यत्र पुनर्विशेषणानामेव साम्यं तत्रापि प्रस्तुतस्यैवोपादाने समासोक्तिः । अप्रस्तुतस्योपादानेऽप्रस्तुतप्रशमाः । द्वयोरप्युपादाने श्लेष एव । तेन द्वयोरपि तुल्यकक्ष्यतया प्रस्तुताप्रस्तुताद्वा विशेष्यप्रतिपादकशब्दसाम्येन वाच्यत्वे विशेषणानामेव वा साम्ये द्वयोरपि वा पृथगुपादाने श्लेषालङ्कारः । यत्र तु प्रस्तुताप्रस्तुतयोरतुल्यकक्ष्ययोर्विशेष्यस्यापि साम्यं तत्रापि ध्वनिरेव । अस्य चोपमाचलकारान्तराभावेऽपि यत्र द्वयोः प्रकृतत्वमप्रकृतत्व वा तत्र तुल्ययोगिता, यत्र त्रिकस्य प्रकृतत्व तत्र द्वीपकमवश्यभावीत्यलङ्कारान्तरविधिन्विषयत्वाभावाद्भिरयथाज्ञानेन तद्वाचकत्वात्प्रतिभोत्पत्तिहेतुत्वमेवेति च वाच्यम् । “ येन ध्वस्तमनोभवेन ”त्यादी यत्र प्रकृतयोरप्रकृतयोर्वा विशेष्ययोस्तदुपादानं तत्र तुल्ययोगिताया अभावान् । तथा हि धर्मस्य साधारण्येन सृष्टुपादाने तुल्ययोगिता । तच्च पृथगुपात्ततया भेदेन प्रतीतयोत्पमानोपमेययोर्धर्मिणोरेकस्मिन्वाक्ये भवति न सृष्टुपात्तयोः । सृष्टुपादाने हि भेदप्रतीत्यभावात्कस्य साधारणं स्यात् । अस्त्वेव “ त्वां सर्वदो माधव ” इत्यादे शब्दस्यापृष्ठा अमृष्टुपादानान्नेदप्रतीतिरिति चेत् । तर्हि धर्मिप्रतिपादकगृत्तवधेन ध्वनिमित्यादिधर्मवाचकस्याप्यावृत्त्या अमृष्टुपादानाभावात्तुल्ययोगिता । भवेत्तर्हि धर्मस्यामृष्टुपादानात्प्रतिबस्तूपमया इतपिपयः

श्लेष इति चेत् न । तत्र ह्येकस्मिन्वाक्येऽद्यान्तरवाक्ययोरदीरितयोरन्यतत्वेन प्रतिपत्तेः इह च तदभावात् । न हि माधववाक्याद्यंपरामर्शवेलामुपमाधववाक्याद्यंपरामर्शोऽस्ति निरपेक्षस्यातयोः । तस्मादेवमादौ अलंकारान्तरविविक्तविषयस्थान्न निरवकाशः श्लेषः । अचिन्तु “सकलकलं पुरमेतज्जातं सम्प्रति सुधांशुविष्यमिवे”त्यादौ शब्दमात्रसाम्येन समानधर्माभावाद्युपमादेः प्रतिभामात्रेणावस्थाने तत्प्रतिभोत्पत्तिहेतुः । आषि “अमृतेन्दुकलासहोदरे”त्याद्याविन्दुकलासहोदरस्यात्पसाधारणधर्मबलेन इत्यलक्षणानुसारेण प्रतिष्ठितस्योपमादेः पर्यवसाने “धनमालाभरणे”त्यादिश्लेषोऽङ्गम् । कुत्रचित्तु “सन्निहित-थालान्धकारा भास्वन्मूर्त्तिभ्रं”त्यादौ विरोधोऽङ्गमेव न तु तत्प्रतिभोत्पत्तिहेतुः । प्रातिभस्यादेव सर्वत्र विरोधस्य प्रायुक्तार्थद्वयस्य पार्यवसानिकत्वाभावादेवमादौ श्लेषस्यैव प्रातिभस्यम् । “परिविञ्जिता सिताम्बरे”त्यादौ समासोत्पत्त्यादेरनुप्राणकत्वं नाङ्गता । श्लेषव्यतिरेकेणैवमादौ समासोत्पत्त्यभेदस्यात्मलाभाभावात् । एवं च—

प्रधानभूतालंकारवियोगात्सावकाशता ।

कुत्रचित्प्रतिभोत्पत्तिहेतुत्वं कचिदङ्गता ॥

कचित्प्ररोहविरहात्प्रातिभत्वं परत्र च ।

अनुप्राणकतास्येति श्लेषोऽयं पञ्चभूमिकः ॥ इति ॥

अयं च प्रस्तुतयोर्विशेष्यद्वयप्रतिपादकस्य शब्दस्यैकत्वेन साम्ये तथा-विधयोर्द्वयोरपि साम्ये एकतरस्य विशेषणानामेव चेति चतुर्धा । एवमप्रस्तुतयो-रपितीयष्टधा । प्रस्तुताप्रस्तुतयोस्तु प्रस्तुतविशेष्यप्रतिपादकस्योभयोर्वा विशेष-णावामेव वा साम्ये चेति चतुर्थवेति द्वादशविधः । क्रमेण यथा—

आसन्नामरवाहिनीसहचरः सम्भावयन्कृत्तिका—

श्रद्धाच्चित्रशिल्पिण्डपृष्ठनिपतत्पादः सुरावर्जितः ।

कुर्वन्त्या क्षणदानवाभिभवने शकस्या समासेवितः

पायान्निर्जिततारकः स्वमहसा सत्वाग्निनेत्रोद्भवः ॥२२८॥

अत्र सत्वाग्निनेत्रोद्भव इति कुमारचन्द्रमसोर्द्वयोरपि रक्षणक्षमत्वात्प्रकृतयो-र्विशेष्ययोरभिधायकस्यापि साम्यम् ।

घनतिमिरविरोधक ससार सकलकल च सुधाकर निरीक्ष्य ।

सुतमतिमसमेपनाकलत्राश्चिरमुदितो मकरालयश्चकास्ति ॥२२९॥

अत्र मकरालयसुधाकरशब्दयोर्विशेष्ययो पृथगुपात्तयो साम्य द्वयोरपि प्रकृतत्वाद्वाच्यत्वम् ।

रक्ताशयस्य गुणिनस्सहसा तथान्त-

रासेदुप स्थितिमतिस्फुटमित्रशक्ते ।

मालिन्यर्दन्यमधुना विदधाति षष्ठ

दोषाकरस्य भवतश्च तलोदयोऽयम् ॥२३०॥

अत्र प्रदोषघर्णने तलस्य सम्बोध्यत्वेन त्वलदोषाकरयो प्रकृतयोरन्यतर-विशेष्यप्रतिपादनस्य दोषाकरस्यस्य साम्यम् ।

सजातपत्रप्रकराश्चितानि समुद्बहन्ति स्फुटपाटलत्वम् ।

विकश्वराण्यर्ककरप्रभात्रादिनानि पद्मानि च वृद्धिमीयु ॥२३१॥

अत्र ऋतुघर्णने दिनपत्रयो प्रस्तुतयो प्रस्तुतयोविशेषणानामैव साम्यम् ।

अत्रामृत किमपि यत्सततप्रिय मे

स्यन्देत जात्वधिधरित्रि तरोर्मुखे तन् ।

यत्रेति चिन्तितवतान्युतसौदरेण

द्राक्षासु काण्यमिपतोऽम्बरमास्वृतं तन् ॥२३२॥

अत्र द्राक्षाया घर्णनीयरजनाप्रस्तुतयो शत्रुहृत्परयोर्विशेष्ययोरस्तुत-सौदरेणेत्येकमेव प्रतिपादनमित्यप्रकृतयोर्विशेष्यस्यापि साम्यम् ।

सजसोअरोवि ण समो विमलस्य मुहस्स फुटमुहासो वि ।

मम वहदाण तीण कमल तद् पुण्णरअणिअरो विव ॥ २३३ ॥

[सरसोदरोऽपि न सम विमलस्य मुग्गस्य स्फुटमुहासोऽपि ।

मम वहभायासस्या कमल तथा पूर्णरजनिफरोऽपि ॥]

अत्र मुग्गस्य प्रस्तुतेनाप्रस्तुतयो कमलरजनिफरोर्वांरक्षी कमलो परप पूर्णो रजनिफरो परपरपथांवलम्बनन द्वावपि समानौ ।

विअडपअबन्धयन्धवसिरिणा तुह् मित्तचित्तविह्वरस ।

रणो वि गइ गुरुइ सरिसी रअणाअरेण इमा ॥ २३४ ॥

[विकटपदबंधवांधवश्रिया (विकटपयोत्रन्धवान्धवश्रिया
वा) तत्र मित्राचित्तविभवस्य ।

राज्ञोऽपि गतिर्गुर्वी सदृशी रत्नाकरेण (रत्नागरेण वा) एषा ॥]

अत्र विभवोपमानतयोपात्तयो राजगुरुर्योरप्रस्तुतयो (?) रत्नागरेणैत्यर्थो-
श्रयेण नरभणाभरेणेति एकमेव वाचकं समानम् ।

सन्तः सन्तोपवन्तोऽपि परोपद्रवमाजनम् ।

वनस्थितौ पद्ममृगावायास्येते शिलीमुखैः ॥२३५॥

अत्र समानुपमानत्वेनोपात्तयोः पद्ममृगयोः पृथुपात्तत्वाद्द्विशेषणानामेव
साम्यम् ।

अत्रान्तरे समायान्ती दृशे दूरतस्तया ।

नरेन्द्रसवितुस्तस्य पुरः सन्ध्येव पाटला ॥२३६॥

अत्र पाटलेति प्रकृतविशेषप्रतिपादकमप्यप्रकृतसम्भवाविशेषणत्वेनोपात्तम् ।

वृशा दिनस्य तीव्रेयं यदयं भगवान् रविः ।

कृष्णस्योरसि पुष्पाति नभसः कौस्तुभश्रियम् ॥२३७॥

अत्र कृष्णस्यैवप्रकृतवासुदेवप्रतिपादकत्वेऽपि नभोविशेषणत्वेनापि गतिः ।

अस्ति प्रथापरमदैन्यसुखासनाभि—

रसूतं गजाननगुहावासिताधिविन्ध्यम् ।

लीलावतीति नगरी कलितापदाना

दुर्गेति भावितरणा हरिणाङ्गेनेन ॥२३८॥

अत्र लीलावतीया दुर्गायाश्च प्रस्तुताप्रस्तुतयोर्विशेष्ययोरपि प्रतिपादक-
समानत्वम् ।

दुर्गेति सर्वत्र गता प्रसिद्धिं नगेन्द्रकन्येव सनीलकण्ठा ।

या लग्नकाञ्चीविषये न कान्तिं सिंहासनेनातितरां विभर्ति ॥२३९॥

अत्र प्रकृताप्रकृतयोः पृथुपात्तयोः विशेषणानामेव साम्यम् । विशेष्यद्वय-
प्रतिपादकत्वैकत्वे प्रस्तुतस्यैव वाच्यत्वे तु ध्वनिर्यथा ।

लङ्कालआणं पुत्तअ वसन्तमासेकलद्धपसराण ।

आपीअलोहिआण वीहेइ जणो पलासाण ॥२४०॥

[लङ्कालयाना पुत्रक वसन्तमासे लब्धप्रसराणाम् ।

आपीतलोहिताना निभेति जन पलाशानाम् ॥]

अत्र तरुणा वाच्यत्वं प्रस्तुताना निशाचराणा व्यङ्ग्यत्वम् । यथा चात्र तरुणा निशाचरत्वाव्यवसायस्य प्रतीयमानत्वादतिशयोक्तेर्यङ्गत्वं नोपमाया शब्दशक्त्या तत्प्रतीतिरभावात्तथाक्तमन्यत्र । “यैरेकरुमि”त्यादां एवप्रकृत विशेष्यप्रतिपादकत्वाव्यवादिबद्धत्वात्प्रकृतभगवत्परामर्शकेन त्वामित्यनेन सामानाधिकरण्यानिर्देशाद्ब्रह्मवनि । प्रस्तुताप्रस्तुतविशेषद्वयप्रतिपादक योर्द्वयोरपि साम्ये अनिरेव । यथा—

भूपा भोगैरहीना दधदजतृपगो दृक्सरेनार्चिषा य

काल ध्यास्त त्रिधुञ्जयनविपमता दर्शयन्नुत्तमाया ।

पुण्यधामाप्त्यमाशान्तरगतिरतनोत्तारकाक्षेपचार

भास्यानीश स्वमूर्ति प्रकृतयतु निजा काञ्चनोपा मभूतिम् २४१

अत्र भास्वत रूपमानरेन प्रस्तुतस्यैतस्य चाप्रस्तुतस्य भास्वानीश इति च याचकौ परस्परविशेषणस्येनोपात्ताविति पूर्वं ब्रह्मवनिरेव । क्वचित्तु प्रस्तुतयोरनुपपन्नत्वैकस्य वाच्यत्वंऽप्यस्य व्यङ्ग्यत्वं अनिरेव । यथा—

नृप प्रहीतु न यमत्र कोऽप्यल सुरेषु वा पत्रगपुद्गरेषु वा ।

स त्वं पद्मेन्दुवर्णिशामृदुस्त्वयाशयोऽस्या क्रियते सर्गतुम् २४२

अत्राशयस्य तदानीं प्रस्तुतत्वाभिधानुमित्तस्य वाच्यत्वं तस्यैवद्वारावस्य पाणेर्भाषितत्वं प्रस्तुतत्वेऽपि गृह्यनीयत्वं व्याख्यातु अनिरेवत्वं चकृत्यरेव व्यङ्ग्यत्वम् । अत्र च अिच्छत्वनोद्योगांशमपि शब्दानां गृह्यत्वात्तनाभिध प्रयत्नोद्योगं समिध यदा तदा जनुकठवत्त्वात्तया भिन्नत्वात्त्वात्त्वं । यदा श्लेषरूपस्यैव शब्दत्वानेकार्थप्रतिपादकत्वं तदैकत्वम् चाद् भवंपारेकत्वं गतकालत्ववत्त्वं भिन्नत्वाद्यर्थस्य ॥ ४४ ॥

सामिप्रायत्वं परिकरः ॥ ४५ ॥

विशेषणानामित्यनुपज्यते । विशेषणानां सामिप्रायत्वं प्रतीयमानार्थगर्भता परिकरः । तस्य च प्रतीयमानस्य वाच्य प्रत्युपस्कारकत्वाद्गुणीभूतत्वेनालंकार्यत्वाभावादलङ्कारता । वाच्यस्यैवोपस्कार्यत्वेन प्राधान्यादलङ्कार्यता । यत्र तु वाच्यस्य व्यङ्ग्यार्थपर्यवसिताप्रितया व्यङ्ग्यस्य प्राधान्यं न व्यङ्ग्यगर्भता स ध्वनेर्विषयः ।

कर्ता द्यूतच्छलानां जतुमयशरणोदीपनस्सोऽभिमानो

छृष्णाकेशोत्तरीयव्यपनयनपटु पाण्डवा यस्य दासाः ।

राजा दुःशासनदेर्गुरुरनुजशतस्याङ्गराजस्य मित्र

कास्ते दुर्योधनोऽसौ कथय न तु रुपा द्रष्टुमभ्यागर्ता स्व २४३

अत्र रुपा नागतावपि तु द्रष्टुमागताविति मुख्यार्थबाधादुपहासो लक्ष्यः । अत्र च दुर्योधनस्यापुत्तकारितयोपहास्यत्वे भीमार्जुनयोः तत्कारित्वं च वाच्य एव द्यूतच्छलकारित्वादिहेतुतया उपात्तः । तस्य च वाच्यस्य द्यूतच्छलादिकरणेन पाण्डवानपास्य दासभावः चापचास्मात्क्षेपेण जगती भविष्यतीति युष्माभिश्चिन्तीतम् । तदिदानीं सर्वमस्माभिश्चल्लादिपरिहारेण क्लेशेन बाहुबलेन विपरीत संपादित संपादयित्यते चेत्यादिना व्यङ्ग्येन तदागुरितेन हेतुत्वमुपोद्बोधयते इति वाच्योपस्कारकत्वेन व्यङ्ग्यस्य गुणीभावाद्भवन्व्यङ्ग्यत्वाभावे परिकरालङ्कारः । यत्पूर्वम्—व्यङ्ग्यस्य स्फुटतया वाच्यभावत्वेन गुणीभावाद् ध्वनित्वाभाव इति तदसमीचीनम् । न हि स्फुटतया प्रतिपत्तौ व्यङ्ग्यस्य कश्चिद्विशेषः येन तस्य गुणीभावः स्यात् । अपि तु प्रमातुः । नापि प्रमातरि नियतः, प्रज्ञातिशयवता ध्वनावपि व्यङ्ग्यस्य स्फुटत्वेनावभासनात् तदन्येषामेवमादावप्यस्फुटत्वेन प्रतीति मन्दानासुमयत्रापि च तद्वगमाच्च । अपि च न गुणीभावो वस्तुन स्वाभाविकः प्रधानरूपार्थान्तरसापेक्षत्वेनोपाधिकत्वात् । य एव स्वगृहे प्रधानं तस्यैवाचार्यसन्निधावप्रधानत्वम् । न चात्र प्राधान्यं कस्यचिदवगच्छामः । किं वाच्यस्य व्यङ्ग्यान्तरस्य वा । नाद्यो यदि वाच्योपस्कारकत्वात्तु गुणीभावः तर्हि वाच्याङ्गत्वादेव तत्सिद्धौ स्फुटत्वेन प्रतिपत्तेरप्रयोजकत्वम् । अथ वाच्यापेक्षया व्यङ्ग्यस्य समकार-

कारित्वाभावात्तदसुन्दराख्ये गुणीभूतव्यङ्ग्यभेदेऽन्तर्भावार्त्तिके स्फुटत्वरूपदोषो-
द्भावेन । न द्वितीयो व्यङ्ग्यान्तराङ्गत्वेऽन्याङ्गत्वादेव गुणत्वसिद्धेः ।

कस्यापि गूढप्रतिपत्तिरस्ति यत्रैव तत्रैव परस्य न स्यात् ।
धीभेदतस्तेन निगूढतायां ध्वनिः स्फुटत्वे तु न वेति वाच्यम् ॥
ऋते प्रधानं न भवेद्गुणत्वं वाच्यं प्रधानं यदि सत्कुतः स्यात् ।
सौन्दर्ययोगातिशयेन किं वा व्यङ्ग्येन साक्षादुपवृंहणाद्वा ॥
व्यङ्ग्यस्य सौन्दर्यविशेषहानेरन्याङ्गभावाद्यदि वा गुणत्वम् ।
तदेव वाच्यं न पुनः स्फुटत्वं नरान्तरादौ तदनिश्चयेन ॥

इति संक्षेपः । तस्मात्प्रसन्नगम्भीरपादरूपागूढाख्यगुणीभूतव्यङ्ग्यभेदस्या-
भाव एवेति किञ्चिद्दुःखम् । यथा च गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य भेदा न सम्भवन्ति
तपोकमन्यप्रेति तत्त एवावधार्यम् ॥ ४५ ॥

सापेक्षत्वादुपादानेनान्यप्रतीतिर्भग्यन्तरंण वाभिधानं पर्यायोक्तम् ॥ ४६ ॥

इहाभिधेयस्वाधान्तरायगमकथ्ये द्वयी गतिः । सापेक्षत्वं निरपेक्षत्वं वा ।
तत्राधान्तरनिरपेक्षत्वे ध्वनिः । सापेक्षत्वे तु कुन्ताः प्रविशन्तीतिरदर्थप्रतीति-
लक्षणया न तु व्यङ्ग्येन उपादानलक्षणाया अन्वयप्रसङ्गात् । तेनैवमादौ
लक्षणात्वेनान्तरस्य व्यङ्ग्यत्वाभावात् गुणीभूतव्यङ्ग्यभेदत्वं न वाच्यम् ।

मुख्यार्थमाकाङ्क्षतया प्रतीतिरात्रेपतोऽर्थस्य हि लक्षणीय ।
व्यङ्ग्यत्वगन्धोऽपि न विद्यतेऽत्र ध्वनित्वशङ्कापि न तेन कार्या ॥

इति संक्षेपः ।

तेनोपादानाम्भङ्गलक्षणाभेदेनात्मनः सापेक्षतापरिहारायार्थेनार्थान्तरं यदा-
क्षिप्यते तदैकं पर्यायोक्तम् । यद्यप्युपादानलक्षणाया लक्षकस्य सापेक्षत्व-
मेव तथाप्युपादानात्त्वमेव परिहरादौ व्यङ्ग्यत्वात्प्रस्तुतप्रमाणभेदेषु च
लक्षणापारम्भवात्तद्व्युदासार्थं सापेक्षत्वादिति कृतम् । न हि यथेह तथा

सत्राप्रस्तुतस्य साकांक्षत्वमस्ति । स्वसिद्धयर्थतवाक्षेपो यत्र वस्त्वन्तरस्य तदु-
पादानम् । यत्र ॥ वाच्यस्यैवार्थस्य विदग्धमग्नितिरूपेण विच्छिद्यन्तरेण
कथनं तद्द्वितीयं पर्यायोक्तम् । उदाहरणम्—

स्तनयुगमश्रुत्वातं समीपतरवर्ति हृदयशोकाग्नेः ।

चरति विमुक्ताहारघृतमिव भयतो रिपुस्त्रीणाम् ॥ २४४ ॥

अत्र रिपुस्त्रीणां स्तनयुगस्यावस्थाविशेषवर्णनेन साकांक्षेण शोकोपनिबन्धः
सहितेन स्वसिद्धयर्थं तत्कामुकबन्धः कारणभूत आक्षिप्यते ।

यस्मिञ्जातु न जायतेऽम्बुजवतीकौमारधर्मक्षति—

दृष्टो यत्र न वा कदाचिदशनाभिज्ञश्चकरोरीजनः ।

तस्मिन्नप्यहिचक्रवर्तिनगरोदेशोपकण्ठे क्षणं

यन्मूलस्फुटिकापमरश्मिनिवहैः कोऽपि प्रसादोदयः ॥ २४५ ॥

अत्रार्केंद्रोः कारणरूपयोः पाताल अभावः प्रतीयते । आद्ये शोकादे
कार्यस्य रिपुवधस्य कारणस्य चेति द्वयोरपि प्रस्तुतत्वात्, द्वितीयस्मिंश्च कैला-
सस्य वर्णनीपत्वेन द्वयोश्चि गन्धगमकयोरप्रस्तुतत्वात् अप्रस्तुतप्रसादात्
भेदः । द्वितीयं यथा—

स्वभ्यस्तदुर्नयजयस्तनयस्तदीयः

क्ष्मासाररक्षजयवाहननामधेयः ।

दुर्यारवैरिवरवीरविलासिनीनां

स्वप्रावशेषमकरोत्प्रियदर्शनं यः ॥ २४६ ॥

अत्र बहुधाजयदिति प्रियदर्शनाभावश्च भङ्गयन्तरेणोक्ती ।

वत्सैरैः कतिपयैरमत्सरः सोऽप्सरोनयनसम्भृतोत्सवः ।

पालितप्रकृतिमात्रपुत्रको नाकलोकतिलकत्वमाययी ॥ २४७ ॥

अत्रापुत्रो प्रतीत इति मह्यन्तरेणोक्तम् । क्वचिदुपधारगर्भेण भङ्गयन्तरेण
यथा—

य वीक्ष्य चिररूढापि निवासप्रीतिरुज्जिता ।

मदेनैरावणमुखे मानेन हृदये हरे ॥ २४८ ॥

अत्रेन्द्रतद्गर्जा मानमद्रमुक्तौ जाताविति मद्गयतरेण कथितम् । मानमदयो
भाषेतनखेन प्रतीत्यभावात्पुपचारगर्भत्वमेव । प्रमन्यत्रावसेयम् ॥ ४६ ॥

विहितस्याशंकितस्य वा विशेषागमाय निषेधो निश्चयः ॥ ४७

क्रियया नञा^१ वा विहितस्याशंकितस्य वार्यस्य वेनचिन्मिसेनायुक्ततय-
प्रतिभातस्य निषेधे क्रियमाणे कल्पचिद्विशेषस्य प्रतिपाठनायादौ भ्रमवशाद्-
न्यथावभातस्य पश्चादन्यथा निश्चयन निश्चय ॥ उदाहरणम्—

देया शिलापट्टकवाटमुद्रा श्रीरण्डपृथ्वीरस्य ढरीगृहेषु ।

वियोगिनीरुण्टक ष्य वायु^२ कारागृहस्यान्तु चिरादभिज्ञ ॥ २४९ ॥

वाणेन हृत्या भृगमस्य यात्रा निवार्यता दक्षिणमारुतस्य ।

इत्यर्थेनीय धरराधिराज श्रीरण्डपृथ्वीधरकन्दरस्थ ॥ २५० ॥

यद्वा सृपा तिष्ठतु दैन्यमेतन्नेच्छन्ति वैर मरुता किराता ।

केलिप्रसङ्गे शयराङ्गनाना स हि स्मरग्लानिमपाकरोति ॥ २५१ ॥

अत्र वियोगिनीना मल्यामिलेन रोदिताना वातरतया कवाटमुद्रादे कार्य-
तया प्रतिभातस्यापि किराताना तदनुकूलतया युक्तत्वेन निषेधो मल्यानि-
रस्याशक्यनिराकरणीयत्वं नामां च यत्किञ्चन कर्तुमुद्यतानामशरणतया
कान्दिशीरवमित्यादिविशेषवमवगमयति । द्वितीयो यथा—

सत्रा कदर्थना व्यर्थं सत्रे दुर्जेन मा कृथा ।

अथवा नोपदेगेन माधुर्यं भजते विपम् ॥ २५२ ॥

अत्र कदर्थना मा कृथा इति नभर्थस्य विहितस्यापि अथवत्यनेन तत्स्य-
भावत्वेन दुर्जनस्य निरृष्यशक्त्यावगमाय निषेध कृत । तृतीयो यथा—

तावत्यनन्तमुभटोन्मथने कथं नु साहायकं तव कद्वयमाततान ।

नैवाथवाय्र विपयोऽस्ति कुनूलस्य यत्तेजसा भुवि सहस्ररुोऽभिगीत ॥

अत्र करद्वयं कथं सहायकमाततानेति शङ्कितस्यार्थस्य नैवेति अनेन निषेधः कृतः । करद्वयस्य च करसहस्रकार्यप्रतिपत्तिर्विशेषप्रतिपत्तिः । न चायमाक्षेपः । तस्य निषेधाभासरूपत्वात् । इह तु निषेधपर्यवसानिकत्वात् । अलंकारान्तरत्वं चास्य विशेषप्रतीतिगर्भकारेण चमत्कारकारितयाक्षेपादिवद्युक्तमेव । अन्यथाक्षेपादेरप्य(न)लंकारत्वप्रसङ्गात् ॥ ४७ ॥

इष्टनिषेध आक्षेपः ॥ ४८ ॥

विशेषावगमायेत्यनुपज्ञः । उत्तरत्र च । इह निषेधः क्रियमाणो बाधाभावाक्षिपेध एवेति यथा निश्चये । कदाचित्तु बाधित्वाक्षिपेधाभासः । बाधश्रेष्ठस्य निषेधानर्हस्य निषेधे सति भवति । तेनेष्टस्योक्तस्य वक्ष्यमाणस्य वा विशेषावगमाय निषेधाभास आक्षेपः । तत्रोक्तविषये क्वचिद्भूतु निषिध्यते क्वचिद्भूतुकथनं च । वस्तुनश्चोक्तस्य निषेधो निषेध्यमानतर्कचोक्तिरिति त्रयो भेदाः । वक्ष्यमाणविषये च वस्तुमुपक्रान्तस्य समस्तस्योक्तेर्निषेधोऽशस्य वेति द्वाविति पञ्चभेदः । अत्र चोक्तविषये भेदत्रये किमर्थमेतदिति पर्यनुयोगरूप आक्षेपः । वक्ष्यमाणविषये तु भेदद्वये उपादानरूपमागूणमाक्षेप इति आक्षेपशब्दस्यार्थभेदेन द्वावाक्षेपाधिति न वक्तव्यम् । “सुहृत् विलम्बसु” इत्यादौ वक्ष्यमाणविषये भगितिनिषेधेऽपि किमर्थं भण्यत इति पर्यनुयोगप्रतीतेरपि सम्भवात् । न चोक्तिनिषेधमात्रेणानुक्तोर्थ आक्षिप्यते । कुस्ताः प्रविशन्तीत्यादौ पुरुषवदनुक्तस्य निषेधमात्रेणाप्रतीतिः । यत्तु प्रतीतिस्तस्या अर्थप्रकरणादिवेव हेतुरभ्यधा सर्वत्र विवक्षितस्यार्थस्य न भणामीति निषेधमात्रादेव प्रतीतिप्रसङ्गः । तेनोपादानरूपमागूणमेव नास्ति । तस्मात्कथमेतदिति पर्यनुयोग एव आक्षेपशब्दार्थः । स च क्वचिदशक्यत्वेन क्वाप्यनर्थक्येन वा भवति । तेनैक एवाक्षेपः पञ्चभेद इति स्थितम् । क्रमेण यथा—

दूरप्रवासे सैमुहो सि सुद्व अ आलिङ्गणं खणं कुरुसु ।
अथवा अला हि इमिणा गमणम्मि विलंबजारेण ॥ २५४ ॥

[दूरप्रवासे सम्मुखोऽसि सुभग आलिङ्गनं क्षणं कुरुष्व ।
अथवा अलं एतेन गमनविलम्बकारेण ॥]

अत्रालिङ्गनरूपस्योक्तस्येष्टस्य वस्तुतो निषेधे बाधितत्वेन निषेधाभासः । अहं तावत्वां विना क्षणमपि स्यातुं न क्षमा, त्वं तु मयि निरनुक्रोशकूरु-
द्वदयो गन्तुं प्रस्तुतः, तत्किमनेन क्षणमात्रविलम्बेनेत्यादिसूचनेन गमनस्य
अवश्यापरिहार्यत्वं विशेषमवगमयति । एवं चैवमार्दां आलिङ्गनादेर्निषेधेऽ-
प्यन्यविशेषप्रतीतेर्यस्यैव निषेधस्तस्यैव विशेष इत्याद्यसङ्गतम् । अव्यापक-
त्वात् । अत्र चालिङ्गनस्य विहितस्यापि निषेध आक्षेपसम्भवाद् विहितस्य
निषेधो नाक्षेप इति न वाच्यम् । न चात्र निश्चयालंकारः । तत्र निषेधस्य
प्रसङ्गात् । इह त्वासुखावभासनात् ।

विहितेऽर्थे निषेधस्य स्यात्त्वेदाभासमानता ।

आक्षेपोऽसौ तदा होयः प्रसङ्गत्वे तु निश्चयः ॥

इति सक्षेपः । अत्रोक्तस्य निषेधः । निषिष्यमानतयैवोक्तिः यथा—

उक्तानुक्तदुरुक्तचिन्तनविधौ का योग्यता मादृशां

भावं ग्रन्थकृतः समग्रमपि वा वेद्मीति नार्यं मदः ।

किञ्चित्किञ्चिद्दृढं तथापि कथये कुत्रापि कुत्रापि यन्

सर्वं जीवितमेव तत्कविकुलस्येति प्रतिज्ञैव मे ॥ २५५ ॥

अत्रोक्तादिचिन्तनप्रवृत्तस्यैव तन्निषेधो बाधितत्वेन निषेधाभासो ग्रन्थ-
दृष्टंलक्षणेन मर्मैव विचारकुशलत्वमित्यादि विशेषमवगमयति । तथा चैत-
देव यत्कथयामि तत्कविकुलस्य जीवितमित्येतेन प्रसङ्गीकृतम् । अत्र च यस्तु-
निषेधः ।

दातेत्यर्थकणार्थिता श्रमयिता शत्रूनिवि कूरता

वंदी योधन (?) इत्यदातृविषयो विद्वानिति स्वोचितम् ।

अक्षणां वजेति (?) युक्तमगृहस्थास्त्रोर्त्राणोन्न ६-

त्याभासोऽप्यशुभस्य तन्मम विभो न त्वं गिरां गोचरः ॥ २५६ ॥

अत्र दातेत्यादि न यन्मुचितमित्युक्तिनिषेध-त्वमेवान्यर्वलक्षणेन दाना-
दिगुणविशिष्ट इत्यादि विशेषनिष्ठः ।

किं भणिमो भण्णइ कित्ति अथ किं वा इमेण भणिण्ण ।

भणिण्हिसि तह्वि अह्वा भणामि किं वा ण भणिओसि ॥२५७॥

[किं भणाम भण्यते कियदिव किं वा एतेन भणितेन ।

भणिष्यसे तथापि अथवा भणामि किं वा न भणितोऽसि ॥]

अत्र भणिष्यसे अथवा भणामि इति सामान्येन प्रतिश्रुतस्य ब्रक्ष्यमाणस्य
“ किं वा ण भणिओसि ” तत्किमर्थं भण्यसे इत्युक्तिनिषेधात् यदुच्यते
तत्तद्वान्यसत्त्वरादिना निरर्थकमेव भवतीत्यादिप्रतिपादनेन त्रिवक्षितस्या-
घाव्यस्वीकार्यत्वादीति विशेषप्रतीति ।

समागतप्राणसमा करोति या न ते सपर्याविधिमध्वगाङ्गता ।

पुन प्रियोऽस्या भिमत् परेण वा चन त्वमेवात्र क्विर्भवोपरि ॥२५८॥

अत्र पुन प्रियोऽस्या इत्यश्लोकी न समागमिष्यतीत्यशान्तरनिषेध
दाक्यवचनीयत्वादिविशेषपर्यवसित ॥ ४८ ॥

अनिष्टविधानं त्रिध्याभामः ॥ ४९ ॥

यत्र विशेषप्रतीत्यर्थमनिष्टस्वार्थस्य विधानानर्हस्य विधान बाधितत्वादा
भासीभवति न त्रिध्याभास । न चायमाक्षेपस्य भेद इति वाच्यम् । आक्षेप
शब्दार्थस्य पर्यनुयोगस्याभावात् । विधिना निषेधस्योपादानरूपादाक्षेपरत्वे
कथ्यमाने ष्याजस्तुत्यादावपि आक्षेपभेदत्वप्रसङ्ग । मत्रापि निम्दादिना
स्तुत्याधाक्षेपसम्भवात् । किमपर स यत्र लक्षणाया मुख्यस्य बाधे लक्ष्य-
प्रतीती आक्षेप एव स्यात् । न चैवमादौ निषेधेन विधिप्रतीतिरूपाया
विपरीतलक्षणाया उपादानरूपनागूरणमस्ति स्वसिद्धयर्थतयार्थान्तरोपादाना
भावात् परार्थस्वसमर्पणेनानध्यवसानात्मकत्वाच्च । तेनालकारान्तरमेव । एव
मुत्तरत्रावसातव्यम् ।

आक्षिप्यतेऽत्र विधिना न यतो निषेध

स्वार्थं त्रिधावपि न पर्यनुयोगस्तुद्धि ।

तस्मादनिष्टविधिरेव विलक्षणत्वात्

नाक्षेपमध्यपतितोऽपि तु भिन्न एव ॥

इति सप्तमः ।

पराभिमतार्थानुमननाभासादिना प्रतीतिर्वचिन्याद् विच्छित्तिभेदे विध्या-
भासाक्षेपादेरतिशयोक्तेः पृथक्त्वम् । तत्र क्वचिद्बुद्धं विधानं कापि वरं विपं
भक्षय मा चास्य भुङ्क्वथा गृहे इतिवदनिष्टान्तरनिषेधनं च संमृष्टम् । प्रमेण
यथा—

यच्च मह त्रिय एकेद् होन्तु गीसासरोडअव्वाइं ।

मा तुञ्ज वि तीअ विणा दक्खिण्णहअस्स जाअन्तु ॥ २५९ ॥

[व्रज मम एव एकस्याः भवतु निशवासरोदितव्यानि ।

मा तवापि तथा विना दाश्रिण्यहृतस्य जायन्ते ॥]

यथा च—

जइ वञ्चसि वञ्च तुमं को या वारेड तुञ्ज गमणस्स ।

तुह गमणं मह मरणं लिहियपसत्तं कदन्तेण ॥ २६० ॥

[यदि व्रजसि व्रज त्वं को या वारयति तव गमनस्य ।

तव गमनं मम मरणं लिखितप्रसक्तं कृतान्तेन ॥]

अत्रानिष्टगमनविधानं गमनस्यात्यन्तपरिहायंत्यादिविशंप्रत्यायकम् ।

आचारापचयं महे रत्तु जनस्पर्धानुबन्धं सहे

मर्तव्यव्यसनं सहे गुणिकथाविच्छेददुःखं महे ।

चिन्तारत्नविरूपरूपवपुषः सन्दिग्धसत्तात्मनो

दम्भारम्भमयस्य हन्तं भवतो देहीति नाहं सहे ॥ २६१ ॥

अत्राचारापचयादेरनिष्टस्य विधां देहीत्यनिष्टान्तस्य निषेधाद् यास्याया

आचारत्यागादिभ्योऽपि दुष्टनरव्यं प्रतीयते । यथा च—

जाएञ्ज यणुहेमे बुञ्जो वि हु गीमहो झडियपत्तो ।

मा माणुम्मम्मि लोए ताई रमिओ दरिहो अ ॥ २६२ ॥

[जायतां यनोद्देशे बुञ्जो रत्तु निशारः निधिलपरः ।

मा मानुषे लोके त्यागी रमिको दरिद्रश्च ॥]

अथ त्यागिनो दारिद्र्यस्य दुष्टतरत्वप्रतिपादनायानिष्टस्यापि जन्मनो विधानम् । कश्चिदपुनरनिष्टस्याप्यभ्युपगममुखेन विधानं दृश्यते यथा—

घरं हुतवहज्वालापञ्जरान्तर्व्यवस्थितिः ।

न शौरिसेवाविमुखजनसंवासवैशसम् ॥ २६३ ॥

यथा च—

आभोगिनौ कुण्डलिनौ तत्क्षणोन्मुखकञ्चुकी ।

घरमाशीविपौ स्पृष्टौ न तु तन्व्याः पयोधरौ ॥ २६४ ॥

अनयोरात्यन्तानिष्टस्य ज्वालापञ्जरान्तर्व्यवस्थितत्वादेवैरभिस्यभ्युपगमपूर्वं विधानम् ।

सुहृज्ज विलंबसु थोअं जाव इमं विरभकाअरं हिअअं ।

संठविडण भणिस्सं अहवा बोलेसु किं भणिमो ॥ २६५ ॥

[सुभग विलम्बस्व स्तोत्रं यावदिदं विरहकातरं हृदयम् ।

संस्थाप्य भणिध्याम्यथवापक्राम किं भणामः ॥]

अत्र विलम्बत्वेति विहितस्यावस्थानस्येष्टस्य वस्तुनोऽथवेति निषेधाभासाद्भजेत्यनिष्टविधानात्किं भणामेति भणितनिषेधाभासाच्चाक्षेपविध्याभासाक्षेपाणां सङ्करः न तु भणितनिषेधरूप आक्षेप एव ॥ ४९ ॥

सन्दिह्यमानयोरेकत्र तात्पर्येच्छा सन्देहाभासः ॥५०॥

किमिदं कार्यमुतेदमिति सन्दिह्यमानयोरेकस्यावश्यस्वीकार्यत्वधिवक्ष्यायां सन्देहो बाधितत्वाद्धिशेषप्रतीत्यर्थं यत्राभासत्वे पर्यवस्यति स सन्देहाभासः । यथा—

मात्सर्यमुत्सार्य विचार्य कार्यमार्या समर्यादमुदाहरन्तु ।

सेव्या नितम्बाः किमु भूधराणामुत स्मरस्मरविलोकिनीनाम् ॥२६६॥

अत्र वीतरागस्य वक्तृत्वंननिवास एव कार्यतयावभासते इति भूधराणां नितम्बाः सेव्या उत युवतीनामिति ताटस्थेनाभिधानं आर्याणां युवति-

नितम्बपरिहारेण भूधरनितम्बानामवश्यसेवनीयत्वमुचितमिति विशेषप्रति-
पादनाय सन्देहाभासः । यथा च—

बल्लहदढोपगृहणसुधारसो किं व माणविसजाळा ।

करअलधरिअकवोले भण सुन्दरि किं प्पिअं तुज्ज ॥२६७॥

[बल्लभदढोपगृहणसुधारसः किंवा मानविपज्वाला ।

करतलधृतकपोले भण सुन्दरि किं प्रियं तव ॥]

अत्र दृष्ट्या बल्लभदढोपगृहणस्यावश्यस्वीकार्यत्वविवक्षायां किं प्रियमित्या-
भासमानस्सन्देहः । क्विप्रतिभोरथापित सन्देह एव चमरकारकारितया
विच्छित्तिविशेषहेतुस्सन्देहालङ्कारे । इह तु सन्देहाभास एव वक्रतया विच्छि-
त्तिमानिति ततोऽस्य भेदः । तर्हि वाक्यार्थस्याभिन्नत्वासन्देहस्य तदा-
भासोऽपि विकल्पाभासान्न भिद्येत । नैतद् ; सन्देहविकल्पयोर्भेदेन तदाभा-
सयोरपि भेदोपपत्तेः । न हि वार्थसम्भेदमात्रविकल्प एव सन्देहः एकत्र
विषयगतत्वेनान्यत्र विषयनिष्ठत्वेन च वार्थसंभेदोऽपि न तुल्यः । तयोः किंवि-
त्कार्यैकविषयत्वाद्विकल्पाभासस्य “ क्विपि तुज्ज ” इत्यादौ सिद्धविषयस्यापि
सन्देहाभासस्य सम्भवारस्फुट एव विवेकः ॥ ५० ॥

विकल्पितयोर्विकल्पाभासः ॥ ५१ ॥

एकत्र तात्पर्येच्छेद्यनुपपन्नः । इह तुल्यप्रयोजनयोरितरपरिहारेणैकेनैव कार्य-
सम्पत्तां युगपदनुपपेक्षाभावेन तुल्यव्यवहारेण च विरुद्धयोर्विकल्पः । यत्र तु
तुल्यप्रयोजनार्थं नास्ति तत्र विकल्पो विधीयमानो बाधितत्वाद्विशेषप्रतीत्यर्थं
विकल्पवदयभासमानं; विकल्पाभासः यथा—

आपदां दर्शितः पन्था इन्द्रियाणामसंयमः ।

तज्जयः सम्पदां मार्गो येनेष्टं तेन गम्यताम् ॥ २६८ ॥

अत्रेष्टानिष्टफलयोरिन्द्रियविषययोस्संयमासंयमयोर्भेदेन गम्यतामिति
विकल्पो विधीयमान इष्टमाघनस्यैवोपादानार्हन्तया बाधितस्वरूपतराद्विकल्पा-
भासः । प्रयोजने चाप्राप्ताभिराशासम्मितत्वेनेद् कार्यं इदं वेति किमर्थमुच्यते
यायता भवतामिष्टफलं कार्यं विपरिती चान्यथेति स्वरसत एव निश्चयः

यतोऽस्माभिरिदमेवमिदं तु विपरीतमित्येतावत्प्रतिपाद्यते । तत्कथं युक्तयुक्तं जानानैरेव भवद्भिरापत्यदापादकोऽर्भयम् एवालम्बितस्तत्किमत्राभिधीयते तेन यत्किञ्चनकारितापरिहारेण विवेकमवलम्ब्य सर्वसम्पत्समासादनावसानसंयम एव विधेय इत्यादि विशेषप्रतिपादनम् । यथा च—

एसो वसन्तमासो अहं वरुं सोऽसहस्रवस्सं ।
हंहो जुयाण तं धनरसिह वा वन्च इह व चिट्टु ॥ २६९ ॥

[एषो वसन्तमासो अथ वराकी शोकश्रव्यसर्वस्वम् ।
हंहो युवन् त्वं धनरसिह व्रज वा इह वा तिष्ठ ॥]

यथा च ।

देवं वा सुरनायकं सफलतासिद्धयै यमं वा सुधा-
सारं वा दयिताननेन्दुमपुनर्दुःखाय मोहं च वा ।
तत्तद्वाभ्यस्तकल्पपृष्ठ भगवन् सन्दर्श्य मे दीधिति-
व्योत्सनाजालशक्तिरुद्रविरहध्वान्तोपशान्तिं कुरु ॥ २७० ॥

अथ शकप्रियावदनयोर्वाञ्छितयोर्ममोहाभ्यामनिष्टाभ्यां तुल्यबलत्वाभा-
वादाभासमानो विकल्पः । सुरनायकस्य चात्र प्रकरणावसेयप्रियासहृदनहेतु-
तयेष्टफलत्वम् ॥ ५१ ॥

विरुद्धाभासत्वं विरोधः ॥ ५२ ॥

जातिगुणक्रियाधर्ममात्रद्रव्याभावानां सजातीयेन विजातीयेन वा विरुद्धेन
सम्बन्धे यत्रामुखावमासमानतया परस्परविरोध इव पर्यवसाने समाधाना-
द्विरोधाभासः ॥ विरोधालंकारः । अस्य जातिजात्यादिभिर्व्यभिचारेण गुणस्य
पञ्चभिः क्रियायाश्चतुर्भिः धर्ममात्रस्य त्रिभिः द्रव्यस्य द्रव्याभावान्नाभ्यां
द्वाभ्यामभावस्य चाभावेन सह विरोधादित्येकविंशतिभेदाः । दिङ्मात्रे
यथा—

पुण्डरीकैस्सहरिणैर्मातङ्गैर्यत्र मुद्विजैः ।

कृष्णशरैश्च हरिभिः शोभते राजमन्दिरम् ॥ २७१ ॥

अत्र पुण्डरीकादेर्विरुद्धहरिणादिजात्यन्तरसंसर्गविरोधः समाधानं च पुण्डरीकादीनां छत्रादिवाचकत्वादर्थान्तरवृत्तेः ।

लक्ष्मीप्रेमपरः पुरातनमुनिः कूर्मो मखैकप्रियः

स्त्रीरूपः पुरुषोत्तमश्च गरुडारूढः फणीन्द्राश्रितः ।

व्योमन्यस्तपदोऽपि वामनतनुर्मत्स्यो महान्धीवरः

प्रायः कल्पितकौतुकस्त भगवान्नारायणो योऽवतान् ॥ २७२ ॥

अत्र लक्ष्मीप्रेमपरः पुरातनमुनिः इत्यत्र रागवैराग्ययोर्गुणयोर्विरोधः । कूर्म-जातेर्मखप्रियत्वेन गुणेन स्त्रीरूपः पुरुषोत्तम इत्यत्र जात्योर्गरुडारूढः फणीन्द्राश्रित इत्यत्र संयुक्तयोर्गुणिर्गारुडफणीन्द्रयोर्द्वैतयोर्व्योमन्यस्तपदोऽपि वामन-तनुरित्यत्र नीचस्वव्योमपदव्यसनयोर्गुणक्रिययोः मत्स्यो महान्धीवर इत्यत्र (जात्योः) विरोधः ।

सविभ्रमाकृष्टसखीजनश्च ससंभ्रमालिङ्गितबल्लभश्च ।

सीमन्तिनीनां सरसीप्रवेशो बभूव शीघ्रश्च विलम्बितश्च ॥ २७३ ॥

अत्र क्रियादीनां गुणासम्बन्धात्प्रवेशक्रियागतयोर्धर्ममात्रयोः शीघ्रविलम्बितत्वयोर्विरोधः ।

भवत्प्रतापेन जगाल सोऽपि हिमालयो नाम नगाधिराजः ।

तद्विप्रयोगेन बभार मेना प्रवालशय्याशरणं शरीरम् ॥ २७४ ॥

अत्र हिमालयस्य गहनस्य च द्रव्यक्रिययोर्विरोधः ।

अमितस्समितः प्राप्तिरुत्कर्षेर्हर्षद प्रभो ।

अहितस्सहितस्साधु यशोभिरसतामसि ॥ २७५ ॥

अत्र मितवहितत्वयोस्तदभावेन विरोधः । अत्र च विरोधस्याप्यादिसूचकाभावादायत्वं न तु ध्वंग्यत्वम् । चाद्यप्रयोगे समुच्चयादेर्व्यंग्यत्वप्रसंगात् ।

तं वीक्ष्य वेपथुमती सरसांगयष्टि-

निक्षेप एव पदमुद्धतमुद्धहन्ती ।

मार्गाचलत्रयतिकराकुलितेव सिन्धुः

शैलाधिराजतनया न ययौ न तस्थौ ॥ २७६ ॥

अत्रागमनास्थानयोरभाषयोर्विरोध, न तु क्रिययोर्ययौ तस्याविति यद्युच्येत तदा हि क्रियानिरोधो भवेत् । अथ च विरुद्धयोस्ससर्गो भवति । अविरुद्धयोस्ससर्गाद्विरोधो विषमादेर्विषय । किं च विरुद्धानामसहचारिणा सहचारित्वे विरोध, एकस्य दुर्बलतया वाच्यत्वं यदापरस्य बलवत्तया वाच्यत्वं तद्वान्ये विरोधमूला भवन्तीति विषयभेद । विरोधवद्विरोधमूलेष्वलंकारे प्वाभासमान एव विरोधो योजयित्वा तत्र समाधिरभ्युह्य । अथ च विरोधस्यार्थाधित्वात्वात्कालकार । न च वाच्य “सुतोऽपि प्रबुद्ध” इति “सन्निहितवादान्धकारा भास्वन्मूर्च्छिञ्च” इत्यादौ विरोधाधयस्यार्थस्याभावात् । पुनरुक्तमासवच्छब्दाभयमेवेति । वस्तुनोऽत्र वाच्यस्य सम्भवाभावेऽपि वाक्यार्थान्वितत्वेन वस्तुभोक्तृव्यां वाच्यतयाध्यवसितत्वात् । अन्यथाप्यादेर्विरोधसूचकस्य केन सहान्वय इत्यात् । पुनरुक्ताभासत्रे तु पौनहक्याभयस्थानन्वितत्वेनाध्यवसायेनापि न वाच्यता । एव च यदाहुरत्राभासमानत्वाद्द्विरोधस्य समाधानवेलायामप्यादीनां परित्यागोऽभ्यवगतनेति तदप्यास्तम् । यतो विरोधगर्भस्यैव वाच्यस्य काव्यत्वात् । अन्यस्याभावात्काव्यायाश्च कुप्राप्यादिपरित्याग । किन्तु प्रतीतिरवभासविरोधापि अविरोधपर्यवसायिनी न तु वाच्यस्यायस्याद्वयम् । वास्तवस्यार्थस्यावास्तवेनाभेदेनाध्यवसितत्वात् । अथ च

त्रयीमयोपि प्रथितो जगत्स्वयं यद्गारुणी प्रत्यगमद्विषयान् ।

मन्येऽस्तशैलारपतितोऽत एव विवेकं शुद्धयै वदवाग्निमध्यम् ॥१७७॥

इत्यत्र त्रयीमयस्य वारुणीगमनरूपेण विरुद्धाचरत्वेन विरोधालंकारकृतोऽर्थोऽत एवैतन्नेनोपेक्षाहेतुत्वेनोपात्त । तेनोपेक्षोत्तरकाल विरोधसमाधि । न प्रागुपेक्षाया अनुत्थानापात्ते । तदसदेतत् । समाधानस्य वस्तुवृत्तपर्यालोचना लभ्यत्वेन शब्दत्वाभावात् । बाधोत्पत्ताच्चपि तैमिरिबद्धिबन्धप्रतीतिवच्छब्दाद्विरोधाङ्कुरितस्यैवार्थस्य सर्वदैव प्रतीति । तेनोपेक्षोत्तरकालमपि न वाक्यार्थमनुप्रविशति समाधि । किं चोपेक्षोत्तरकालविरोधसमाधिरिति भणिते कोऽर्थः । किमुत्तरकाल काय किञ्चोत्तरकाल भवति । न तावदाद्य । समाधिर्हि बाधस्त च यादाच्छिकी न पुरुषेच्छामनुवर्तते । तेन प्रागुपेक्षाया स्वरसत्

एवोहासात् । नापि द्वितीयः । स्वकारणवशेन प्रागप्युहाससम्भवात् । न
 ह्यप्येका प्रतीतिपर्यवसानरूपा पुरुषस्य प्रयोजननिष्पत्ति यावद्विलम्बते ।
 पर्यवसाने च समाधिरित्यस्यायमर्थः प्रातीतिको विरोधो न वस्तुन इति । न
 तु वाक्यस्य भुक्ते विरोधः, समासावविरोध इति ।

स्थलद्रुतित्वप्रतिपादनार्थं विरोधबुद्धेः कथितस्समाधिः ।
 पूर्वं तु वाक्यार्थविरोधबोधो जायेत पश्चादविरोधधीश्च ॥
 तस्मादवस्थाद्वयवर्जितत्वात्सदैव वाक्यस्य समाधिकाले ।
 निरस्यतेऽप्यादिविरोधहेतुरिति स्फुटं बालवचो निरस्तम् ॥

इति संक्षेपः ॥ ५२ ॥

हेत्वभावे फलोत्पत्तिर्विभावना ॥ ५३ ॥

प्रसिद्धस्य हेतोरभावे फलोत्पत्तिर्विभावना । वस्तुतस्त्विहाप्रसिद्धं कारण-
 मस्त्येवान्यथा विरोधो दुष्परिहारः स्यात् । इह च कारणाभावस्य कार्या-
 भावापेक्षत्वेन कार्यात्पत्तिर्वाधकम्, न तु विरोधवत् परस्परवाधकता । एवं
 विशेषोक्तावपि कार्याभावेन कारणसामग्र्यं बाध्यते न तु कार्याभाव-
 स्तेनेति यद्वा कारणस्य भाव कार्यस्याभाव इति भिन्नविषयत्वाद्भावाभावयो-
 र्बिहृद्यंरिरेकविषयत्वेनावस्थिताद्विरोधान्नेदः । एवं विशेषोक्तावपि बोद्धव्यम् ।
 इयं चोक्तनिमित्ता अनुक्तनिमित्ता च । अनुक्तमपि चिन्त्याचिन्मयत्वेन द्विविधं
 निमित्तमिति त्रिभेदाः । त्रमेण यथा—

पुष्पोद्गमैराभरणप्रयोगं प्रारेभिरे वामदृशां युवानः ।

ततो विना कार्मुककर्म सिद्धिं पुष्पायुधस्यागमदस्त्रमोक्षः ॥२७८॥

अत्र कार्मुककर्मणा कारणेन विनास्त्रमोक्षस्य सिद्धिः । निमित्तं चात्र पर-
 स्परानुरागोद्दीपकं पुष्पाणामाभरणीकरणं पूर्वार्धवाक्यार्थभूतमुक्तम् ।

तनोतु भूर्तिं दहतादधानि सच्छूलिनो लोचनपावको यः ।

धूमानभिज्ञोऽपि रतेरजसमसुसुतेर्योऽजनि सूत्रधारः ॥ २७९ ॥

अत्र विना धूमसमृग्णः कार्यस्येत्यादि मदनद्वाहाल्यानुक्तनिमित्त उपनिबद्धः ।

निरुपादानसंभारमभित्तावेव तन्वते ।

जगच्चित्रं नमस्तस्मै कलाश्लाघ्याय शूलिने ॥ २८० ॥

अधोपादानादिकारणासम्भवे कार्यस्य जगत उत्पादोऽभिहितः । निमित्तं चात्र लोकातिक्रान्तगुणत्वेन शूलिनोऽचिन्त्यम् । न चात्र कलाख्यं निमित्त-
मुपात्तमिति वक्तव्यम् । निर्माणज्ञानरूपा कला उपादानादिकारणविरहे न हि
भवति तेन तस्या एव निमित्तमचिन्तनीयम् । या च तत्त्वभेदात्मिका कला
सापि न निर्माणनिमित्तम् । तस्या निर्मेयजगत्त्रिग्रमध्यपातित्वेन पृथक्त्व-
विरहात् । तस्मादचिन्त्यमेवात्र निमित्तम् । एतच्चाध्यवसायाभावाच्छुद्धमुदा-
हरणम् । पूर्वत्र तु धूमादिनिमित्तस्य वाष्पादेर्विद्योमादिनिमित्तेन वाष्पादिनाऽ-
भेदाध्यवसायादतिशयोक्तिगर्भस्वम् । तेन क्वचिच्छुद्धस्यस्यापि संभवारसर्व-
त्रास्या अतिशयोक्तयनुप्राणितत्वमिति न वाच्यम् । यथा च

ण अ ह्यं ण अ रिद्धी णावि कुलं ण अ गुणांण विण्णाणं ।

एमेव तह वि कस्स वि को वि अणो वल्लहो होइ ॥ २८१ ॥

[न च रूपं न च ऋद्धिः नैव कुलं न च गुणा न विज्ञानम् ।

एवमेव तथापि कस्यापि कोऽपि जनः वल्लभो भवति ॥]

अत्र रूपाद्यभावेऽपि वल्लभत्वस्य निमित्तत्वमचिन्तनीयम् ॥ ५३ ॥

हेतुसाकल्ये फलानुत्पत्तिर्विशेषोक्तिः ॥ ५४ ॥

भावदयं कारणानि कार्यवन्ति भवन्तीति न्यायेनासमप्राणां कारणानां
कार्याजनकरत्वं, समप्राणि ॥ जनयन्त्येवान्यथा समप्रत्वाभावात् । एवं स्थिते
समप्राणामपि हेतूनां कयाधिद्वद्वा कार्यस्यानुपादानकतोपनियन्धे विशेषोक्तिः ।
इयमपि पूर्ववत् त्रिधा । क्रमेण यथा—

अथ कदिति हितेऽपि सोमपालः क्षितिभृति सुस्मलजे न भावितोऽभूत् ।

प्राणिपतिपरितापितोऽद्दिशङ्कां रचयति हारवरेऽपि जीवलोकः ॥ २८२ ॥

अत्र हितत्वात्त्ये कारणे मत्त्यपि भावितत्वस्यानुत्पत्तिः । सुस्मलस्य च दर्शितकृतघ्नात्वेन तत्सुतस्य तत्मादृश्यस्य सम्भावना । सुस्मलत्र इति पर्यायव-
क्तयोक्तं निमित्तम् ।

कृतप्रकाशे परितोऽपि कीर्तिज्योत्स्नाभरिर्वाहुश्लोद्धटे च ।

यस्मिन्करप्राहिणि चित्रमाशु चिन्तावटे भूपतयो निपेतुः ॥२८३॥

अत्र प्रकाशादिकारणमात्रत्वेऽपि अस्मलनस्य कार्यस्यानुत्पत्तिरिति किं
विशेषोक्तिः किञ्चा स्मलनस्य कार्यस्य तिमिरादिकारणाभावे प्रादुर्भावं इति
विभाषणेति संदेहसंकरः । अनया तथा संजर एव वक्ष्यते किंतु न स्पष्टमेत-
दुदाहरणम् । तत्तु यथा—

भूरि दुर्भरखुदुम्यडम्बरठ्याकुलीकृतधियोऽपि मे मुरान् ।

नाभ्युदेति गुरगर्वाविक्रिया नासिकन्धमनराधमस्तुतिः ॥२८४॥

अयोदानाशप्रावादिनिमित्तानुपादाने द्याकुलीकृतत्वकारणे मत्त्यपि मरा-
धमस्तुतेरनुत्पत्तिः ।

स एकलीणि जयति जगन्ति कुसुमायुधः ।

हरतापि तनुं यस्य शम्भुना न हतं बलम् ॥ २८५ ॥

अत्र तनुहरणे सरयपि यन्हरणस्य कार्यस्याभावेऽनुपलभ्यमानत्वाद्चिन्त्यं
निमित्तम् । अत्र कुसुमायुधस्य वित्तोज्ज्वलादेर्निमित्तस्य चिन्तनीयत्वं यदा
तदोक्तानुत्पत्तिनिमित्तत्वेन द्वैविध्यमेव । एवं विभाषनोदाहरणयोरपि ऐश्वर्येण
मत्त्यसंकर्यता जन्मान्तरे प्रेमबन्धनेति चिन्त्यमेव निमित्तम् । अतर्धय यश्चि-
न्त्यताचिन्त्यता च नाम यस्तुधर्मः पुरुषापेक्षत्वात्तदेव हि कल्पयित्वाचिन्त्य-
मन्यस्य प्रज्ञातिशयपतश्चिन्त्यमेव भवति । न च नियतप्रमाणुद्देशेन काव्य-
रक्षणं प्रयुक्तं च सर्वेषामचिन्त्यमेवेत्यत्र प्रमाणमस्ति ।

अचिन्त्यता नाम त यस्तुधर्मः संदेहयत्सा हि भवेत्प्रमातुः ।

हरयापि सर्यस्य तु नैव तस्माद्विभाषनादिक्रियविधो न याच्यः ॥

इति मंधेपः । तदुक्तानुत्पत्तेन द्वैविध्यमेव निमित्तमेतत्प्रायः प्रादाय-
ग्युक्तम् । इयं शुद्धाभ्यासिदशानपूर्विका प्रायोदाहता ॥ द्वितीया यथा—

उद्यत्रेव त्रिभुवनसुरस्सङ्घसङ्गीनि यानि
 प्रोह्लासत्वं गमयासि तथा पङ्कजान्यब्जबन्धो ।
 स्फीता लक्ष्मीर्निवसति यथा तेषु हृत्पङ्कजं मे
 किं नाकस्मात्रयासि परमं स्वं निवासं विकासम् ॥ २८६ ॥

अत्राब्जबन्धोः पङ्कजान्तरेषु विकसनेन सह व्याप्तिदर्शनपूर्वो हार्दपङ्कज-
 विकासरूपकार्याभाव उपनिबद्धः । एवं च—

जो जस्स विह्वसारो सो तं देइत्ति किं त्य अच्छेरं ।
 अणहोन्तं अपि खु दिण्णं दोहमां तइ सवत्तीणं ॥ २८७ ॥
 [यो यस्य विभवसारः स तं वदातीति किमत्राश्चर्यम् ।
 अभवदपि खलु दत्तं दीर्भाग्यं स्वया सपत्नीनाम् ॥]

इत्यादीं विभावनावामपि दर्शितव्याप्तिकत्वं ज्ञेयम् ॥ ५४ ॥

तयोर्देशकालान्यत्वमसंगतिः ॥ ५५ ॥

तयोरिति हेतुफलप्रत्ययमर्शः । हेतुफलयोर्धीं देशकालौ प्रसिद्धौ तयोरन्य-
 धात्वमसंगतिः । तत्रैकदेशत्वेन प्रसिद्धस्य कार्यस्य भिन्नदेशत्वं, भिन्नदेशस्या-
 भिन्नदेशता, पश्चात्कालभाविनः पूर्वकालता सहभावित्वं वा, समनन्तरभाविन-
 श्चिरफालीनता विपर्ययो वा, ऐहिकस्यामुत्रिकत्वमन्यथा धैर्यर्था भेदाः ।
 क्रमेण यथा—

वयन्ध धम्मिल्लमधीरदृष्टेः क्षमानायकश्चरन्पकमालिकाभिः ।

चित्तेषु मन्युः स्थिरतां जगाम विपक्षसारङ्गविलोचनानाम् ॥ २८८ ॥

अत्रान्यस्य वन्द्योऽन्यस्य स्थैर्यमिति भिन्नदेशत्वम् । अत्र च मन्युस्थैर्यस्य
 सपत्नीविषयो नृपतेरादरविशेष उपात्त एव निमित्तम् ।

उअ जलधरमालाए जत्यञ्च उ गज्जिउग्गमो जाओ ।

तत्यञ्च णु उल्लसिअं विन्दुम्मणिआसलाआहिं ॥ २८९ ॥

[पश्य जलधरमालायाः यत्रैव तु गर्जितोद्गमो जातः ।

तत्रैव नु उल्लसितं विन्दुम्मणिशलाकाभिः ॥]

अत्र गर्जितस्य मणिशलाकारस्य काय भिन्नदेशत्वेन प्रसिद्धमेकदेश-
तयोपनिबद्धम् ।

हृदयमाधिष्ठितमादौ मालत्या कुसुमचापराणेन ।

चरम रमणीवल्लभ लोचनविषय त्वया भजता ॥ २९० ॥

अत्र कामुकदर्शनस्य कारणस्य मदनाधिष्ठानस्य च कार्यस्य पौर्वापर्य-
विपर्यय । यथा चैवमादौ नातिशयोक्तिस्तयोक्तम् । तत्रैव अतिशयोक्ति
वा कार्यकारणयोर्भिन्नदेशत्वेऽप्यध्यवसायसम्भवाद्देशभेदेऽपि तथात्वेऽसङ्गतेर
भावप्रसङ्ग ।

दलिताइ वसासोणिअपिच्छिलधारापहम्मि तुह खरगे ।

अच्छरिअ समसमओ गमागमो कित्तिलच्छीए ॥ २९१ ॥

[दलितारिषसाशोणितपिच्छिलधारापथे तव खड्गे ।

व्याश्रय्य समसमय गमागम कीर्तिलक्ष्म्या ॥]

अत्र लक्ष्म्यागमनस्य कार्यस्य कीर्तिगमनस्य च कारणस्य तुल्यकालत्वम् ।

एणीदृश कुलिशदुर्विपहस्तदानी-

मीपद्विवेश हृदि य स कटाक्षराण ।

हन्तीध मर्मसु विदारयतीव चेत-

श्चित्र भिनत्ति मम साम्प्रतमङ्गमङ्गम् ॥ २९० ॥

अत्र च पदैव राणस्य प्रवेशस्तत्समन्तरमेव विदारणादिकार्योत्पत्तिरिति
प्रसिद्धविपरीता कार्यस्य चिरकालीनतोपनिबद्धा ।

सदा वरस्पर्शमवाप्य चित्र रणे रणे यस्य कृपाणलेखा ।

तमालनीला शरदिन्दुपाण्डु यशत्रिलोकामरण प्रसूते ॥ २९३ ॥

अत्र चिरकालभाविन प्रसवस्य मघ कालता ।

उत्पानि शर्व त्वयि तण्डुलाम्बुपुष्पाणि रत्नामृतपारिजातान् ।

फलन्ति जन्मान्तरमानि नाके केदारता हन्त विमोरपूर्वा ॥ २९४ ॥

अत्रैहिकस्य हृदयस्य जन्मान्तरभावित्वं भिन्नदेशत्वं चोपनिबद्धम् ।

कृतोपभोगो मन्दारमालाभिस्समरेषु यः ।

सुकृती मुक्तवान्स्वर्गममुष्मिन्नेव जन्मनि ॥ २९५ ॥

अत्र सुकृतफलस्य स्वर्गस्थैहिकत्वम् । यद्यपि चैवमादिष्वध्यवसायसम्भव-
स्तथापि कार्यकारणयोश्चितदेशकालसङ्घतिपरिहारादतिशयोक्त्यनुप्राणिताऽ-
सङ्घतिरेव । तथा हि

भेदसप्तकमत्रान्यद्यद्स्माभिरुदाहृतम् ।

चारुत्वातिशयात्तस्मिन्ननलङ्कारता द्युतः ॥

अलंकारान्तरेष्वन्तर्भावो न च निरूप्यते ।

असम्यग्धेऽपि संबन्धाद्यद्यत्रातिशयोक्ता ॥

तदाद्येऽपि तथाभावादलङ्कारान्तरेषु च ।

न भेदः स्यात्तस्तेन देशकालान्यथात्वतः ॥

सर्वत्रैव प्रसिद्धायाः कार्यकारणसङ्घतेः ।

वचितायाः परित्यागाद्भेदाष्टकमसङ्घतेः ॥

इति असङ्घतिरेव ॥ ५५ ॥

रूपधर्मयोः परस्परनिबन्धनत्वमन्योन्यम् ॥ ५६ ॥

द्वयोरधर्मयोः स्वरूपस्य धर्मस्य वान्योन्यनिबन्धनत्वमन्योन्यम् । स्वरूपस्य
धया—

धनेन आयते प्रज्ञा प्रज्ञया आयते धनम् ।

प्रज्ञार्थी जीवलोकेऽस्मिन्परस्परनिबन्धनम् ॥ २९६ ॥

अत्र धनप्रशयोः स्वरूपस्य परस्परजननादर्शनाच्च स्वरूपनिबन्धनमन्योन्य-
जननं विरुद्धरवादिस्थसमीचीनमायुषेन सर्वत्र विरुद्धरवात्पयंघसत्ते च तत्स-
माधानात् । अत्रापि कदाचिच्छक्यधिदा धनेन प्रज्ञान्यस्य चान्यदा वा प्रज्ञया
धनमिति पुरुषभेदात्कालभेदाद्वा विरोधसमाधिः ॥ यथा च—

पुदुमिहं कारणं अधरखण्डणेणोहृसेन्ति सिकारा ।

सिकारेहिं अध अघरखण्डणं सामलंगीर्णं ॥ २९७ ॥

[प्राथमिकं कारणं अधरखण्डनेन वहसन्ति सीत्काराः ।
सीत्कारेभ्यः अथ अधरखण्डनं श्यामलाङ्गीनाम् ॥]

त्वदुपासनया धर्मो धर्मेण त्वदुपासना ।

धियेय शास्त्रसम्बोधः शास्त्रबोधेन धीरिव ॥ २९८ ॥

अत्राधरखण्डनसीत्कारयोर्धर्मभगवदुपासनयोश्च स्वरूपस्य परस्परनिबन्धन-
त्वम् । धर्मस्य यथा—

मज्जसमन्धरभमरेहिं को विणा करिवरेहिं विंझगिरी ।

विंझेण विणा करिणो पाविज्जन्ति हु परीह्वसआणि ॥२९९॥

[मदयशमन्यरभ्रमरः को विना करिवरः विन्ध्यगिरिः ।

विन्ध्येन विना करिणः प्राप्नुवन्ति रालु परिभवशताति ॥]

- अत्र परस्परविनोत्तया विन्ध्यस्य करिणां चान्योन्यमहत्तापादानं प्रतीयते ।
यथा च—

विभ्रतोऽद्भुतनिधेरगाघतां किं महत्त्वमुद्धेर्निगद्यते ।

योग्यमस्य गगनं पिधानतां नेतुमेप गगनाङ्गनस्य च ॥३००॥

अत्रोदधिगतयोः परस्तरापेक्षं पिधानयोग्यत्वम् । यथा च—

सेनारेणुभरेण वा भयभुवा धोरान्धकारेण वा

दृष्टः शात्रवगाश्रवञ्चितचणः कैलोचनेस्त्वं तदा ।

धन्यं तद्भुवनत्रयस्य परमं ज्योतिर्मयं लोचनं

येनालम्बितवान्तरं त्वमपि वा यस्यान्तरं लब्धवान् ॥३०१॥

अत्रान्तरलम्बस्य परस्परनिबन्धनत्वम् ।

सेवजजनश्म किं सामिणा समाणुण्णई हरजा ।

सामिणो वि विसोढमाणभंगलद्रुण्ण किं तेण ॥ ३०२ ॥

[सेत्ररुजनस्य किं स्वामिना स्वमानोन्नतिं हरता ।

स्वामिनोऽपि विसोढमानभङ्गलघुकेन किं तेन ॥]

अत्र स्वामित्तेवकयोरनुचितत्वस्वान्योन्यावेक्षत्वम् ।

प्रियतमहृदयं विवेश तन्वी परयुवतिप्रसरापसारणाय ।

अतिसुभगतया हरन्तु मान्या इति च निजे हृदये न्यवेशयत्तम् ॥ ३०३ ॥

यथा वा—

विपर्ययं पूर्वकथादुसुतस्य चालुक्वभूपालशस्त्रकार ।

• पपात यत्रष्टधृतिर्यराहस्तं विह्वलाङ्गं वसुधा वभार ॥ ३०४ ॥

पूर्वत्र तन्वीप्रियतमयोस्तुस्यकारत्वम् । इतरेतराश्रयात्वम् । उत्तरत्र तु वराहवसुधयोर्भिक्षकालतयान्योन्याधाराद्येयभावः । एवमादौ च धर्मस्य परस्परजननाभावात्परस्परं जननमित्यव्यापकम् । उपमेयोपमायास्तु यत्रैक एव साधारणो धर्मस्तत्र यद्यप्युपमानोपमेयभावस्य परस्परनिबन्धनात् तथापि उपमानोपमेयसमानधर्मादिसन्नाभादीपम्यप्रतीतेरपमानगर्भत्वेन पृथगाभिधानम् । 'सविता विधवती'त्यादौ तु शिशिरस्वतापकरवादिधर्ममेवावलम्बनेनोपमेयोपमाया अन्योम्यविविक्तविषयत्वम् ।

कण्ठस्य तस्याः स्तनबन्धुरस्य मुक्ताकलापस्य च निस्तुलस्य ।

अन्योन्यशोभाजननाद्रभूव साधारणो भ्रूयणभ्रूयभावः ॥ ३०५ ॥

कृ. १०४२

इत्यत्र शोभनाख्यः परभागी जनितस्तिद्वरूपो धर्मो न तु साध्य-
रूपा क्रिया । न तु च घातुप्रयोगमात्रेण तदर्थस्य क्रियात्वं संयोगविभागा-
वेगुणस्वापि क्रियात्वप्रसङ्गात् । “ धिता वर्णे ” इत्यादेरक्रियात्वेनाग्युपगमाद्य ।
अत्र एकस्य धर्मस्य परस्परालोपत्वम् । यत्र तु कस्यचित्परेण कश्चिद्धर्मो जनि-
तस्तेन तु तस्य धर्मान्तरं जन्यते तत्र कृतप्रतिकृतिरूपा परिवृत्तिः ॥ ५६ ॥

धर्मिधर्मभावस्य धर्माणां विनिर्मेयो विपर्ययः ॥ ५७ ॥

यत्रोपासस्य धर्मिणो धर्मस्य या विनिर्मेयो धर्मिणो धर्मत्वं धर्मस्य धर्मित्वं च स एकः । यत्र चान्यसम्यग्धी धर्मः परस्य परसम्यग्धी धान्यस्य स धर्मविनिर्मेयरूपो^२ द्वितीयः । क्रमेण यथा—

१. निचयो, नियमो ६ अं. विनियमः ।

काचो मणि मणि काचो येषा तेऽन्ये हि देहिन ।

सन्ति ते सुधियो येषा काच काचो मणि मणि ॥ ३०६ ॥

अत्र पूर्वार्धे काचस्यादौ धर्मित्व मनेश्च धर्मत्व पुनर्विपर्ययः । यथा च—

देव श्रीजयपाल एष समरे कोऽप्यद्य हृद्यस्मर

सौन्दर्यस्य विलासवेदममधुरो लावण्यरत्नाकर ।

यत्पुष्पाणि शिलीमुख्वा रतिपतेरग्रे भवन्त्यत्र तु

प्रार्त्तहन्त शिलीमुखै शित्मुखै कै कर्न पुष्पायते ॥ ३०७ ॥

अत्र पुष्पाणां शरत् शरणा च पुष्पत्वमिति विनिमयः । एव " यस्य न सविधे दयिता दवदहनस्तुहिनदीधितिस्तस्य " इत्यादौ तुहिनदीधितेर्धर्मिणो दवदहनस्य धर्मं दवदहनस्य च तुहिनदीधित्वमिच्छादि ज्ञेयम् । द्वितीयो यथा—

अपूर्वेय धनुर्विद्या भवता शिक्षिता कुत ।

मार्गणीषस्समायाति गुणो याति दिगन्तरम् ॥ ३०८ ॥

अत्र गुणस्य कर्णान्तिकागमन मार्गणानां च दिगन्तरगमन प्रसिद्धं तयो क्रिययोर्विपर्ययः ।

विपर्ययस्तत्र धभूव कान्ताविन्वीष्टरागाञ्जनपुञ्जयोगान् ।

रक्ताम्बुजत्वं दधुरत्पलानि पद्मानि नीलोत्पलतामरापु ॥ ३०९ ॥

अत्र कमलावोत्पलत्वयोर्चात्वोर्विपर्ययः ।

अंगाद् पतणुआइ किमवि किमवि गरइ महुमअरिलासो ।

हिआआइ लहइ करेइ माणगरआणि वि पिआण ॥ ३१० ॥

[अङ्गानि प्रतनुमानि किमपि किमपि गुरयति मधुमन्विलास ।

इदयानि लपयति मानगुरुष्यपि प्रियाणाम् ॥]

अत्र गुणत्वधुत्वविनिमयः ।

शफरीविवर्तनपरिस्खलद्भुजा विगलद्विकीर्णमाणिकङ्कणावलिः ।

धनधूमजालजनितेन सुन्दरी विरहानलेन समतप्यताधिकम् ॥ ३११ ॥

अत्र कार्यत्वकारणत्वयोर्धर्मयोर्विपरिवृत्तिः । “ उच्ये स्तणविहले ” एत्यादौ सदृशदर्शनस्य स्मरणकारणस्य प्रासिद्धस्य कार्यत्वे स्मरणस्य कारणत्वमिति पूर्ववद्धर्मविपर्ययः । एवमन्यत्र कार्यकारणयोर्ज्ञयम् । यथा धा—

नित्यनर्तितकटाक्षशितास्त्रं सञ्चुकोच नयनं रतियुद्धे ।

पेलवोऽपि नितरामधरीष्ठो इन्तखण्डनस्विमर्दसहोऽभूत् ॥ ३१२ ॥

अत्र कर्मद्वयेन सम्भावितस्य नयनस्याकर्मद्वयम् । अधरस्यातादृशस्यापि कर्मद्वयमिति द्विदोषोक्तिविभाषणा च । परस्परं च कर्मद्वयत्वकर्मद्वययोर्धर्मयोर्विपर्ययः ।

स्वं द्विप्राणि पद्मानि गच्छसि मृहीमुल्लङ्घयन्ति द्विपः

कम्पन्ते सह सैनिकैश्चद्वयस्त्यङ्गूर्मनाकम्पते ।

स्वं यागान्दश पञ्च सुञ्चासि बहून्यस्त्राणि मुञ्चन्ति ते

निन्दा तेष्वय वंर्णना त्वयि कथं श्रीकर्णं निर्णयिताम् ॥ ३१३ ॥

अत्र निघस्य स्तुतिः स्तुत्यस्य निन्देति च विपर्ययः । एवं धर्मान्तराणां मण्डलम् ।

परिवृत्ता विनिमयस्त्यागस्वीकरणात्मकः ।

अस्मिन्स्तु धर्मव्यत्यासरूपो हेत्वन्तरस्थितिः ॥ ५७ ॥

अविलक्षणाद्विलक्षणकार्योत्पत्तिश्चाचिन्त्यम् ॥ ५८ ॥

यत्रैकस्वभावात्कारणात्परस्परविरहानेवकार्योत्पत्तिस्तदेकम् । विलक्षण-
स्यभावाद्याविलक्षणस्यभावस्योत्पादस्तद्द्वितीयम् । कार्यस्य कारणत्व चाचिन्त-
नीयस्यभावाद्याविलक्षणम् । अचिन्तनीयत्वं चाविचार्यम् । यत्कस्यचिज्जनकं
तत्तद्विरहस्योपमदंकम् । यथा विद्यस्य जनकं कटुकं तद्विरहस्य श्लेष्यम्

१. धर्मवृत्त्या तरूपो ।

उपघातकम् । तथा यदेकेन जन्यते तत्तद्विरद्धेन कारणान्तरेण निवार्यते । यथा
उष्णेन जनितो दाहः शीतेन शाम्यति । तदिह यदि तस्य जनकं तत्कथं
तद्विरुद्धस्य, विरुद्धस्य चेत्कथं तस्य, यद्वा तच्चेजनकं कथं विरुद्धमपि, यदि
विरुद्धं तत्कथं तदपि इति विचारानहंत्वादचिन्त्यम् । उदाहरणम्—

अत्रान्तरे कञ्चन वाग्मिभावं वने घने कोकिलमालिकानाम् ।

वाचंयमत्वं च..... ॥ ३१४ ॥

वाचंयमत्वात्मकविलक्षणकायस्योत्पत्तिः । यथा च—

चिरसंतिओषि विगलद् माणो चिरविगलिओ वि संघड्ड ।

विवरीअरसं लु करेइ महुमओं कामिणिजणम्मि ॥ ३१५ ॥

[चिरसंस्थितोऽपि विगलति मानाश्चिरविगलितोऽपि सद्बुद्धते ।

विपरीतरसं करोति मधुमदः कामिनीजने ॥]

भ्रमैकरूपा मधुमदात्कारणाश्चिरस्थितस्य निवृत्तिश्चिरनिवृत्तस्य प्रवृत्ति-
रिति विरुद्धकार्योत्पत्तिः । यथा वा—

श्रियं नीलाब्जकान्त्या यः प्रणयिन्यो ददां दृशा ।

अरातिभ्यश्च सहसा जहे निखिंशलेखया ॥ ३१६ ॥

भ्रम नीलत्वेनाविलक्षणात् दृग्निखिंशलेखलाक्षणात् कारणाच्छ्रीदानहरण-
रूपविरुद्धकार्योत्पत्तिः ।

अद्यासण्णो ओए कीरइ मह मण्डणे पअत्तेण ।

अउज समप्पइ विरहो एत्ते वि पिण ण एत्ते व्व ॥ ३१७ ॥

[अत्यासन्नोऽवधिः क्रियतां मम मण्डनं प्रयत्नेन ।

अद्य समाप्यते विरह आगतेऽपि प्रियेऽनागतेऽपि ॥]

भ्रम विरुद्धात् प्रियतमागमनानागमनात्मकादन्योभ्यविलक्षणात्कारणद्वया-
दविलक्षणस्य विरहसमाप्तिरूपस्यैव कार्यस्योत्पत्तिः । यथा वा—

शानिरशानिश्च तमुधैर्निहन्ति धुप्यसि नरेन्द्र यस्मै त्वम् ।

यत्र प्रसीदासि पुनस्त भात्युदारोऽनुदारश्च ॥ ३१८ ॥

अत्र शनेरशनेश्चान्योन्यविरुद्धाद्धेतुद्वयादेकं हननरूपं कार्यमुपनिबद्धम् । तथात्रैकस्मात्प्रसादलक्षणादुदारत्वानुदारत्वयोर्किरुद्धयोः कार्ययोरुपादाभिधानमिति प्रथमो भेदः । प्रथमार्थं चैकस्य कोपस्य शनिप्रेरणाशनिप्रेरणरूपविरुद्धकार्यकारित्वात्सोऽपि ।

लो रणमुहुस्मि रण्णा निडिजअ मुत्तो ह्यो अ रिडधगो ।

धम्मो पुब्बेण कओ अण्णेणेतो जसो विमलो ॥ ३१९ ॥

[यः रणमुखे राज्ञा निर्जित्य मुक्तो हतश्च रिपुवर्गः ।

धर्मः पूर्वेण कृतः अन्येन एतद् यशो विमलम् ॥]

अत्र रिपूणां जिताणां मोक्षादभ्येषां यथाश्चेति विरुद्धात्कारणद्वयाद्विमलत्वेनाविलक्षणं धर्मयशोरूपकार्यद्वयमुपनिबद्धम् । अत्र च कार्ययोः कारणयोर्वा परस्परं विरोधेनैकविषयविरुद्धधर्मद्वयावस्थानावलम्बिनो विरोधाद्भेदः । यद्यपि तत्कारित्वं विरुद्धकारित्वं च तत्कार्यता विरुद्धकार्यतेति विरुद्धयोर्द्वयोर्धर्मयोरेकत्र निवेशः, तथापि विरुद्धकार्यकारणमुखेन तथापि विरोधप्रतीतिर्न स्वतोऽतोऽस्त्येव भेदः । अभ्यधा कारणामावे कार्योत्पत्तौ कार्यता कारणानुत्पन्नता चेति कारणसद्भावे कार्यनुत्पत्तौ कारणता कार्यनुत्पादकता चेति चैकस्यैव विरुद्धधर्मद्वयसंसर्गाद्विभावनाविशेषोत्पत्तोरपि विरोधान्तर्भावोपत्तौ, एवमभ्येषामपि तन्मूलानां यथाकथञ्चिदन्तर्भावस्य वक्तुं शक्यत्वाद्विरोध एवकः स्यात् । तेनासद्भावादिवज्जिज्ञ एवायं विरोधादिति स्थितम् ।

निमित्तयोरत्र निमित्तिनोर्वा विभिन्नयोरेव विरुद्धतास्ति ।

विरुद्धसंसर्गनियन्धनात्तद्भवेद्विरोधान् स्फुट एव भेदः ॥ ॥ ५८ ॥

अर्थानर्थपदे तदन्यस्योत्पत्तिर्विषयम् ॥ ५९ ॥

अथविषयेऽनर्थोत्पत्तिरेकमनर्थविषये चार्थोत्पत्तिर्द्वितीयम् । इमेण यथा—
आत्रिष्टोऽपि हुताशनो रचयते दाहोदयं देहिनां
मालं प्रद्वलता प्रणन्तुरपि चेद्वेषा विधत्ते हृत्तान् ।

भक्त्या यत्र दिदृक्षमाणमपि मां सद्यो भुनि शप्तवां-
स्तस्वामिन्ननियन्त्रणं विजयते तेजस्विनां चेष्टितम् ॥ ३२० ॥

अत्रालिङ्गनादिफलभूतपरितोपाद्यभावे प्रत्युत दाहादेरनर्थस्योत्पत्ति ।

येन राहुरपि निग्रहेच्छुना दुर्भरोदरभिदा सररीकृतः ।

चक्रिणस्तदतिविक्रमक्रमं चक्रमुत्क्रमपाकरोतु व ॥ ३२१ ॥

अत्र शीर्षच्छेदारमकनिग्रहप्रवृत्तेनावि उदरभरणायान्यस्व निवारणादन-
र्थोऽपि ॥ ५९ ॥

अनर्थोत्पत्तिर्विरूपकार्योत्पत्तिर्विरूप-
सङ्घटनममाकल्यं च ॥ ६० ॥

विषममित्यनुपपत्तम् । कारणाद्विजातीयस्यातद्गुणस्य वा कार्यस्य विरूपस्यो-
त्पत्तिस्तृतीय विषमम् । विरूपधोरसम्भाष्यसयोगधोरनुरूपयोश्च सङ्घ(ट)न
चतुर्थम् । कारणानामर्थान्तराणां वा ममप्रवाभाव पञ्चम विषमम् । पृथक्पू-
त्रणमुत्तरार्थम् । क्रमेण यथा “ उक्तामि शर्वे ” स्यादि । अत्र तण्डुलादिभ्या
रत्नादीनां विजातीयानामुत्पत्ति । यथा च—

लिङ्गेषु यत्प्रपनमिन्दुशिरस्य भूषा

धुर्वन्त्युपेक्ष्य निजकृत्यरसं तदेषाम् ।

अन्दुरेन्दुयदनाकुचकुड्मलाप्र-

न्योतन्महासुसलिलाष्टुतिरच्छिन्नति ॥ ३२२ ॥

अत्र स्तनध्वपनात् स्तनसद्वालिङ्गध्वपननिवृत्ते उत्पत्तिरिति विजातीयो-
त्पत्तिः । यथा च—

उन्नामेन्ति दृङ्चा जह जह दप्पुदुरं मुहं एए ।

तह तह मुज्जा वि रज्जाइ होइ दूराणअ वअण ॥ ३२३ ॥

[उन्नमयंति दैत्या यथा यथा दर्पोदुर मुरमेते ।

तथा तथा ममापि रज्जया भवति दूरानतं वदनम् ॥]

अत्रोन्नतस्वाद्गुणाद्विरुद्धस्य नतत्त्वस्योत्पत्तिः ।

रविमण्डलम्नि पातालपंकलेसेहि लंछणासंगो ।

जेहि कञ्चो ताण णमो आइवराहस्स सासाणं ॥ ३२४ ॥

[रविमण्डले पातालपङ्कलेशैर्लाञ्छनासङ्गः ।

यैः कृतस्तेभ्यो नम आदिवराहस्य श्वासेभ्यः ॥]

अत्र (२) विनण्डलस्य पातालपङ्कलाञ्छनं नासम्भाष्यस्संयोगः ।

किं नु स्थूलफलप्रसूः पनसवत्रम्भेव किं कोमलः

किं किं छि(?)ह्वडह्वपत्रवनवच्छायाढयसम्पल्लवः ।

चञ्चलम्पकचूतचन्दनवनोद्याने समानरिथितिः

केनायं खदिरद्रुमः स्वरतराकारोऽपि हा रोषितः ॥ ३२५ ॥

अत्र चम्पकादिमध्ये खदिरस्याननुरूपस्य स्थितिः । यथा वा—

सुधासूतिच्छायाविरचितसितप्रच्छदपटे

कथञ्चिद् विश्रान्ति कुसुमशयनीयेऽलभत यत् ।

तदेतत् तन्वद्गथाः कुसुमसुकुमारं घपुरहो

कथं शेते शातोपलशकलशारे क्षितितले ॥ ३२६ ॥

अत्र घपुपोऽननुरूपामाः क्षितितलावस्थामात्मिकाया अवस्थाया अर्थ-
स्थान्तरेण सह क्रमेण भावं पर्यायेण सह सङ्गरः ।

पृथ्वीयं खलु पीठिका मुघटितं लिङ्गं तदेतन्नभः

सानी पामरनिम्रगा जलमिदं सञ्जीकृतं वर्तते ।

अस्त्येपा पुरतः स्थिता नवनवा नक्षत्रपुष्पावली

भ्याशेत्कञ्चन पूजकोऽत्र तदियं पूजोपकृमा भवेत् ॥ ३२७ ॥

अत्र पूजकाभायात् पूजाहेतूनामसाकल्पम् ।

गण्डयोरगुणिमा दृशि भावः कोऽपि च भृगुटिविधमरेतुः ।

मुभ्रयां दयितसान्वनवनवर्जं मानकार्यकरणाय मदोऽभूत् ॥ ३२८ ॥

अत्र मानसम्बन्धिन कार्यकलापस्य दयित्सान्त्वनाभावादसाकल्यम् ।
यथा च—

जह गहिरो जह रञ्जणणिट्ठमरो जह अ णिम्मलच्छाओ ।
ता किं विहिणा एसो सरसवाणीओ जलणिही ण कओ ॥३२९॥
[यथा गम्भीरो यथा रत्ननिर्भरो यथा च निर्मलच्छाय ।
तथा किं विधिना एष सरसपानीयो जलनिधिर्न कृत ॥]

अत्र गम्भीरतादाना धर्माणा सरसपानीयत्वस्य सरसवाणीत्वस्य वा धिर
हादसमप्रत्वम् । एवमर्थान्तरेऽप्यभ्यूहम् ।

धार्तराजोऽपि कश्चिदाश्रिता प्रवितत पातालमत्र कश्चिन्
काप्यत्रैव धरा धराधरजलाधारावधिर्वर्तते ।

स्फीतस्फीतमहो नभ कियदिद् यस्येत्यमेवविधि—

दूरे पूरणमस्तु शून्यमिति यन्नामापि नास्त गतम् ॥३३०॥

इयादायाकाशादराश्रयस्य महत्त्वे दिवादराश्रयिणोऽप्यवमित्याश्रया
श्रयिणोरनानुरूप्यमधिरमित्यधिकालङ्कारो न वाच्य । अत्राप्यनुरूपस
दृष्टनस्य विद्यमानत्वाद् विषमालकारान्तर्भावोपपन्न अन्यथा गुणगुणिनो
रनानुरूप्य विगुणमित्याद्यलङ्कारान्तरलक्षणप्रणयनप्रसङ्ग । एतन्मप्याश्रयस्या
प्यनादाश्रयिणोऽमहत्त्वेऽनानुरूप्य विषमालङ्कारविषय एव ।

आधाराधेययोर्यत्र ससर्ग स्याद्विरूपयो ।

स स्फुटो विषमो वाच्यमाधिक नाधिक तत ॥

इति मध्ये ॥ ६० ॥

तद्विषयः समम् ॥ ६१ ॥

सस्पृष्टन प्रयाणां विषमभेदानां परामश । क्विना विरिष्टतिविशेष
निषद कायकारणपोरानुरूप्यमनुरूप्यमयोग सामग्रीयाकल्प्य च समम् ।
भनुरूपमयोगस्य साकल्प्यस्य च कदाचित्कथनासामनीयाय चारत्वादलङ्कारता ।
प्रमेग यथा—

असौ मनुष्यमात्रेण लङ्कितो यदि सागरः ।

प्रतापो दशकण्ठस्य भुवनैरपि लङ्कितः ॥ ३३१ ॥

मुहपेच्छआण मुहपेच्छओ सि सिहिलाण सिहिलसव्भावो ।

यणआअत्तं पेम्म सुहअ ता कस्स कुप्पामो ॥ ३३२ ॥

[मुखप्रेक्षकाणां मुखप्रेक्षकोऽसि शिथिलानां शिथिलसद्भावः ।
स्तनायत्तं प्रेम सुभग तत्कस्मै कुप्यामः ॥]

यथा वा

सन्ध्यासगोत्रं कुसुमप्रबन्धमुवाह यद्गढमशोकशाखी ।

विलासकीयावकपङ्कदिग्धपादप्रहारस्य तदेव कृत्यम् ॥ ३३२ ॥

एष यथाक्रमं सागरलङ्घनाप्रतापलङ्घनस्य मुखप्रेक्षकरवादिभ्यः सजाती-
यस्य धर्मस्य यावकरूपपादसंसर्गाद्रक्तकुसुमानां समानगुणानां चोत्पादः ।
एवं चानुरूपकार्योत्पत्तौ विच्छित्तिविशेषवशेन सौन्दर्यातिशयदर्शनात् कारणा-
नुरूपत्वे कार्यस्य न किञ्चिच्चारुवमिति न वाच्यम् ।

लच्छी दुहिआ जामाठओ हरी तह घरिल्लिआ गङ्गा ।

अमअमअङ्गा अ सुआ अहो कुटुंबं महोदहिणो ॥ ३३३ ॥

[लक्ष्मीर्दुहिता जामाता हरिस्तथा गृहिणी गङ्गा ।

अमृतमृगाङ्गौ च सुतायहो कुटुम्बं महोदधेः ॥]

अत्र दुहितादिरूपाणां लक्ष्म्यादीनामनुरूपाणां शोभनानां संयोगः ।
अशोभनानां यथा—

वप्पाइअदव्वाणं वि खलाणं को भाअणं खलो धेव ।

पफाई वि णिम्यफलाइं णवरं काएहिं खज्जन्ति ॥ ३३४ ॥

[उत्पादितद्रव्याणामपि खलानां को भाजनं खल एव ।

पफान्यपि निम्वफलानि केवलं फाकैः स्याद्यन्ते ॥]

अत्र खलस्य खलान्तरमेव निम्वस्य चाशोभनस्य काका एष तादृशा ।
उपजीवकस्य निम्वस्यः ।

श्रीहर्षो निपुणः कविः परिपद्येया गुणप्राहिणी
 लोकानन्दि च घोषिसत्त्वचरितं नाट्ये च दक्षा वयम् ।
 वस्त्वेकैकमपीह वाञ्छितफलप्राप्तेः पदं किंपुन-
 र्मद्भाग्योपचयादयं समुदितः सर्वो गुणानां गणः ॥ ३३५ ॥

अश्राभिनयावहनस्य हेतूनां समग्रत्वम् । अर्धांतराणां यथा—

क्रान्तकान्तवदनप्रतिबिम्बे भ्रमवालसहकारसुगन्धौ ।
 स्वादुनि प्रणदित्तालिनि शीते निर्वचार मधुनीन्द्रियवर्गः ॥ ३३६ ॥
 दि. १००३

अत्र चक्षुरादीनामिन्द्रियाणां समग्राणां निवृत्तिः ॥ ३१ ॥

विफलः प्रयत्नो विचित्रम् ॥ ६२ ॥

कायिकस्य वाचिकस्य मानसस्य प्रवृत्तिरूपस्य निवृत्त्यात्मकस्य वा प्रयानस्य
 विफलत्वं विचित्रम् । विफलत्वं च यस्य प्रयत्नस्य यत्प्रसिद्धं कार्यं तद्विरुद्ध-
 कार्यत्वमेकम् । प्रयत्नस्य महत्त्वं फलस्य तुच्छत्वं विपर्ययो वेति विपम-
 फलत्वं द्वितीयम् । असाध्यतया, अमम्भवात्, अनुपयोगाद्वा फलस्य विगत-
 फलत्वं तृतीयम् । एषां च कायिकादिभेदेन बहुभेदत्वम् ।

अर्थो विरुद्धविपमादिरनेकभेदः कार्याश्रितो भवति यद्यपि किन्त्वमुष्मिन् ।

औचित्यवत्फलवियोगवपुस्तथापि सामान्यलक्षणमखण्डितभेदभागि ॥

दिद्मात्रं यथा—

धत्ते नेत्रनिमीलनानि पुरतः प्राणेश्वरं धीश्रितुं
 तद्वाणीश्रवणाय कर्णपुटयोः पाण्यर्पणं याञ्छति ।
 साकं तेन कथाप्रशन्धविषये मीनं समासेवते
 हन्तैवं मदनेन सा शशिमुरी किं किं न यत्कार्यते ॥ ३३७ ॥

अत्र नेत्रनिमीलनादेरदर्शनादिकं प्रसिद्धं तद्विरुद्धकान्तदर्शनाद्यर्थं प्रयत्नः ।
स च नेत्रनिमीलने कायिकः पिधानवाञ्छायां मानसश्च प्रवृत्तिरूपो मौनसेवने
वाह्व्यापारस्य निवारणाद्वाचिको निवृत्तिरूपश्च ।

केकानिभाद्दृश्य संपदुचाटुकानि

चञ्चत्कलापमपि दर्शय रञ्जनाय ।

हे चातक प्रयत्नसे जलदं प्रणेतुं (?)

धिन्दुं जलस्य लभसे च न लज्जसे च ॥ ३३८ ॥

अत्र चाटुकादेः प्रयत्नस्य महत्त्वं जलबिन्दुलाभस्य फलस्य तुच्छत्वम् ।
अत्र च तुच्छफलत्वं प्रति महत्तः प्रयत्नस्य कारणधाद्येतुफलयोरनानुरूप्य-
लक्षणो विपमालङ्कारो भाष्यङ्गीयः । तत्र प्रयत्नाभावात् ।

पिअञ्जं पडि बलइ मणो माणो ओसरइ विगलई लजा ।

परिमलनेत्तणं चिअ मइराए एत्थ किं भणिमो ॥ ३३९ ॥

[प्रियं प्रति बलति मनो मानोऽपसरति विगलति लजा ।

परिमलमात्रेणैव मदिराया इह किं भणामः ॥]

अत्र मदिरापरिमलसेवनरूपस्य प्रयत्नस्य तुच्छत्वं प्रियमाम्मुल्यादेः
फलस्य महत्त्वम् ।

पाणिप्रस्थैर्वकुलसुमनस्सौरभं यो मिमीते

दम्पत्योर्यस्सुरतचरिते सौख्यसंख्यां करोति ।

यश्च ज्योत्सनां शकलपुटकैः काममाचामतीन्दो-

श्शक्तस्तोतुं स खलु निरिलान्यस्य कीर्त्यद्भुतानि ॥ ३४० ॥

अत्रामाध्ये वस्तुनि प्रयत्नः सम्भावितः । "अरण्यरुदित" मिरयादि । अप्रा-
पुधतेयनस्य फलाभावाद्द्विगतफलत्वम् । यथा वा

रिवणो सम्पत्तिसमूहसुहि वीरेहि आकमिज्जन्तु ।

अकमिअ जलहरं पुण सीह तुमं किमिव पाविहिसि ॥३४१॥

[रिपवः संपत्तिसमुत्सुकैः वीरैरारुम्यन्ताम् ।

आरुम्य जलधरं पुनः सिंहं त्वं किमिव प्राप्स्यसि ॥]

अत्र सिद्धस्य वाच्यत्वाद्यबलौ जलधरविषयोऽसम्भवत्कर्मन्ध्याप्यार्थोभूत्-
षोपनिबद्धः (?) । “स्वत्पादनरत्नादि” अत्रानुपयोगाद्विगतफलः काविक
प्रयासः । यथा वा—

फगुच्छयणिरोसं केण वि क्वदमपमाहणं टिण्णं ।

यणअलसमुहपलोद्वन्तसेअघोअं किणो धुअसि ॥ ३४२ ॥

[फाल्गुनोत्सवनिर्दोषं केनापि कर्दमप्रसाधनं दत्तम् ।

स्तनकलशमुत्प्रलुठत्स्येदर्थात् किमिति धावयसि ॥]

अत्र कर्दमस्य स्वदरूपेण निमित्तान्तरेण निवृत्तौ एतन्नस्यानु-
पयोगः ॥ ६२ ॥

अनाधारमाधेयमेकमनेकगोचरं सम्भावितादधिकस्य

विरुद्धस्य वा सम्पत्तिश्च विशेषः ॥ ६३ ॥

आधारं विनाधेयस्य स्थितिरसौ विशेषः । अथ परिमितवस्तु युगपदेनेकप्र
धर्तने न द्वितीयः । या सम्भावितादधिकस्य विरुद्धस्य वा सम्पन्नो निष्पत्ति-
स्य तृतीयः । प्रमेण यथा—

दिवमव्युपयानानामानस्पमनव्यगुणगणा येषाम् ।

रमयन्ति जगन्ति गिरः क्यमिन् फवयो न छे यन्त्याः ॥ ३४३ ॥

अत्र कथिनामाधारतामभावे गिरामाधेयानां स्थितिः । यथा वा

अङ्गानि चन्द्ररमादपि शीतलानि

चन्द्रात्पं धमति बाहुरथं यजोभिः ।

षातुस्यगोत्रत्रिरु क्व यमत्यर्मा ते

दुर्गन्मूपपरितापगुणः प्रतापः ॥ ३४४ ॥

अत्राङ्गादीनामनहंत्वेनाधारत्वाभावेऽप्याधेयभूतस्य प्रतापस्य स्थितिः ।
अस्मिन्नाधारस्याधेयतायां कारणत्वेऽप्याधेयस्वरूपं प्रति कारणत्वाभावाद्
विभावनातो भेदः ।

भयमेकमनेकेभ्यः शत्रुभ्यो युगपत्सदा ।

ददासि तच्च ते नास्ति राज्ञश्चित्रमिदं महत् ॥ ३४५ ॥

अत्रैकस्य भयस्यानेकेषु शत्रुषु युगपद्वर्तनमप्यवसितम् । यथा वा

पश्यामि तामित इतः पुरतश्च पश्चाद्-

न्तर्बहिः पुरत एव विवर्तमानाम् ।

उद्बुद्धमुग्धकनकाञ्जनिभं वहन्ती-

मासक्ततिर्यगपवर्तितदृष्टि वक्त्रम् ॥ ३४६ ॥

मा! मा. १०४०

घोरिअरमणागलिष पुत्ति पिअं हरिहिसिस्ति कि चुज्जं ।

वचंती मुहजोण्हाभरेहि तिमिरं पि णणिण्हिसि ॥ ३४७ ॥

[चीर्यरताकुलिते पुत्रि प्रियं हरिष्यसीति किं चोद्यम् ।

म्रजन्ती मुखज्योत्स्नाभरैरितमिरमपि नोत्स्यसि ॥]

अत्र चीर्यरत्नेन प्रियरत्नेन प्रियरञ्जानार्थं गमनरूपस्य प्रयत्नस्य प्रवृत्तस्या-
नुनिष्पद्यतया तमोहरणरूपं कार्यान्तरमपि सम्भावितारुच्यतीत्युक्तम् ।

आलिहमाणीओ वि चित्तवस्तिआ किंपि किं पि तदिअहं ।

णहु णवरं तणुआयन्ति ताउ वट्टंति लोअस्स ॥ ३४८ ॥

[आलिख्यमाना अपि चित्तवृत्तयः (यच्चित्तवर्तिका वा)

किमपि किमपि तद्विषयम् ।

न खलु केवलं तनुकायन्ते ता वर्धन्ते लोकस्य ॥]

अत्र चित्तवृत्तिरूपाणां चित्तवर्तिकानामालेख्यमानत्वेन तनुपत्य गम्भा-
पितरपानुत्पत्तां विन्द्याया वृद्धेरपि । अस्य च गम्भापितविरयोपरो-
रणानर्थव्याप्रतीनेन विषयान्तर्भावः । यद्यप्यत्रालिखनाद्विन्द्यादृष्टदपु-

स्पत्तिस्तथापि न विनाशकादुत्पत्तिलक्षणो व्याघातः । आलिखनस्य विस्द-
त्वेऽपि तानवनिमित्ततया वृद्धिनाशत्वायोगात् । न हि वर्धमानस्यालिखनेन
तानव स्वरूपिस्थितस्येव । अत एव वचनव्यक्तिः “ दशा दग्धं दशावोत्पा-
दयन्ति ” इत्यादि दिक् । अत एव च ॥ केवलं तनूभवन्ति प्रत्युतायं विशेषो
वर्धन्ते इति वाचोयुक्तिभेदमात्रप्रयुक्तत्वाच्चालङ्कारभेदस्येति विशेष एव
उक्तः ॥ ६३ ॥

उत्पत्तिविनाशयोरेकोपायत्वे व्याघातः ॥ ६४ ॥

यत्र येनैवोपायेन किञ्चिद्विपद्यते तेनैव धान्यया भवति ॥ व्याघातः ।
अस्योत्पत्तिकारणाद्विनाशः विपर्ययो वेति द्वौ भेदौ यथा ।

कुलमलिनं भद्रा मूर्तिर्मतिः श्रुतिशालिनी

भुजबलमलं स्फीता लक्ष्मीः प्रभुत्वमपण्डितम् ।

“ ६४ ” प्रकृतिर्भुवगा ह्येते भावा अमीभिर्य जनौ

व्रजति सुतरां द्रुपं राजंस्त एव तवाङ्कुशाः ॥ ३४९ ॥ ”

अत्रोत्पत्तिकारणाद्विनाशः ।

दशा दग्धं मनसिजं जीवयन्ति दृशीव याः ।

विरूपाक्षस्य जयिनीस्ताः स्तुवे घामलोचनाः ॥ ३५० ॥

अत्र मनसिजस्य एवेव विनाशकारणं तत एव चोत्पत्तिः ।

विष्णाणेण मअविसं विणिवट्टह भिष्णकारणुत्पण्णं ।

विष्णाणकारणं जं ॥ पुण भण को णिवट्टेह ॥ ३५१ ॥

[विज्ञानेन मदविषं विनिवर्तते भिन्नकारणोत्पन्नम् ।

विज्ञानकारणं यत्तत्पुनर्भण को निवर्तयेति ॥]

अत्र मदस्य विनाशकारणादपि विज्ञानादुत्पादः वक्ष्यमाणाशक्यालङ्कार-
कृतयोपनिबद्धः ।

गाढकान्तदशनश्रतव्यथामङ्कुटादरिषधूर्जनस्य ॥ : ।

ओष्ठविट्टमदलान्यमोचयन्निर्दशन्युधि रुपा निजाघरम् ॥ ३५२ ॥

अत्राधरदशनेनाधरपीडाया निवृत्तिरित्युत्पादकाद्दिनाशः । "वाल इति सुतरामपरित्याज्योऽस्मि । रक्षणीय इति भवद्भुजपक्षरं रक्षास्थानम्" इत्यादौ श्रीहर्षस्य विजेतुं प्रस्थितं ज्यायांसं राज्यवर्धनं प्रत्युक्तौ राज्यवर्धनेन वाल्वाद्ये-
प्रस्थाननिमित्तं सम्भावितं तेन प्रत्युक्त सांक्ष्येण प्रस्थाननिमित्ततया समर्थित-
मिति "सांक्ष्येण कार्यविरुद्धक्रिया च" इति भेदान्तरं व्याघातस्येति न
वाच्यम् । तथाहि । यदि प्रस्थानरूपं विरुद्धमेव कार्यं वाल्यादिना क्रियते
तदयमेव व्याघातो न भेदान्तरमपि प्रस्थानाभावनिमित्तात्प्रस्थानोत्पत्तौ
विनाशकारणादुत्पत्तेः । अथ चेत्प्रस्थानाप्रस्थानयोर्द्वयोरपि विरुद्धयोर्वाल्यादि-
कस्य कारणस्य सद्भावादप्रस्थाने वाल्यादेरनैकान्तिकत्वं विवक्षयते तर्हि
युक्तस्य कारणस्य परस्परकार्यद्वयजननाद्विषयालङ्कारोऽस्वान्तर्भाष इति न
व्याघातस्य भेदः । यथा चात्र यत्रोक्तेर्भेदास्तथोदाहरित्यते ॥ ६४ ॥

प्रतिबन्धकादेर्विधानासामर्थ्यमशक्यम् ॥ ६५ ॥

कार्यस्य जननप्रतिबन्धकसम्भवादन्यतो वा निमित्तात्परकर्ममशक्यत्वं तद-
शक्यमलङ्कारः । यथा—

१० क्वचिज्झिहीनादः क्वचिदतुलकाकोलकलहः

क्वचित्कङ्कारावः क्वचिदपि कपीनां कलकलः ।

क्वचिद्धोरः फेरुष्वनिरयमहो दैवघटनात्

कथंकारं तारं कणतु चकितः कोकिलयुवा ॥ ३५३ ॥

अत्र झिहीनादादीनां कर्णकटुत्वेन प्रतिकूलानामुदभूतत्वात् कोकिलस्य
कणनासामर्थ्यम् । यथा वा—

स्त्री गौरी परमार्थतो भगवती वाल्म्व चूडाशशी

निष्कर्णस्स च वासुकिर्नवनवोल्लेला तथा जाह्नवी ।

गौर्गौरिव किमुन्यतां स्वयमपि स्वामी महाभैरवः

कष्टं, मद्दिधुमग्धसेवकजनस्यैतस्य का स्याद्गतिः ॥ ३५४ ॥

अत्र सेवाद्वाराणां सर्वेषां स्त्र्यादिरुपात्वेनानुरूपत्वात्कारणान्तराभावात्
सेवाया अशक्यत्वम् । यथा वा—

विष्णाणेण मअविसं विणेवट्टइ भिण्णकारणुप्पणं ।

विष्णाणकारणं अं तं पुण भण को णिवट्टेइ ॥ ३५५ ॥

[विज्ञानेन मद्विषं विनिवर्तते भिन्नकारणोत्पन्नम् ।

विज्ञानकारणं यत्तत्पुनर्भण को निवर्तयति ॥]

अथ विनाशकारणाद्विज्ञानाद्यदि मदस्योत्पत्तिः तत्केनान्येन निवार्यत इति निवारणासामर्थ्यम् । यथा च—

॥ वाष्पैरेयं शरैः स्मरेण जनितः शीतांशुना वर्धितः

प्रालेयाचलसन्निधानशिशिर्ध्वैत्रानिलैः पोषितः ।

आलापेन परामृतद्रवमयेनाप्यायितः कोकिलैः

संतापो मनसोऽयमस्य क्वतमः शीतोपचारक्रमः ॥ ३५६ ॥

अत्र शीतोपचारनिवारणायस्य सम्तापस्य वर्धितस्य एव वृद्धिमुपगतस्यानुपगमनीयता । ननु पूर्वस्मिन्मुदाहरणद्वये म्लिहीनादादीनां कोकिलकण्ठेन प्रतिवृत्त्यावासेवानुगुणत्वेन गौर्यादीनामशोभनानां माकल्याणमालङ्कारः । उत्तरत्र तु विनाशकादुत्पत्त्या व्याघात इति कथमलंकारान्तरम् । उप्यते । पद्यस्य साकल्यं तथापि कार्याशक्यतालक्षणस्य विच्छिन्नपरन्तरस्य दर्शनाच्च समालङ्कार एव किन्तु क्षणनामामर्थ्यस्य वाक्यापत्त्वेन प्राधान्यात्तदुपाहृतस्यासक्यालङ्कारस्यास्तिष्वम् । “उप्याहृदव्याण” इत्यादी विधिकविषयवाच्य समस्य । एवमुत्तरयोरपि व्याघातस्य कार्याशमनायां पर्यवसानादन्यत्र सावकाशवाच्य तदुत्थापितस्याशक्यस्य न तदन्तर्भावः कर्तुं शक्यः । युक्तं चैतत्, समपरिहारेण व्याघातलिङ्गितस्य दर्शनाच्च समान्तरमात्रेण व्याघातवागेन च ममेऽपि सम्भवाद्यापि तद्रूपता नाप्यस्य द्वयसङ्कीर्णतय तत्परिवागेनाप्यासिगुतस्यापि

उज्जुअरण ण तूसइ वक्कम्मि वि आअमं विरुप्पेइ ।

एतय अहन्वाणं माण् पिण् पिअं कंइ णु अअब्बं ॥ ३५७ ॥

[ऋजुकरते न तुप्यति वक्त्रेऽप्यागमं विरुप्ययति ।

इहामन्वया मया प्रिये प्रियं कथं नु कर्तव्यम् ॥]

इत्यादौ दर्शनात् । अत्र अजुना रमणेन यत्नेणापि वा प्रियविषये प्रियकरणमशक्यतयोक्तम् । नापि शिलीनादादेर्निमित्तस्योक्तत्वादुक्तनिमित्त-
विशेषोक्तिः । कारणसङ्गावे कार्यानुत्पत्तौ तस्या भावादिह तु प्रतिबन्ध-
कारणाभावाद्वा सर्वथापि दोषदर्शनादेः कर्तुमशक्यत्वस्य वाक्यार्थाभावात्
वाच्योयुक्तिभेदेन प्रतीतिभेदाच्च । किं च

प्रतिबन्धसन्निधिवियोगवशादिह वस्तुनो भवति कारणता ।
प्रतिबन्धकोऽत्र खलु सन्निहितः सति कारणे न फलहारिता ॥
इति । तेनालङ्कारन्तरमेवेति साधु ॥ ६५ ॥

दोषगुणयोरन्यथात्वं व्यत्यासः ॥ ६६ ॥

यत्र दोषस्य गुणत्वे गुणस्य दोषत्वं च भवति स व्यत्यासः । अस्य देश-
भेदेन कालभेदेन वा दोषगुणयोरन्यथाभावे चरवारो भेदाः । क्रमेण यथा—

सच्चिञ्ज जाणइ ददुं सरिसम्मि जणम्मि जुज्जए राओ ।
नंरठ ण तुमं भणिस्सं मरणं पि सलाहणिज्जं सै ॥ ३५८ ॥
[सैव जानाति द्रष्टुं सदृशे जने गुड्यते रागः ।
त्रियतां न त्यां भणिष्यामि मरणमपि श्लाघनीयं तस्याः ॥]
सर्वत्र समदृष्टित्वं गुणोऽयं खलु शोणिनाम् ।
अकीर्तिहेतुस्स महान्दोषस्तु पृथिवीपतेः ॥ ३५९ ॥

अन्योन्यातां मरणस्य दुष्टत्वेऽपि अस्यां श्लाघनीयत्वेन गुणत्वम् । योगि-
विषयतया समदृष्टित्वस्य गुणस्य राजविषयतया दुष्टत्वमिति दोषगुणयोर्दे-
शाभेदेनान्यथात्वम् । ननु चात्र “बहु मण्णइ पामरोरोरम्” इत्यादाविव धर्मस्य
न्यूनगुणस्यादरत्वेन जीवितादेरधिकगुणस्यानादर उपनिबन्ध इति प्रतीपालंका-
रस्तत्कथं व्यत्यासः । उच्यते । अत्र शूरादीनामिव संग्रामादौ सदृशानुराग-
निमित्तस्य मरणस्य तत्त्वत एव श्लाघनीयत्वेन न्यूनगुणादरायोगाच्च प्रतीपान्त-
र्भावः । अत एव मरणमपि श्लाघनीयमस्वा इत्युक्त्यान्यत्र दोषोऽप्यस्या गुण
इति प्रकाशितम् । तत्र तु दारिद्र्यस्य पामरेणैव मान्यतया न्यूनगुणस्यादरः ।
इह तु तन्मरणमपि श्लाघनीयमिति देशभेदेन दोषस्य गुणत्वमेवेति ततो भेदः ।

अन्यदा भूपणं पुंसश्शमो लज्जेव योषितः ।

पराक्रमः परिभवे वैयात्यं मुरतेष्विव ॥ ३६० ॥ शि. २.४४

अग्रान्यदा पराक्रमवैयात्ययोः पराभवमुरतविषये गुणत्वमिति कालभेदः ।

मध्येसभं मुकविकोविदमण्डलीनां

मौली निवेश्य किमपि प्रतिपत्तिपूतैः ।

यन्मानितोऽस्मि भवता रुचिरैर्बचोभिः

जातं तदेव यत् शल्यमिवाधुना मे ॥ ३६१ ॥

अत्र सम्मानस्य परितोषत्वेन गुणस्वाधुना मानयितुरतीतिरवाच्छल्यापमान-
थेन दुष्टत्वम् । इह तु—

मुकञ्च चिञ्च परिभोगाणं कारणं मुहञ्च ते वि मोहस्स ।

मौहो पापाणं परंपराएँ मुकञ्च चिञ्च विरुद्धं ॥ ३६२ ॥

[मुकृतमेव परिभोगानां कारणं सुभगं तेऽपि मोहस्य ।

मौहः पापानां परम्परायाः मुकृतमेव विरुद्धम् ॥] ।

अत्र मुकृतस्य गुणस्य पारम्पर्येण प्रापात्मकदोषजनकत्वेन विरूपकार्योत्पत्ति-
रूपो विषमालंकारो न धर्यात्मः । गुणस्यैव देशकालभेदेन दोषतायामेतस्य
भाषात् ॥ ६६ ॥

तदन्याभ्यां समाधानं ममता ॥ ६७ ॥

दोषगुणयोरेत्यनुपक्रमः । उत्तरत्र च । यत्र कस्यापि दोष- तमं बन्धिनैव
गुणेन गुणो दोषेण वा समाधीयते ममपसायंते न दोषस्य गुणस्य वा बन्ध-
त्वाभावात् ममता । क्रमेण यथा—

यः कोटिहोमानलभूमजालैर्मलीमसीकृत्य दिशां मुपयानि ।

तत्कीर्तिभिः क्षालयति रम शश्वद्वरण्डतारापतिपाण्डुराभिः ॥ ३६३ ॥

अत्र वृद्धमानकथदृष्टत्वा धूममुद्येन होमादुत्पन्नस्य मालिन्यस्य तज्जनि-
तेनैव कीर्तिप्रदादेण क्षालनमिति दोषो गुणेन ममाहितः । यथा च

य इह पथिकविप्रयोगदीर्घाकारणवशादुदभून्मधोरधर्मः ।

मुकुलितरजनेस्स चक्रनाम्नां विरहतेनूकरणेन तस्य शान्तः ॥३६४॥

अत्र मधोः स्वाधिकारे वर्तमानस्य पथिकविरहवर्धनादुत्पन्नस्याधर्मस्य चक्रयाकविरहतेनूकरणाभिवृत्तिः ।

पादाम्बुजे मज्जति सुन्दरीणां सोच्छ्वासमासीत् सरसीपु पुष्पम् ।

उत्कण्ठनं वीक्ष्य पुनर्मुत्येन्दुं विडम्बनां प्रापदखण्ड एव ॥ ३६५ ॥

अत्र जलकैलिप्रवृत्तमुन्दरीपादनिमज्जनात् पक्षीच्छ्वासस्य गुणस्य तदीय-
मुखदर्शनेन निवृत्तिः । यथा च

कुविआर्षे पाश्र्वपटणेण जो प्पसाओ ल्जिओ तुमए ।

रे मूढ सअं चिअ सो हारिअभो गोत्तखलणेण ॥ ६६६ ॥

[कुपितायाः पादपतनेन यः प्रसादोऽर्जितस्त्वया ।

रे मूढ स्वयमेव स हारितो गोत्रस्खलितेन ॥]

अत्रानुनयायं पादपतनचाटुकादि कुर्वता पादपतनेनार्जितस्य प्रसादात्पस्य
गुणस्य चाटुकान्तर्गतेन गोत्रस्खलनेन हारणमिति गुणो दोषेण समाहितः ।
अस्याश्च नाधिन्यालङ्का (रा)न्तर्भावशङ्का कार्या यतः—

अपरेण समाधानविवक्षा गुणदोषयोः ।

समतायाम्मचिन्त्ये तु तदभावाद्विरुद्धता ॥ इति ॥ ६७ ॥

सजातीयविजातीयाभ्यां तुच्छत्वमुद्रेकः ॥ ६८ ॥

यत्र दोषगुणयोः सजातीयविजातीयापेक्षया तुच्छत्वं स दोषस्य दोषान्त-
रापेक्षया गुणापेक्षया वा गुणस्य गुणान्तरापेक्षया दोषापेक्षया घोटकरावाच्चगु-
भेद उद्रेकः । यमेण यथा—

साम्मुख्यं प्रियभापिताय हसितं साकूतमालोकितं

क्षिगंधं वा मायि जानु यत्र भवतो नैतत्तथास्तुदम् ।

एतत्किन्तु तथा त्वदाप्तविभवोत्सेकान्धसर्वशता—

अद्धाकामुच्छुर्वुषोपट्टसितं दुःखाफयोत्सुचर्कः ॥ ३६७ ॥

अत्र साम्मुख्यमावादितुच्छदोषापेक्षया दुर्बुधोपहासस्योत्पत्तयम् ।

पततु वारिणि यातु दिगन्तरं
विशतु वह्निमथो व्रजतु क्षितिम् ।
रविरसावियता च गुणेषु का
सकललोकचमत्कृतिषु क्षतिः ॥ ३६८ ॥

अत्र वारिपतनादीनां दोषाणां रविरसावित्यस्मात्प्रतीतेन विश्वप्रकाशावा-
दिना गुणेनाच्छादितत्वाद्गण्यतया नुच्छत्यम् ।

धुन्तैरन्तरितप्रथेषु पृतनानाथेषु निर्मग्नत-
स्त्वत्सेना प्रथिवीभुजो यदजयत्तत्ते वियर्काशरम् ।
तच्चित्रं निरपत्रस्य यदसौ गीर्वाणरन्दिग्रहा-
सुश्राणोऽपि फृतस्त्वयाद्य समरे साहायकायोद्यमः ॥ ३६९ ॥

अत्र पृथिवीपतिजयरूपगुणापेक्षया शत्रुसाहायकायोद्यमात्मकस्य गुण-
स्योद्भूतत्वम् ।

एतत्पातालकुक्षिभरि चिरविलसद्विहरिप्रीणितान्त्रं
श्रगिर्भ्रमभ्रमभ्रंलिहलहुरि हरिस्थानमस्त्येव किञ्च ।
फलपान्ते व्याप्य विश्वं रियतमुपरिमरिन्नाथ पाथस्त्वदीयं
विन्त्येतत्कुम्भयोने परकुहरदगीपूरि नाचामतोऽभृन् ॥ ३७० ॥

यथा च

द्यापाचार्यभिरपुरविजयी कार्तिकेयो विजेय,
शत्रुत्रयस्मास्मदनमुद्धिर्भूरियं हन्तकार ।
अस्त्येवैतत्विमु पृतयता रेणुकाकण्ठयाथा
मद्वम्पर्धस्तव परदुना रज्जते चन्द्रहास ॥ ३७१ ॥

आद्ये पातालकुक्षिभ्रमरित्वादीनां गुणानां क्वरमात्रपुरणात्मकत्वस्य दोषेण
नुच्छत्यम् । उक्तं च यद्यपि चाँटग्रानां (१) रेणुकाकण्ठयापमाकण्ठयामावादिना-
मात्रेण तथापि त्रिपुररिपुतिपत्यनादीनां गुणानां श्रीवृषाण्येन दोषेणात्र-

दित्वात्सुष्ठस्य प्राधान्येन प्रतीतेरुद्देशस्योक्तत्वेम् । अत एवोदाहरणान्तरेषु यद्यपि तुच्छात्सुष्ठयोर्दोषगुणयोर्विरूपयोस्सद्द्वन्द्वनाद्विषमच्छायासम्भवस्तथास्तु-
द्विकेन दोषेण गुणेन चान्येषामाच्छादितत्वादस्त्येव विच्छित्तिविशेष इत्यु-
द्देशोऽपि ।

उदाच्छद दिग्गणाहोऽस्त्यमेव ससि किं अम्ह छिष्णमेएण ।

एअं पुण मह दुक्खं जं पत्ता पक्कजेहिं सिरी ॥ ३७२ ॥

[उद्गच्छतु दिननाथोऽस्तमेतु शशी किमस्माकं छिन्नमेतेन ।

एतत्पुनर्मम दुःखं यत्प्राप्ता पक्वजैः श्रीः ॥]

इत्यादायुदमात्मनपरूपयोर्द्वयोरपि गुणदोषयोः पक्वजदोषकर्तृकया दोषा-
त्मिकायाः श्रीप्राप्या तिरोहितत्वात्सुच्छरत्वम् । एवमन्यत्रापि सङ्कीर्णत्वम-
न्युक्तम् ।

उपमानोपमेयत्वं योगेन गुणदोषयोः ।

तुच्छोद्दिक्तस्य दोषादेर्भ्यतिरेकाद्विभिन्नता ॥

इति परिकरश्लोकः ॥ ६८ ॥

निवृत्तावन्योदयस्तुल्यम् ॥ ६९ ॥

एकस्य दोषस्य निवृत्तौ दोषान्तरोदयो गुणस्योदयो गुणान्तरनिवृत्तिश्चेति
दोषनिवारणे दोषान्तराविभावाद् गुणाधरणे गुणान्तरनिवृत्तेराधिक्याभावात्
तुल्यम् ।

देव त्वदृणवर्णनेन सुखयत्याखण्डलं नारद-

स्त्वत्र श्रोत्ररुदु कणन्ति मधुपास्तत्पारिजातम्रजि ।

वार्यन्वे यदि चाप्सरोभिरमितस्ते चामराडम्बर-

रुद्वेलङ्गुजवलिक्कणकणत्कारस्तदा दुःखयः ॥ ३७३ ॥

अर्घ्यंतु सिसिरसमण फामीण घणावरुण्डणमहद्री ।

जलफेली पुण पअहत्थणजहणो सो गओ च्चेव ॥ ३७४ ॥

[अर्घतु शिशिरसमये कामिना घनालिङ्गनमुत्तर्धय ।
जलकेलि पुन प्रकटस्तनजघनस्स गत एव ॥]

पूर्वत्र गुणवर्णने त्रिकारित्वेन दोषात्मकाना मधुपाना यद्यपसारण तदा कङ्कणवर्णकारारमकस्थ दोषान्तरस्यादय । अपरत्र घनालिङ्गनस्य गुणस्योत्पत्तौ जलकेलिरूपगुणान्तरनिवृत्ति । अस्य चैकदोषनिवृत्तौ दापान्तरोद्दयादिरूपतया दोषस्यैकनिमित्तोत्पन्नेनैव गुणेन निवारणादिलक्षणात्समता लङ्कारान्नेद । यद्यपि चात्र दोषादिनिवृत्तेर्गुणादिरूपता वस्तु शक्या तथापि तत्र दोषस्य गुणस्य वा सतो निवृत्तिरिह तु निवृत्तौ दोषश्च गुणश्च वेति भेद एव । अस्मिन् मधुकरादिनिवारणादे कङ्कणवर्णकारादिदोषान्तरोत्पत्तिमुखेन विफलत्वेऽपि न विचित्रालङ्कारता शक्या । तत्र हि सम्भावितस्य फलस्यासम्भव एव । इह तु मधुकरनिवारणादेस्तु कणनादिध्वनादिद्वारसफलत्वेऽपि गुणवर्णनादिप्रतिग्रन्थकङ्कणवर्णकारादिदापान्तरोत्पत्तेर्भिन्नविषयत्वम् । यद्येवमेवस्य दोषस्य निवृत्तौ क्रमेण दापान्तरगमनात्पर्यायम्यम् विषय । सत्यम् । तथाप्येकदोषादिनिवृत्तौ दोषान्तरादेराविभाषात्पङ्कता कार्यमप्यतिलक्षणायास्तुल्यताया अत्र निष्पत्तिरेव ॥

अत्रैकदोषादिनिवृत्तिकाल यद्यप्यपूर्वस्य पुनर्निवृत्तौ ।
पर्यायशङ्कास्ति तथापि भेद पक्षद्वये यत्र विशेषलेश ॥
प्रयत्नवैफल्यवपुर्विचित्रमस्मिन्न शङ्कय यदिह प्रयत्न ।
प्रयत्नने दोषनिवारणादौ स चास्ति वैफल्यमत कुतस्त्वम् ॥ ६९ ॥

अप्राप्तार्थे तच्चुल्यानादरोऽनादरः ॥ ७० ॥

यदा यदूपे वस्तुनि प्राप्तेऽपि तन्नुन्याप्राप्तवत्त्वं नरावाप्यर्थे तस्यानादर
अनादरात्सोऽस्कार । अस्य चान्यथानुत्पत्तिमुखेन दोषात्तन्नाविभाषाये
विगस्तुल्यादिपदापूर्वगुणान्तरप्राप्तिफलप्रवणानादरम्य एव भेद । न हि
तत्र कङ्कणवर्णकारार्थं प्रयत्न । उदाहरणम्—

श्रीकश्मीरनरेन्द्रचन्द्र भवतः प्रत्यर्थिनोः हन्त ते
प्रहाकौशलशालिनोऽपि नितरां जाड्यं समभ्यागताः ।

भूर्भर्तुः कटकाप्रतस्तव गता द्राक् सिंहनादाकुलाद्
भूर्भर्तुः कटकाप्रमेव च गता यस्सिंहनादाकुलम् ॥ ३७५ ॥

अमन्वरागाकुलमानमस्य नेत्राञ्जलं सूचयतेऽन्यदेव ।

मन्थक्षणेऽध्देः कमलां विलोक्य जयत्ववस्थान्तरमच्युतस्य ॥ ३७६ ॥

पूर्वत्र ससिंहनादकटकान्तरप्राप्यर्थं तत्तुल्यस्यावाप्तस्य त्यागेनानादरः ।
उत्तरस्मिन्नेत्राञ्जलान्तरचिकीर्षयारब्धस्यानादरः । आद्ये तु प्रौढोक्तिनिर्मिता-
त्प्रपत्नवैपल्याद् विश्विप्रालङ्कारसङ्कीर्णता । यथा च—

नअणाहिसामलेणं इअ गणिअ किं मुहं णलाडेण ।
इच्छामि इमं तिणअणप्पणामकिणकालअं वोढुं ॥ ३७७ ॥
[मृगनाभिश्चामलेनेति विचारिते किं मुरं ललाटेन ।
इच्छामीदं त्रिनयनप्रणामकिणकलुपितं वोढुम् ॥]

अत्र मृगनाभिश्चामलेन ललाटेन न मुखमपि तु किणकालस्य घटामुल (?)
मित्यवगमानुक्तनिमित्तस्तुत्यानादरः । एवं पूर्वयोरेपि जाड्यमन्वरागतादे-
निमित्तस्योक्तत्वमेव । अनुक्तनिमित्तं तु स्वयमनुमरणीयम् ॥ ७० ॥

त्यक्तस्वीकार आदरः ॥ ७१ ॥

अधिकगुणप्राप्तौ तुच्छत्वेन त्यक्तस्य तदवगमे पुनः स्वीकारस्यागमात्रेण
या पुनरपादानमन्येन वा त्यक्तस्य ग्रहणमिति त्रिभेद आदरः । यथा—

संपत्तिआ वि रज्जइ पण्णन्देएसु पुत्ति को दोसो ।
णिअपइणा वि रमिञ्जइ परपुरिसवियज्जिए गामे ॥ ३७८ ॥
[संपत्तिकापि रगते पर्णन्देपु पुत्ति को दोषः ।
निजपतिनापि रम्यते परपुरुषविवर्जिते ग्रामे ॥]

अत्र पर्णपरपुरपाद्यप्राप्तौ स मत्पत्तिकानिजपत्योस्त्वक्तयोरपि पुनः पर्णाद्य-
प्राप्ते स्वीकारः ।

अधिनोद्वृक्कुलस्सदाधिकं यो मधुगण्डूपसमर्पणेन शृङ्गीः ।
स तदा गिरिजानयातिशृङ्गी मधुगण्डूपः सद्यताचकाइक्ष(?) ॥ ३७९॥

अत्र समर्पितस्य मधुगण्डूपस्य शृङ्गीम्य ण्व स्वीकारः ।

श्रोणीविम्बं त्यजति तनुतां सेवते मध्यभागः
पद्भ्यां मुक्तास्तरलगतयः स्वीकृता लोचनाभ्याम् ।
धत्ते घञः मुचसचिवतामद्वितीयं तु घक्रं
तद्वात्राणां गुणविनिमयः कल्पितो र्थावनेन ॥ ३८० ॥

अत्र श्रोणिविम्बादिना त्यक्तव्य तनुतादेर्मध्यादिना स्वीकारः । विनिमय-
शब्दश्चात्र त्यक्तस्वीकारमात्राभिप्रायेण व्याख्येयः धर्मान्तरायोगेऽपि तदनु-
पादानेन परिवृत्त्यमात्रात् । यथा वा—

यत्सशब्दमिति कामविमर्दे नूपुरं परिहरन्ति रमण्यः ।
तद्गुणभार कतरापि निदग्धा गोपनाय निजफण्डितानाम् ॥ ३८१ ॥

अत्र नूपुरस्य कश्चिन्नति सूचकत्वेन दोषत्वेऽपि अल्पस्या विदग्धाया
मणितगोपनेन गुणत्वमिति व्यत्यामानुप्राणितस्यैव स्वीकारादरः । यथा—

स कानपञ्चानुगुणामवस्थां तस्याज शालेऽपि नरेन्द्रसुनुः ।
अस्यार्हितः कालिकया गृहीर्तरङ्गीकृतः किंतु स काकपञ्चः ॥ ३८२ ॥

अत्र काकपञ्चस्य त्यक्तव्य स्वीकारः । यथा कार्यकारणतया पर्यापविध्यमा-
भायगम्यन्धामग्वन्धस्य सम्भवेऽपि विरिचयन्तरम्यावरथा . . . निश्च
तद्दस्यापि पर्यापमभावनायां श्यागस्वीकारनिवन्धनस्य श्यानातिशयस्य
सञ्जातागतो भेदः । अत्र श्यापयोर्भेदयोग्यतस्य पुनरागमनाच्च प्रतिप्रत्ययः ।
आयत्तस्य पुनरादरर्णायत्तस्य च प्रत्यापत्तिमात्ररूपस्य तद्वयोत्रक्यात्
प्राधान्येनास्य यावयार्थवाद्य तस्याङ्गनेय । “ मग्नतिप्रति पञ्च ” इत्या-
द्याद्युल्लापस्यापि मग्नतराभावेनादरर्णायत्तस्य देगकाणादिभेदेन दोषस्य
गुणत्वमिति मर्पत्र व्यत्यासेनाप्याङ्गान्तविषयनेय ॥ ७१ ॥

हेत्वन्तरादन्यस्यापि तथात्वमनुकृतिः ॥ ७२ ॥

केनचिन्निमित्तेन कस्मिंश्चिद्वस्तुनि कस्यापि रूपस्योदये निमित्तान्तरेणा-
न्यस्यापि तादृष्यमनुकृतिः । यथा—

झरश्रेणीपातैस्तव विगलिते तत्र वपुषि

प्रवेशः शस्त्राणां कथमपि भटानां समभवत् ।

सुरस्त्रीनिर्मुक्तासमकुसुमधूलीहितदृश-

स्तवाप्यासीत्तेषु प्रहरणविलम्बः क्षणमपि ॥ ३८३ ॥

अत्र भटानां शस्त्रप्रवेशाभावात् प्रतिपौन्दुश्च कुसुमरजसा व्याकुलितत्वात्
प्रहरणविलम्ब इति द्वयोर्निमित्तभेदेनैकरूपत्वम् । यथा या—

एकं दन्तच्छदस्य स्फुरति जववशादर्धमन्यस्त्रकोपात्

एकः पाणिः प्रणन्तुं शिरसि कृतपदः क्षेप्तुमन्यस्तथैव ।

एकं ध्यानाग्निमीलत्यपरमविपद् वीक्षितुं चक्षुरित्यं

तुल्यानिच्छापि वामा तनुरवतु स वो यस्य सन्ध्याविधाने ॥ ३८४ ॥

अत्राधरस्फुरणादावेकत्र सन्ध्यावन्दनं निमित्तमपश्य तज्जनितैर्प्येति निमि-
त्तभेदेन वामदक्षिणयोरधयोस्तुल्यत्वम् । अस्य च सङ्घटितयोस्तुल्यत्वमित्ये-
रूपतया तुल्ययोस्तद्वटनारसमालंकारान्नेदः ।

निशासु भास्वत्कलनूपुराणां यत्संचरोऽभूदभिसारिकाणाम् ।

नदन्मुखोल्काविचितामिपाभिः स बाह्यते राजपथः शिवाभिः ॥ ३८५ ॥

इत्यत्र यद्यपि राजपथस्य मणिनूपुरीषेताभिसारिकासञ्चरजनितापोस्तद्वन्द-
भास्वरत्नयोः शिवानिमित्तकत्वेनापि तादृक्स्थं तथापि तयोर्निवृत्तयोः
पुनरागमनाद् वक्ष्यमाणः प्रतिप्रसव एव । यत्र तु स्थितस्यैव रूपस्य
निमित्तान्तरेणापि तथात्वं तत्र निमित्तान्तरस्थावस्थितोपोद्वलकत्वात्समाधि-
रेव यथा—

जं चैव मुत्तलणं लोअणाण रइरसवसेण णिम्माअं ।

अणुवद्धं तं चिअ कामिणीण णिदाणुवन्धेण ॥ ३८६ ॥

[यदेव मुकुलं लोचनानां रतिरसवशेन निर्मितम् ।
अनुबद्धं तदेव कामिनौनां निद्रानुबन्धेन ॥]

अत्र रतिसुरानिमित्तकस्य नेत्रनिमीलनस्य स्थितस्य निद्रया दृढीकरणम् ।
तेन निवृत्तस्य पुनरागमनं प्रतिप्रसवः अनिवृत्तस्योपोदलेन समाधिरिति
हृदयस्यापीति सूत्रितं न तु सामान्यं न तस्यान्यस्य वेति ।

परोऽपि च तथाविधो भवति चेन्नमित्तान्तरान्
तदानुकृतिरिष्यते यदि स एव भूयस्तथा ।
प्रतिप्रसवभूरसावथ तदेव तस्यापि चेन्
तथात्वमपि कारणान्तरवपुस्समाधिस्त्वसी ॥ ७२ ॥

प्राप्तस्य प्रतिबन्धः प्रत्यूहः ॥ ७३ ॥

हेत्वन्तरादित्यनुपपद्यते । कुत्रचिन्नमित्तात्प्राप्तस्य हेत्वन्तरात् प्रतिबन्धः स
प्रत्यूहः । लब्धरूपायाः क्रियाया अनुभवस्त्वस्यादिप्रत्यूहरूपाद्यासङ्गादुत्पद्य-
मानकार्यप्रतियन्धात्मकस्य व्यक्तं च भेदः । यथा—

पिनाकिनः सूतिषु सर्पैरर्पितं न यत्र नेत्राम्रिवलाद्विलीयते ।
किरीटकोटिगृहमेधिनो विधोः प्रभाभिराश्यानमिवोत्तरायणे । ३८७।

अत्र नेत्राम्रिवलात्मविद्रुतेः प्राप्ताया इन्दुप्रभारूपः प्रतिबन्धकः सम्भावन-
योपनिबद्धः । सिद्धतया यथा—

दाहपसंगो अलिआणलेण पत्तो हरस्स ससिणो जो ।
सुरसरिस्सलिलभरेणं सोमिअ सो विह्हिओ इप्पि ॥ ३८८ ॥
[दाहप्रसङ्गोऽलिकानलेन प्राप्तो हरस्य शशिनो यः ।
सुरमरिस्सलिलभरेण सौम्य विघटितो इति ॥]

अत्र दाहप्रवृत्तेः गद्गाजलसंसर्गांसिद्धिः ॥ यथा—

तत्सेनाभटसिंहनादमभितः श्रुत्वा जगज्जाङ्घिकं
मूर्च्छां कामपि लेभिरे मरभसं सर्वे ककुष्पुम्भिनः ।

यत्तु स्थयलव मुमाच न जवादेरावणः कारणं
तत्रोद्दामरवीचिचक्रमुस्वरः पूर्वाश्रयो वारिभिः ॥ ३८९ ॥

अत्र मृच्छोद्देशोः सिंहनादश्रवणस्यागन्तुकत्व प्रवृत्तेः शरणाब्धिसङ्गेन
प्रतिबन्धः । पूर्वश्र प्रतिबन्धप्रतिबन्धयोर्द्वयोरप्यागन्तुकत्वम् । प्रतिबन्धप्रति-
बन्धकयोः द्वयोस्तु भगन्तुकत्वमप्युक्तम् । क्वचित्सौ क्रियातिपत्तिर्लकीर्णः ।
यथा—

तत्तत्ताण्डवडामरन्यसनिनो देवस्य चण्डीपतेः
ज्योतिस्तत्सविशालभालनयनोद्भूतं नमस्कुर्महे ।
यत्तेजःप्रसरेण शोषमुदधिर्हन्तागमिष्यत्क्षणा-
दन्तः प्रज्वलवीर्षवाहसतताभ्यस्वोऽभविष्यन्न चेत् ॥ ३९० ॥

अत्र ताण्डवल्लणे नयनज्योतिरुद्रेकस्य एतौपदेशोरागन्तुकत्वान्तर्वर्तमानौर्वा-
नलसङ्गेन प्रबन्धः ।

उभौ यदि व्योम्नि पुथक् प्रवाहावाकाशगङ्गापयसां पतेताम् ।
तेनोपमीथेत तमालनीलमायुक्तमुक्तालवमस्य वक्षः ॥ ३९१ ॥

ह्यादी च हेतुप्रतिबन्धाभावेन शुद्धायाः क्रियातिपत्तेर्दुर्भावान्न विषयाप-
हारः । न च नेत्रानलदेः कारणस्य सद्भावेऽपि नयनादेः कार्यस्यानुत्पत्तिरि-
न्दुप्रभासक्रिधानादुक्तमिच्छामत्र विशेषोक्तिमेवोत्थापयति इत्याशाङ्गनीयम् ।
पैक्यप्रतिबन्धद्विरहितस्य बस्तुनः कारणत्वेन प्रतिबन्धकसंक्रिधाने कारणस्य
सद्भावाभावात् । अत एव तस्यां सत्यपि कारणे कार्यानुत्पत्तेरनुपपन्नतया
विरोधसंसर्ग इति प्रतीतिभेदात्सिद्ध एव भेदः ।

प्रतिबन्धवशायाते फलाभावे विरोधमीः ।

यत्रास्ति तेन प्रत्युद्धो विशेषोक्तेः पुथक्कृतः ॥

अत्र च प्रतिबन्धकसद्भावेऽपि कार्यासक्तताया अविवक्षितत्वेन शब्दाद-
प्रतीतिशान्त्यादपि विलक्षण्यम् ॥ ७३ ॥

स्थितस्यान्यथापत्तिः प्रत्यादेशः ॥ ७४ ॥ :

हेत्वन्तरादियनुगतम् । स्थितिश्च प्रवृत्तेर्निवृत्तेर्वति द्विधा सती प्रवृत्त-
प्रवर्तितत्त्वनिवृत्तनिवर्तितत्त्वभेदेन चतुर्धा । तेन कुतश्चित्प्रतिपत्तित्त्वस्थितस्य
स्थापितस्य वा निवृत्तस्य निवर्तितस्य वा निवृत्तिः प्रवृत्तिश्च प्रत्यादेशः ।
क्रमेण यथा—

अंगादं पणतुआई किमवि किमवि गरइ महुमअथिलासो ।
द्विअआइं लइइं क्नेइ माणगरुआणि वि पिआणं ॥ ३९२ ॥
वचअरं दोलन्तीइ तुअण मण्णे णहप्पहादुमिणो ।
अचिरेण सुअणु दोहिइ पच्छाइअलंछणो चन्दो ॥ ३९३ ॥
[अङ्गानि प्रतनुकानि किमपि गुरूकरोति मधुमइयिलासः ।
हृदयानि पुनर्लघूकरोति मानगुरुकाण्यपि प्रियाणाम् ॥
वचतरं दौलन्त्यास्तव मन्ये नस्यप्रभादूनः ।
अचिरेण सुतनु भविष्यति प्रच्छादिनलान्छनअन्त्रः ॥]

पूर्वप्राज्ञलघुत्वस्य मानगुरुत्वस्य च प्रवृत्तस्य मधुमइयिलासनिमित्तिका
गौरवलाघवादात्मप्रतिपादनादत्रा निवृत्तिरभिहिता । अत्र च गुरोर्लघुत्वं
लघौश्च गुणवमिति विपर्ययच्छायासंकीर्णतापि । उत्तरत्र च लान्छनस्य
प्रवृत्तस्य निवृत्तिर्नखप्रभाच्छादनमुखेन सम्भाषितेति प्रतिभासिङ्गितत्वम् ।

पगे कुणन्ति छिइं पअइविसुद्धे वि पिन्मले रअणे ।
अण्णे महानुहावा गुणेहिं तं चेअ पूरेति ॥ ३९४ ॥
[एके बुवंन्ति छिइं प्रकृतिविशुद्धेऽपि निर्मले रत्ने ।
अन्ये महानुभावा गुणैस्तदेव पूरयन्ति ॥]

अत्र प्रवर्तितस्य चिदस्य गुणपूरणमुखेन निवृत्तिस्यनिवृद्धा ।
कुविअ वि परम्मुहाणं थोवं पसिआणमेगसअणम्मि ।
पूरिअइ रोमअओग्गमेण दोण्दि पि ओआसो ॥ ३९५ ॥
[कुपित्वापि पराहमुखयोः स्तोत्रं प्रसूतयोरेकज्ञयने ।
पूर्यते ऐमाञ्चोद्गमेन द्वयोरप्यवकाशः ॥]

भद्रं कोपातिशयादपगतस्यान्योन्यमद्गस्य रोभाञ्चोद्गमवशेन प्रवृत्तिः ।

लावण्यकान्तिरमलां मलिनात्र माभू-

दित्याशयेन विलिलेख न पत्रलेखाम् ।

अत्याययत्पुनरिमां (?) प्रतिमागतेन्दु-

विम्बप्रभाधिकतरे तरुणीकपोले ॥ ३९६ ॥

अत्र पत्रलेखालेखनमुखेन लावण्ययासस्य निवारितस्य प्रतिमेन्दुप्रभामुखेन प्रवृत्तिः । अत्र च एकस्वैव दोषस्य निवृत्तौ दोषान्तरोदयात् दुख्यमपि ।

उपोद्बलनं समाधिः ॥ ७५ ॥

स्थितस्येत्यनुवर्तते । पृथी चात्र कर्मणि कर्तरि वा । तेन स्थितस्यागन्तुकेनागन्तुकस्य स्थितेन वा कारणस्य कार्यजननप्रवृत्तस्य कारणान्तरेण कार्यस्यार्थान्तरस्य वान्वेनोपबृंहणं समाधिः । यथा-

मानमस्या निराकर्तुं पादयोर्मे पतिप्यतः ।

उपकाराय दिष्टयेदमुदीर्णं घनगर्जितम् ॥ ३९७ ॥

अत्र प्रसादनाय पादपतनाद्यस्य कारणस्य स्थितस्य मानस्य निराकरणार्थं कृतप्रयत्नस्यागन्तुकेन घनगर्जितेन कार्यसौकर्यकारितया परिपोषणम् । यथा वा-

सोपानारोहणपरिस्समेण काए वि जे विणिस्सरिआ ।

ते च्चिअ हरिदंसणवइअरेण सासा ण विच्छिण्णा ॥ ३९८ ॥

[सोपानारोहणपरिश्रमेण कस्या अपि ये विनिःसृताः ।

त एव हरिदर्शनव्यतिकरेण आसा न विच्छिन्नाः ॥]

अत्रारोहणपरिश्रमादुत्पन्नाः आसाः कार्यरूपा हरिदर्शनेन कारणान्तरेणोपोद्बलिताः । न तु सोपानारोहणरूपस्य कारणस्योपोद्बलनं सोपानारोहणस्यातीतत्वात् । एतच्च “ न विच्छिन्नाः ” इत्युत्तरेणोद्बलनम् । तेन कारणान्तरभोगात् कार्यसौकर्यमित्येवमादावव्यापकं लक्षणम् ।

हिन्दोलणोच्छ्वे सुन्दरीण जे सेअबिन्दुणो पडिआ ।

वेगलुडिएण हारेण ताण माहप्पमुच्छलिअं ॥ ३९९ ॥

[दोलोत्सवे सुन्दरीणां ये स्वेदविन्दवः पतिताः ।

वेगश्रुदितेन हारेण तेषां माहात्म्यमुच्छलितम् ॥]

अत्र कार्यभूतानां स्वेदबिन्दूनां हारमुक्ताभिरपोद्दलनम् ।

चञ्चत्कटाक्षभ्रमराभिरामरामामुखान्भोजपरम्पराभिः ।

इतस्ततः यत्र सरांसि शोभां धर्मप्रसादाद्द्विगुणामवापुः ॥४००॥

अत्र मुखैरन्भोजशोभाया उपोद्दलनं कृतम् ।

स्निग्धं लीलाभरणमभितल्लोटयित्वा श्रमाम्भः-

सकृत्या पत्रावलिमृगमदङ्घ्रिजितश्मश्रुलेखः ।

केलिक्षोभः कुवलयदृशां मान्मये कार्यभावे

पुंवद्भावं घटितमभितः पारिपूर्ण्यं निनाय ॥ ४०१ ॥

अत्र विपरीते रते पुंवद्भावः प्रवर्तितः केलिक्षोभेण स्त्रीसमुचितलीला-
भरणप्रोटनेन श्रमाम्भोविगलितमृगमदपत्रावलिद्वारा श्मश्रुलेखास्यभ्रनेनोप-
रुहितः ।

तरलेऽस्तमिते सितद्युताबिह दोलायितमीक्षणद्वये ।

लिखितागुरुपत्रलेखयोस्तिमिरं मूर्च्छति ते कपोलयोः ॥४०२॥

अत्र कृष्णागुरुपत्रलेखाविचित्रितकपोलसंसर्गेण तमःस्वरूपस्योप-
रुहणम् ॥ ७५ ॥

विशेषस्यान्येन समर्थनमर्थान्तरन्यासः ॥ ७६ ॥

यत्र विशेषोऽभिहितः सामान्येन व्याप्तिप्रदर्शनरूपतया समर्थ्यते स्थिरी-
क्रियते सोऽर्थान्तरन्यासः । इहाथांयोपबृंहकरत्वेन कदाचित्कारणस्य कार्यस्य
वोपादानं तच्चिद्विशेषस्य चापि सामान्यस्य । तत्र कार्यकारणयोरुपादानकरत्वे-
नोपबृंहकरत्वं यद्यमाणातीत्या हेत्वलंकारः । विशेषस्य सामान्यं प्रति प्रतीति-

विपदीकरणरूपतथोपबृंहकरत्वे सामान्योद्दिष्टानामेकस्य निदर्शनमुदाहरण-
मित्युदाहरणालंकारः । स चोपमाप्रभावे इवाद्युपादानेन शाब्द उदाहृतः ।
अनुपादाने ॥ समानन्यायत्वाद्यर्थस्य एव न त्वर्थान्तरन्यासः । यतो न
व्याप्तिप्रदर्शनरूपं समर्थनं विशेषकार्यकारणानामस्ति प्रतीतिविशदीकरणा-
त्मकं च सामान्यादेहेतुत्वेनोपादानाख्यं च विशेषसामान्ययोरिति सर्वत्रैक-
लक्षणानुविधानाधिगमाभावादलङ्कारभेद एव । तेन विशेषस्यैव सामान्येन
व्याप्तिदर्शनेन दाह्योपादानमर्थान्तरन्यासः । अयं साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां
द्विविधः सन् हिशब्दाद्युपादाने शाब्दः तदभावे स्वार्थं इति चतुर्विधः ।
व्याप्तिप्रदर्शनस्य ॥ पूर्वपश्चात्तत्त्वेन वैधिन्याभावात् भेदहेतुरयम् । अनेन
यथा—

सरलाण पञ्चकठिणा मज्झं लद्धूण किव ण कुणंति ।

जं धणएहिं सुष्वाणं अण्णोणविलोअणं पिहिअं ॥ ४०३ ॥

[सरलानां प्रकृतिकठिना मर्भ्यं लब्ध्वां किमिव न कुर्वन्ति ।

यस्तनैर्भुजानामन्योन्यविलोकने पिहितम् ॥]

अत्र स्तनभुजलक्षणस्य विशेषस्य प्रस्तुतस्य सरलानामित्यादिस्सामान्य-
रूपोऽर्थो प्रस्तुतः । पूर्वं समर्थकतयोपात्तः । यच्छब्दोपादानाख्य शाब्दत्वम् ।

योऽर्सा जात्या चरणरहितोऽनूरुन्वर्थनामा

चित्रं सोऽयं तपन भवता सारथित्वे नियुक्तः ।

पादाघातेऽशममुपनयन्ध्वान्तमारोहति यं

सेवासङ्घातिक्रमपि महतां यान्ति तुच्छा महत्त्वम् ॥ ४०४ ॥

अत्रानूरोरकंप्रसादाद्विषदाक्रमणे सामान्यं सधर्मकतया पश्चात्समर्थकम् ।
यद्यप्यत्र महत्सेवा कारणरूपा तुच्छोत्कर्षस्योपबृंहकतयोपात्ता तथापि न
हेत्वलंकारः । कारणस्य सामान्यावलम्बनेनैव समर्थकतयोपादानात् । एव-
मन्यत्र कार्यस्य कारणस्य वा सामान्यद्वारेण समर्थकत्वमर्थान्तरन्यास एवेति
विज्ञेयम् ।

जेण परक्रमणिहिणा अक्रमिओ भत्तसाअरुहेसो ।

ण हु काअराण दुक्कड् ओआसो णिअघरेसु पि ॥ ४०५ ॥

[येन पराक्रमनिधिना आक्रान्त सप्तसागरोदेश ।

न रल्लु कातराणा दौक्कतेऽऽकाशो निजगहेष्वपि ॥]

अत्र सप्तद्वीपाग्रमणस्य विशेषस्य कातराणा निजगृहे रम्यभाव सामान्यात्मा न स्वत्विति शान्ततया वैधर्म्येण समर्थम् ।

विधाय भूमेस्तरुमभ्रण्टक चवर्षं हेम्ना सम हर्षमर्थिनाम् ।

अङ्कुर्वतामर्थिजनार्तिरण्डन वृथा तद्वित्पट्टवचञ्चला श्रिय ॥ ४०६ ॥

अत्र विधर्माणा सामान्येन समर्थनम् । क्वचिदप्यवसायगर्भोऽपि भवति यथा—

उदिते भास्करे क्षापि गम्यते तिमिरोत्करं ।

तेजरियनमनालोक्य प्रभवन्ति मलीमसा ॥ ४०७ ॥

अत्र तेजस्विमलीमसरूपोऽर्थोऽभेदनाध्यवसितस्वामाम्यरूपवैधर्म्येण समर्थम् । एव सामान्यविशेषममथकतायामर्थांतरन्यासत्वेन विशेषस्य विशेषेणान्तरसमर्थन प्रतिबन्तुपमादृष्टात्तथैव विषयो नार्थान्तरन्यासस्य । ततश्च अथवा “न चिमेतद्दृष्टि हिमानी हि भूमिरहमि त्यादी (?) विशेषस्य विशेषान्तरेण समर्थनात्मादेषे (प्ये) णान्यथ भवति इति न वाच्यम् । चित्रत्वस्याभिहितस्याथवा न चित्रमित्यादिना मूलनाभिहितसमर्थनासम्भवाच्च । अत एव विहितनिषेधादवमादौ निश्चयालङ्कारहेतुकमेव चार व नार्थान्तरन्यासात् ।

णिदोसो ण हु कोइ वि ण हु कोइ पि सञ्चहा गुणनिमुक्को ।

क्षीरसमुदे वि विस रअणाणि वि विसहरसिरेसु ॥ ४०८ ॥

[निर्दोषो न रल्लु कोऽपि न रल्लु कोऽपि सर्वथा गुणनिमुक्त ।

क्षीरसमुद्रेऽपि विष रत्नान्यपि त्रिषधराशिर मु ॥]

गुणानामेव दीरात्म्याद्भुरि धुर्यो नियुज्यते ।

असञ्जातकिणस्कन्धः सुखं स्वपिति गीर्गलिः ॥ ४०९ ॥

इत्यादौ पुनरुक्तनीत्या सामान्यविषयायाः प्रतीतेस्सधर्मणा विधर्मणा च विशेषेण विपदीकरणे उदाहरणस्यैवार्थत्वम् । कार्यादिना यदन्यस्य विशेषस्य पदन्येनोपादानं हेतुः सोऽर्थांतरव्यासः ।

सामान्यस्य विशेषाद् विपदीकरणं वितन्यते येन ।

आर्थोदाहरणं स्यात्तत्रेवादिप्रयोगविरहेण ॥

इति विवेकः ॥ ७६ ॥

सर्वथा सम्भवोऽसम्भवो वा व्याप्तिः ॥ ७७ ॥

अत्र समप्रक्षायलम्बनेऽपि कस्वचिदर्थस्य सम्भवः असम्भवो वा निबध्यते सा समप्रक्षय्यापनाद् व्याप्तिः ।

वर्जनीयो मतिमता दुर्जनः सख्यैरयोः ।

श्वा भवत्यपकाराय ललन्नपि दशन्नपि ॥ ४१० ॥

अत्रोभयोरपि पक्षयोर्बर्जनीयत्वोपभातयोस्सम्भवः । यथा या—

भूमारोद्ग्रहनाय बाहनजटाग्रन्धाय वा श्रीपते-

र्निद्रालोः शयनाय वा परवशं स्वात्मानमुद्गायन् ।

यं स्वातन्त्र्यनिधिं निरूप्य फणिनामप्रेसरः सोऽप्यहो

पातालप्रभुरस्मि कर्मपुरुषोऽहं त्वित्यहंतां जहौ ॥ ४११ ॥

अत्र भूमारोद्ग्रहनायनेरुपक्षाश्रयणेऽपि परवशत्वस्य सम्भवः । यद्यपि चैवमादौ साकल्यस्य सम्भावना तथापि सम्भवस्य सर्वपक्षव्यापनाद् व्याप्तिरेव प्रभामम् । न हि तत्र सर्वपक्षव्यापनं प्रयोजकम् ॥ असम्भवे यथा—

आसीत्तस्य समुत्सुकः सुरपतिः सद्ग्रामसन्दर्शने

सेहे तत्र न गाढपीडितधनुष्टांकारमूचैश्च यः ।

आरूढः सुरवारणं रणरसक्रुद्धेभगन्धप्रहात्

तेनाप्येष पलायनप्रणयिना दूरं समुत्सारितः ॥ ४१२ ॥

अत्रोभयथापि सहस्रामासम्भवः । अत्र च यद्यपि सुरवारणारोहादिरूपस्य प्रयत्नस्य विफलत्वाद् विचित्रालंकारस्तेथाप्युभयथाप्यसम्भवस्य वाक्यार्थि-
भृतत्वेन तासंकीर्णता व्याप्तेः । यथा च—

ठाऊण जह् णिरिवरइ ता से पुरओ णरिन्दओ चलिओ ।

जइ धावइ ता वरई थणजहणक्अस्थिआ खलइ ॥ ४१३ ॥

[स्थित्वा यदि निरीक्षते तदस्याः पुरतो नरेन्द्रश्चलितः ।

यदि धावति तद्वराको स्तनजवनकदर्थिता स्वलति ॥]

अत्र द्वयोरपि पक्षयो राजदर्शनासम्भवः । यथा च—

यदि स्मरामि तन्वर्त्नीं जीविताशा कुतो मम ।

यदि विस्मृत्य जीवामि जीवितव्यसनेन किम् ॥ ४१४ ॥

अत्र स्मरणविस्मरणपक्षयोर्निवृत्तेरभावः । एतेष्वसम्भवोऽथांशवगम्यते ।
शब्दोपात्तो यथा—

अदृष्टे दर्शनोत्कण्ठा दृष्टे विच्छेदभीस्ता ।

नादृष्टेन न दृष्टेन भवता लभ्यते सुखम् ॥ ४१५ ॥

अत्र दर्शनादर्शनयोस्तुल्यस्यालाभः ।

अस्यामखिलपक्षेषु संभवासम्भवस्थितिः ।

तुल्ये समप्रपक्षेषु न तु व्याप्तिर्विवक्षिता ॥

आसीत्तुल्येष्वेवमादौ तदित्थं

संभामसन्दर्शनव्याप्त्यभावात् ।

नोचेव्याप्तिस्तुल्यमेवास्तु तस्माद्

व्याप्तेः शुद्धा दृष्ट इत्यादिभूमिः ॥ इति विवेकः ॥ ७७ ॥

साधनात्साध्यप्रतीतिरनुमानम् ॥ ७८ ॥

यत्राप्रतीतोऽर्थस्साध्यरूपस्साधनाच्छाब्देनार्थेन वा वृत्तेन स्वयमवगम्यते
तदनुमानम् । प्रमेण यथा—

चण्डीशकोदण्डमथाप भङ्गं सत्यप्रभावाज्जनकामिजायाः ।

जगाम रामस्तदसन्निधानान् खेदं यदाखण्डलकार्गुकेऽपि ॥ ४१६ ॥

अत्र चण्डीशकोदण्डं प्रति जानक्याः कारणत्वं साध्यम् । तद्वियुक्तस्य राम-
स्येन्द्रधनुषि तारशरकार्यानुपपत्त्या दण्डापूर्विकवानुमीयते । तथा च यत्पेण्ड-
धनुषि कुण्डितस्यै स कथं चण्डीशकोदण्डमङ्गं कुर्यात् । यथा च—

मुग्धाक्षि नूनमधुना स्वदपाङ्गकेलि-

घातायने धसति कामुकलोकपालः ।

कर्णाधर्तसङ्कुमुपोपनिशङ्कवासम्-

सेवापरो यदिह यत्पदगायनीऽयम् ॥ ४१७ ॥

अत्र गायनसेवकाद् रूपकात्तदर्शनात्सेवनीयकामुकलोकपालावस्थितिः
कारणरूपानुमीयते । अत्र च यद्यपि मुग्धाक्ष्याः सम्बोध्यमानत्वं तथापि न
परार्थानुमानरूपो हेतुलंकारः । स्वयं प्रमाणान्तरेण प्रतिपन्नं वस्तु परस्मा-
न्वगतं प्रतिपाद्यते तत्परार्थानुमानम् । अत्र तु महासेवकदर्शनात्कानुकलोक-
पालावस्थितिरप्यगतेति प्रतिपत्तिप्रतिपादनं न तु परेणानवगतस्य प्रत्येकस्य
वस्तुनः प्रतिपादनम् । एवं च वस्तुप्रतिपादनतात्पर्यभावात्परमे वस्तुनः प्रति-
पत्ती अप्रतिपत्ती या प्रतिपत्तिप्रतिपादनस्य विशेषाभावात् परेणानवगतत्वम-
प्रयोजनमित्यनुमानमेव । एवमुदाहरणान्तरेष्वभ्युक्तम् ।

परेणाप्रतिपन्नस्य वस्तुनः प्रतिपादनम् ।

परानुमानरूपो हि हेत्वलङ्कार इत्येते ॥

मयायं प्रतिपन्नोऽर्थ इति यत्र निवेद्यते ।

तत्रानुमानं तेन स्यात्प्रतिपत्तिनिवेदनम् ॥

इति सङ्ग्रहः । अनयोश्च हेत्वर्थस्य यदादेरुपादानाच्छाब्दं साधनत्वम् ।

वष्णवसिष्टे विअत्यसि सखं विअ सो तुए ण संभविओ ।

ण हु होन्ति तम्मि दिट्ठे सुत्थावत्थाई अंगाई ॥ ४१८ ॥

[वर्णवशिते विकृत्यसे सत्यमेव स त्वया न सम्भावितः ।
न खलु भवन्ति तस्मिन् दृष्टे स्वस्थावस्थान्यङ्गानि ॥]

अत्र नायकदर्शनाद्यस्य कारणस्य तत्कार्यशरीरास्वास्थ्यविरुद्धस्वास्थ्योप-
लम्भेनाभावोऽवसितः । अत्राप्यदृष्टवती अदर्शनं ज्ञातत्वाच्च ज्ञाप्येतेत्यदर्शनत्व-
योगोऽपि तदस्माभिरवगतमिति प्रतिपत्तिप्रत्यायनमेव । यथा च—

न जाता रागसर्वस्वसमामिरिति चेद्विधेः ।

किं पाण्डुराणि पद्मानि तेन सृष्टानि कानिचित् ॥ ४१९ ॥

अत्र केषुचित् पद्मेष्वरक्तवात्यकार्यविरुद्धपाण्डुराण्योपलब्ध्या कारणरूपस्य
रागस्यासम्भवोऽनुमितः । उभयप्रेह शब्दाद्यनुपादानास्ताधनस्यार्थावम् ।
अस्याश्च गाथापास्तूपचारादिविरहेण विशुद्धत्वेऽपि विच्छित्तिविशेषतद्भावा-
चारत्वम् । अन्येषु स्वतिशयोक्त्याद्दिग्भवेन विच्छित्तिविशेषाभावे तु तर्का-
नुमानबभालंकारत्वम् । यथा—

यो यत्कथाप्रसङ्गे छिन्नभिन्नायतोऽप्यनिश्चसितः ।

स भवति तं प्रतिरक्तस्त्वं च तथा दृश्यसे सुतनु ॥४२०॥

एवं हेत्वलंकारादीं ज्ञेयम् ।

यत्रैता लहरीचलाचलदृशो व्यापारयन्ति भ्रुवं

यत्तत्रैव पतन्ति सन्ततममी मर्मच्छिदो मार्गणाः ।

तच्चक्राकृतचापमाश्रितशरः प्रेङ्खलः क्रोधनो

धावत्यमत एव शासनधरः सत्यं सदासां स्मरः ॥ ४२१ ॥

इत्यादीं तु प्रौढोक्तपुष्टिसितत्वेन शासनधरत्वशरपतनाद्यसम्बन्धेपि सम्बन्ध
इत्यनिशयोक्तिमूलत्वादलंकारान्तरं विविकमिति न वाच्यम् ॥ ७८ ॥

परप्रत्यायकं लिङ्गं हेतुः ॥ ७९ ॥

परानवगतस्य वस्तुनः प्रतिपादकं गमकरूपं लिङ्गं हेतुः । परप्रदणमनुमान-
वैलक्षण्यार्थम् । तेन स्वयं लिङ्गात्प्रतिपत्तिरनुमानम् । लिङ्गेन परप्रत्यायनं
परार्थानुमानरूपं काव्यलिङ्गपर्यायो हेत्वलंकारः । यद्यप्यनुमानस्यैव स्वार्थ-

परार्थरूपत्वेन द्वैविध्यं तथापि प्रतिपादितरूपेण प्राच्यैः पृथग्लक्षितः तद्यैवे-
हापि लक्षणम् । यत्तु परैरप्रतीतप्रत्यायकादनुमाना.....प्रतीतस्यार्थस्यो-
पपादकत्वाद्वैलक्षण्यमुक्तम् । तदसदेतत् । तथा हि किं यत्रा प्रतीतस्यानु-
मानस्योपपादकं लिङ्गमुत बोद्धव्येन । तत्र नाद्यः । यत्रोपपत्त्यहितस्यै-
वार्थस्य प्रमाणान्तरेण प्रतिपन्नत्वादाकांक्षाभावात् । न हि स्वोक्ताद्वाक्यादा-
कांक्षोपरमति स्यादश्रयप्रसंगात् । नापि द्वितीयः । बोद्धव्येनापि प्रमाणान्तरेणा-
प्रतिपन्न एवार्थः । तस्मादेव वाक्याद्यगतत्वेन प्रतीतिरूपावनुभवात् प्रतीतोप-
पादकं काव्यलिङ्गमप्रतीतप्रत्यायकमनुमानमिति अविवेक एवेति यदुक्तमेव
वैलक्षण्यं सार्थायः । अस्य च पदवाक्यार्थरूपतया लिङ्गस्य द्विविधत्वम् ।

प्रजानां विनयाधानात्रक्षणाद्भरणादपि ।

स पिता पितरमतासां केवलं जन्महेतवः ॥ ४२२ ॥

इत्यादीं पितृत्वस्य कारणस्य विनयादानादिः कार्यरूपः शान्दो हतुत्व-
वैचिभ्यावह इति पदार्थस्यार्थमेव हेतुत्वम् । वाक्यार्थस्य तु शब्दमार्थं वेति
प्रथो भेदाः । क्रमेण यथा—

वक्षस्थली रक्षतु सा जगन्ति जगत्प्रसूतेर्गरुडध्वजस्य ।

श्रियोऽङ्गरागेण विभाभ्यते वा सौभाग्यहेत्रः कृपपट्टिकेव ॥४२३॥

अत्र वक्षस्थल्या जगद्रक्षकत्वं जगत्प्रसूतिर्यत् कारणरूपं पदार्थो हेतुः ।
पितृर्हि निजप्रसूतेर्वक्षसि लालनमुचितम् । न चात्रासम्भवंभाषेण गरुडध्वज-
विशेषणत्वे जगत्प्रसूतिर्यत् पर्यवसिते पर्यवसानाद्वाक्यार्थस्य रक्षणौचित्यं
वक्षःस्थल्या एव जगत्प्रसूतिर्यत्वादित्यर्थान्तरस्य व्यंजनव्यापारगम्यत्वात्
ध्वनिरिति वाच्यम् । यतो व्यङ्ग्यस्यापि तस्य वक्षःस्थलीरक्षणरूपवाक्यार्थ-
हेतुत्वेन वाच्योपस्कार्याद्भरवात् गुणीभूतस्य अलंकारत्वाभावादलङ्कारत्वमेव ।
पूर्वविधप्रतीयमानार्थगर्भोकारमावेन पुनः

संजीवणोसर्हि पिव सुअस्स रक्खइ अणणवावारा ।

सासू णवम्भदंसणकण्ठागअजीविअं सुण्हं ॥ ४२४ ॥

[सर्जावनीपधिमिव सुतस्य रक्षत्यनन्यन्यापारा ।

श्रुर्नैवाभ्रदर्शनरूष्ठागतजीवितां स्नुषाम् ॥]

इत्यादौ कष्ठागतजीवितत्वादेर्विनोपणस्यार्थेऽपि रक्षणादिहेतुत्व सर्वत्रोक्तम् ।
विनोपणतया हंतोरभिधानसम्भवाद्द्वैचिक्याभावे नालङ्कारत्वमिति विचार-
निपुणा । अस्य च हेतुत्वादिरूप वाच्यमर्थं प्रति व्यङ्ग्यस्योपस्कारकत्वमित्येव-
रक्षणात्परिकरात् व्यङ्ग्योपस्कृतस्य वाच्यस्यैव तमेव प्रति हेतुता न स्वत
इत्येवमारमकस्य भेदोऽत्रतेव ।

वाच्योपस्कारकता व्यङ्ग्यस्य सदैव परिकरे ज्ञेया ।

व्यङ्ग्याद्भिषो वाच्यो वाच्य प्रत्येव हेतुरिति ॥ सक्षेप ।

अपि प्रमत्ते सिन्धय गृहाणेत्युक्तापि सख्या न विवेद काचित् ।

मप्रा हि सा तत्र रसान्तराले यत्रान्तरङ्गो भगवाननङ्ग ॥ ४२५ ॥

अत्र वेदने कार्ये रसान्तरमद्यत्वं कारणरूपं हि शब्दोपादानात् शब्दो हेतु ।
अत्रैव रसशब्दस्य जलयाकिवे जलमध्यनिमग्नत्वस्योक्त्या न वेदनमुच्यतेमिति
शब्दशक्तिमूल व्यङ्ग्यमभेदाध्यवभायात् हेतुत्वेन प्रतीयते । यथा वा

सकल्पतुल्यो न धभूव बन्धु शत्रु सुगात्र्या न च तत्समान ।

असूत्रयन् दुर्लभकान्तसगमनङ्गमुत्पाद्य च यद् वप्राधे ॥ ४२६ ॥

अत्र बन्धुरवशाद्भवयो कारणयो कान्तसङ्गमसूत्रादि कार्यरूपो पच्छ-
द्दोपादानेन शब्दो वाक्यार्थहेतु ।

अन्यतो नय मुहूर्तमानन चन्द्र एष सरले फलामय ।

सा कदाचन कपोलयोत्पल सत्रमय्य समतां समेप्यति (?) ॥ ४२७ ॥

अत्र अन्यतो मुखनयनविरद्धानयनकार्यं साम्यापादक परसक्रमणरूप
हेतुतयोपात्तमिति विरद्कार्यहेतुत्ति । कार्यं लिङ्ग यथा

हरिहिद् पिअस्स णवचूअपह्वो पढममञ्जरिसणाहो ।

मा रवसु पुत्ति पत्थाणकल्समुहसठिओ गमण ॥ ४२८ ॥

[हरिष्यति प्रियस्य नवचूतपल्लवः प्रथममञ्जरीसनाथः ।

मा रुदिहि पुत्रि प्रस्थानकलशमुखसंस्थितो गमनम् ॥]

अग्र निषिध्यमानस्य रोदनस्य कार्यायाः प्रस्थाननिवृत्तेः चूतपल्लवात्पेन
कारणान्तरेण जन्यत्वमिति कारणरूप आर्यो हेतुः । अयं चानुमानहेत्वलंकारयो-
र्विचार आश्रय (य) गीयो यत् उत्सर्गते एव शब्दोच्चारणस्य परार्थावाप्यस्य
संबोधनीयत्वाभावेऽपि पदवाक्यार्थरूपस्य लिङ्गस्य परप्रत्यायकत्वेन हेत्वल-
ङ्कारः । यत्र तु जाने नूनमित्यादि पदप्रयोगमहिम्ना स्वप्रतिपत्तिनिश्चयः तत्रानु-
मानम् । अत्रिनु " परिम्लानं पीनस्तन " इत्यादौ स्वपरामर्शानिश्चये हेत्व-
लङ्कारो युक्त इति ॥ ७९ ॥

अनिष्टापादनमापत्तिः ॥ ८० ॥

कस्यचिद्विच्छिन्नकुर्यातो यदनिष्टमापद्यते सा प्रसङ्गात्मिका निष्टस्यापादनादा-
पत्तिः । यथोक्तं " पराम्युपगतेन परस्वानिष्टापादनं प्रसङ्ग " इति । इह च परा-
म्युपगतेन परस्येति न सूत्रितम् । अनिष्टापादानमिति निष्ठार्थपर्यालोचनवार्था-
वेषावगतैः । उत्तरत तु विच्छिद्यन्तरेण प्रसङ्गसंज्ञकस्यालङ्कारान्तरस्य लक्ष-
यित्वामाणत्वादिहायस्याभिधानम् । प्रसङ्गस्य परार्थानुमानात् तस्मिन्प्रत्येऽपि
साधनात्मकात्स्मादनिष्टापादनात्मकतया कृपणात्मकस्य विच्छिद्यतिशय-
त्वेन पृथगभिधानम् । तथा चानुमानहेत्वलङ्कारान्यां नूनमित्यादिभावेन
विलक्षणैव प्रतीतिः ।

अनुमानादेरस्याः साधनरूपञ्च कृपणत्वजुषः ।

आपत्तेस्सुव्यक्तो भेदो ज्ञेयः प्रसङ्गरूपाख्यः ॥

इति भेदः । उदाहरणम्—

गृहमध्यनिरातेन धनेन धनितो यदि ।

भवामः किं न तेनैव धनेन धनितो वयम् ॥ ४२९ ॥

अत्रानुपयोगिना धनेन कृपणा यदि धनिनस्तदस्माकमपि तस्मिन् धने
स्वामित्वं प्रसक्तम् । यथा च—

मा होहि तरुणि दृष्टे चिरेण आओत्ति माणमन्धरिआ ।

अण्णह सो विरहग्गिग्गि गओ वि तहा गओ श्वेव ॥ ४३० ॥

[मा भव तरुणि दयिते चिरेणागतं इति मानमन्थरिता ।

अन्यथा स विरहाग्निगतोऽपि तथा गत एव ॥]

अत्रानिष्टस्य विरहाग्नेर्गतस्य पुनरागमनापादनात्प्रतिप्रसवकीर्णता । यथा
च—

१७१ स्वर्णं स्वर्णमितस्ततो नरि नरि द्राग्दीयतां दीयतां

इत्यद्यापि हि सोमपाल विरम त्वं कोऽपि गर्भेश्वरः ।

नोचेदारमभयान्चलिष्यति रयान्मेरुस्ततः क प्रजाः

क क्षोणी क पयोधयः क गिरयः काशाः क तेऽप्यर्थिनः ॥ ४३१ ॥

अत्र संभावितादर्थानुग्रहाद्विरुद्धस्वार्थापघातस्योत्तरतिरिति विशेषालङ्कारा-
नुप्राणिता अधिनां स्वर्णं दानादिसमभिन्याहारोऽनुग्रहाय क्रियमाणस्तेषामेवा-
द्विषधदनमुखेनापघाताय पर्यवस्यतीति क तेऽप्यर्थिन इत्यनिष्टापादनात्प्रापत्ति-
रेव वाक्यार्थाभूता ।

त्वं चेत् संवरसे घृषेण लघुता का नाम दिग्दन्तिनां

व्यालैः कङ्कणभूषणानि कुरुषे हेमो न काचिन् क्षतिः ।

धत्से चेन् शिरसा जडांशुमयशः किं नाम लोकत्रयी-

दीपस्यान्वुजवल्लभस्य जगतामीशोऽसि किं ब्रूमहे ॥ ४३२ ॥

इत्यत्र ■ दिग्गजादीनां न लघुत्वादिकमपि त्वनुचितकारित्वं तवैवेद्यार्था-
प्रतीयेते । इत्यनिष्टापत्तेरार्थता ॥ ८० ॥

दण्डापूपिकयापतनमर्थापत्तिः ॥ ८१ ॥

भूपकैर्दण्डानां भक्षणेऽपूपभक्षगमयोत् सिद्धमिति न्यायो दण्डापूपिका । अनेन
न्यायेन कस्यचिदर्थस्य निवृत्तावर्थादर्थान्तरस्यार्थापत्तिरिति । अस्याश्च प्रकृता-
त्प्रकृतस्याप्रकृतात्तथाविधस्य प्रकृतादन्यस्य विपर्ययेण चार्थादर्थान्तरस्यापत्ति-
रिति चावारो भेदाः । प्रत्येकमर्थान्तरस्य साम्यं न्यूनताधिक्यं चेति द्वादश
भेदाः । तत्रापि संभवेऽसंभवोऽसंभवे च संभव इति त्रुविदन्तिः । अत्रापि
शान्दस्वार्थावदिभेदाद्बहवो भेदाः । दिङ्मात्रं यथा “शुद्धानन्दुलंभम्”

इत्यादि । अत्र वपुवृत्तान्ताप्राकरणिकालतावृत्तान्तस्य तथाविधस्यैव समस्यापतनम् । अत्र च आश्रमवासिनो लोकोत्तरत्वसंभवे लतानामपि मुक्त्यत्वात्संभवो युक्त एव । एवमुत्तरत्र ।

सण्णिहिअभुजंगाओं वि चन्दणलइआओं जो यरथरेइ ।

कह सो विओइणीणं कुणइ ण मलयाणिलो कम्पं ॥ ४३३ ॥

[सन्निहितभुजङ्गा अपि चन्दनलतिका यः कम्पयति कथं संः ।
विद्योगिनीनां करोति न मलयानिलः कम्पम् ॥]

अत्र चन्दनलताकम्पनात्प्रकृताद्विद्योगिनीकम्पनस्याप्यप्रकृतस्यापतनम् ।

जितश्चेन्मृगशावाक्ष्या सकलोऽपि सुधाकरः ।

का शक्तिर्जलजस्य स्थाद्विकलस्य शिलीमुखैः ॥ ४३४ ॥

अत्र मृगाक्षीं प्रति व्यतिरेकोपमानतयोपात्तस्य प्राकरणिकस्य सुधाकरस्य जयाजलजस्य तथाविधस्यैवार्थाजय इत्यर्थादापतितम् । अत्र सुधाकराजलजस्य विकलत्वेन न्यूनत्वम् ।

दक्षिण्यणेण वि एत्तो सुहअ सुहावेसि अम्ह हिअजाई ।

णिकइअवाणुरत्तो जाणं का णिन्वुदी ताणं ॥ ४३५ ॥

[दाक्षिण्येनाप्यागच्छन्सुभग सुखस्यस्माकं हृदयानि ।
निष्कृतवानुरक्तोऽसि यासां का निर्वृतिस्तासाम् ॥]

अत्र दाक्षिण्यागमनेनापि निर्वृतिर्भवति । निष्कृतवानुरागनिबन्धनागमे-
नार्थांलोकोत्तरेव निर्वृतिर्भवतीति प्रकृतादप्रकृतस्यापतनम् । दाक्षिण्यागमना-
पेक्षया चात्र मद्मावागमनस्याधिकत्वम् । एतानि सम्भवे सम्भवस्य ।
असम्भवे असम्भवस्य यथा—

मुभटशतनिशतखड्गधाराविहरणसत्रणपादपह्येव ।

अपि नयनिपुणेषु नो भरेण क्षिपति पदं किमुत प्रमादिपु श्रीः ॥ ४३६ ॥

अत्र नयनिपुणवृत्तान्तादप्रकृतात्प्रकृतस्य प्रमादशीलसंभवेवृत्तान्तस्य
न्यूनस्याद्यगमान्तयनिपुणेषु श्रियःस्थिरत्वाम्भवे प्रमादिपु अप्यसम्भवः ।

एको वि कालसारो ण देइ गन्तुं पदादिणवलन्तो ।

किं उण वाहावलिअं लोअणजुअलं पिअअमाए ॥ ४३७ ॥

[एकोऽपि कृष्णसारो न ददाति गन्तुं प्रदक्षिणं वलन् ।

किं पुनर्वाष्पाकुलितं लोचनयुगलं प्रियतमायाः ॥]

अत्रैकस्य कृष्णसारस्य दक्षिणवल्नाद्गमनासम्भवे द्वयोरपि लोचनयो-
स्तथाधिधयोरर्थादसम्भव इति न्यूनादधिकस्यापत्तनम् । अर्थो यथा—

लुम्बीओ अङ्गणमाहधीणं द्वारगलाउ जाआउ ।

आसासो पन्थपलोअणे वि नट्टो गअवईणं ॥ ४३८ ॥

[स्तवका अङ्गणमाधधीनां द्वारगला जाताः ।

आश्वासः पान्थप्रलोकनेऽपि नष्टो गतपतिकानाम् ॥]

अत्र पान्थानां प्रलोकनमित्युक्ती वार्ताप्रभादि दूरापास्तमित्यर्थादवगम्यते ।
यथात्र केनचिदभिहितम् । दण्डभक्षणेनापूपभक्षणावगतिः सम्भवति
सहस्रे शतमितिवत् न्यूनस्याधिकेऽन्तर्भावात्तस्मिन्वा न्यूनस्यापि सिद्धिरिति
सम्भवोऽनुमानेऽन्तर्भवतीत्यनुमानमेवालङ्कारो न तु पृथगर्थापत्तिर्निति
तदमत् । समं न्यूनं धार्थान्तरं, तेन सम्भवाभावात् । न हि यथाधिक्ये
न्यूनस्य सम्भवस्तथा न्यूनादावधिकादेः । दण्डापूपिकेति च समानन्यायतया
उपलक्षणमिति समन्यूनयोरपि परिग्रहः । कस्मिन्प्रमाणे सर्वान्यमन्तर्भवतीति
तार्किकमन्यमात्मानं पृच्छन् वा कथं न जिज्ञेपि । औचित्तवानौचित्यस्योऽप्यं
सर्वो हि प्रमाणस्थोपकरणं न पृथक् प्रमाणम् । दण्डभक्षणे ह्यपूपानामपि
भक्षणमुचितं न निश्चितं । दण्डभक्षणेऽपि भिन्नदेशावस्थानादिना केन-
चिन्नित्तेनापूपभक्षणस्यापि बाह्यकेलिप्रदेशे रात्री निस्सतस्थाशुभः सम्भवात् ।
तस्मादाचित्त्यादिरूपतर्कात्मिका भिन्नैवानुमानादेः प्रतीतिभेदादिहार्थापत्ति-
रिति स्थितम् ।

दण्डापूपनयेन वस्त्वनुमितिः सामर्थ्यतो जायते

नान्तर्भावमसौ प्रयात्यनुमिती यत्सम्भवात्मा ततः ।

अर्थापत्तिरलङ्कृतिः पृथगियं नो लक्षणीयेत्यसत्-
तर्कोऽङ्गं यदयं बुधैरनुमितेः सम्भावनात्मोदितः ॥

इति संक्षेपः ॥ ८१ ॥

असम्भाव्यहेतुफलप्रेषणं विधिः ॥ ८२ ॥

अस्मिन्मति प्रेषणे तत्तस्य निमित्तं । फलं च तस्य प्रेष्यमाणपुरप-
प्रवृत्तिः । तयोर्हेतुफलयोरसम्भाव्यत्वे यत्कस्यचिप्रेषणं स विधिः । प्रेषण-
मात्ररूपस्य विधेर्भास्त्राभावात्कालङ्कारता । न चार्थं विध्याभासः । तत्रानिष्टस्य
विधानाहंशे विधानमिह त्वत्संभावितनिमित्तत्वेऽपि नानिष्टत्वम् । असम्भा-
वितनिमित्तस्य च विधानमात्रस्य पर्यवसितत्वेन विहितनिषेधाभावाच्चि-
च्छाब्देः । प्रेषणव्यतिरेकेण पूर्वोदाहरणवत् प्रयत्नविफलत्वस्य सम्भवादि-
विग्रस्य भिन्नविषयत्वेऽस्य न तदन्तर्भावः । उदा०—

पृथिव्य स्थिरा भव भुजङ्गम धारयैनां

त्वं कूर्मराज तदिदं द्वितयं दधीयाः ।

दिक्कुञ्जराः पुरुत तन्त्रितये दिधीषां

“ देवः फरोति हरकार्मुकमाततज्यम् ॥ ४३९ ॥

अत्र हरकार्मुकारोपणहेतुकं पृथ्व्यादेश्वरणादिवमर्षायसितमसम्भावित-
मेव स्वीयार्दां प्रेषणप्रयोज्यस्तथा विवक्षितं न तु प्रेषणफलस्य पृथ्वीरधैयवि-
रसम्भाव्यमानत्वम् । तस्य तैस्माधयितुं शक्यत्वात् । असम्भाव्यफलं यथा—

श्यामां श्यामलिमानमानयत भोः सान्द्रैर्मपीपूर्वकैः

मन्त्रं तत्रमथ प्रयुज्य हरतः श्वेतोत्पलानां शुतिम् ।

पन्त्रं चूर्णयत क्षणान्च कणशः पृत्वा शिलापट्टके

येन द्रष्टुमहं सहे दश दिनास्त्वद्वक्त्रमुद्राङ्किताः ॥ ४४० ॥

अत्र प्रेषणफलस्य श्यामाद्भावमन्त्रीकरणार्थं तद्योगलक्षण्यात्तदव्ययेनामम्भा-
न्यमानत्वम् । यथा या—

गज्ज महं चिञ उवरिं सञ्चत्यामेणं लोहहिञअस्स ।

जलहर लम्बालद्धअं मारे मारेहिसि वराइं ॥ ४४१ ॥

[गर्ज ममैवोपरि सर्वस्थाग्ना-लोहहृदयस्य ।

जलधर लम्बालकिकां मा रे मारयिष्यसि वरार्काम् ॥]

अत्राननुविधेयवचनस्य घनस्य प्रेपणवदेन प्रवृत्त्यमम्भवात्त्रिविडगर्जनै
षराकीमारणनिषेधे च प्रेपणं सम्भावितफलम् । न चाद्यारंभोपरिगर्जनस्यानि-
ष्टत्वम् । तन्वीमारणनिषेधहेतुकत्वार्यनीयत्वाच्च विध्याभासः । इह तु ,

गज्जसु जलञ जहिञ्छं तुमंपि विष्फुरसु विञ्जुले अहिञं ।

ण हु फुडइं षञ्जघटिञं कटिणं अन्हाण् हअहिअअं ॥ ४४२ ॥

[गर्ज जलद यथेच्छं त्यमपि विस्फुर विशुद्धिकम् ।

न खलु स्फुटति षञ्जघटितं कठिनमस्मार्क हतहृदयम् ॥]

अंसभाष्यप्रेपणफलत्वेऽपि रक्षणीयान्तरानुपादानात् गर्जनादेरनिष्टत्वेन
विध्याभाससंकीर्णता ।

असम्भाव्यफलो यत्नो वाचिकः प्रेपणं विना ।

विचित्राङ्गमसम्भाव्यफलं तु प्रेपणं विधिः ॥ इति निर्णयः ॥ ८२ ॥

अन्यनिषेधार्थोऽपि विधिर्नियमः ॥ ८३ ॥

इहाशातज्ञापनं विधिः । न वेद्विधावेव पर्यवसितस्तदा विधिः । यदा तु
कल्पचिदर्थस्थानियमेन शातस्य विधानं क्रियमाणमर्थान्तरनिषेधार्थमपि
सम्पद्यते तदा नियमः । यतोऽप्राप्तप्राप्तिमात्रपर्यवसितो विधिः । अप्राप्तार्थो-
दाप्रापणरूपमन्यनिषेधार्थपर्यवसायि तु विधानं नियमः । सर्वप्रकारं प्राप्तस्य
विधानमर्थान्तरनिषेधमात्रत्वरं परिसंत्येति निर्णयः । अत्र ज्ञातवज्ञापनाद्य
कापि प्रश्नपूर्वकमपि ज्ञापनं; परिसंत्यायां तु सर्वथा ज्ञातत्वादर्थस्य प्रश्नपूर्वक-
त्वानुपपत्तिः । अत एव प्रश्नपूर्वा परिसंत्येति भेदो न वाच्यः । तत्र त्वन्यमते
उत्तरालङ्कारो हि युक्तोऽस्मन्मते तु चक्ष्यमाणनीत्या नियम एव । अयं न
निषिध्यमानस्य शब्दोपात्तत्वार्थावसेयत्वाभ्यां द्विभेदः यथा—

किं भूषणं सुदृढमत्र यशो न रत्नं
 किं कार्यमार्यचरितं सुकृतं न दोषः ।
 किं चक्षुरप्रतिहृतं धिषणा न नेत्रं
 जानाति कस्त्वदपरः सदसद्विवेकम् ॥ ४४३ ॥

अत्र कीर्त्यादेस्सुदृढभूषणत्वादिकं नियमेनाज्ञातं ज्ञापितं सदन्वयनिषेधात्
 पर्यवस्यतीति यस्यापि निषेधस्तस्यापि उपादानम् ।

किं आसेव्यं पुंसां सविधमनवर्धं गुसरितः
 किं एकान्ते ध्येयं चरणयुगलं कौस्तुभभृतः ।
 किमाराध्यं पुण्यं किमभिलषणीयं च करुणा
 यदासक्त्या चेतो निरवधिविमुक्त्यै प्रभवति ॥ ४४४ ॥
 भक्तिर्भवे न धिभवे व्यसनं शास्त्रे न युवतिकामास्त्रे ।
 चिन्ता यशसि न वपुषि प्रायः परिदृश्यते महताम् ॥ ४४५ ॥
 अत्र महतां भवादीं भक्त्यादिकं तदपि सर्वदैव भवतीत्यज्ञातं ज्ञापितम् ।
 का विसमा देवगर्हं किं दुद्धं जं जणो गुणगर्ही ।
 किं सोक्खं सुकलत्तं किं दुक्खं जं खलो लोओ ॥ ४४६ ॥
 [का विपमा दैवगतिः किं दुर्लभं यज्जनो गुणगर्ही ।
 किं सौख्यं सुकलत्रं किं दुःखं यत्खलो लोकः ॥]

इत्यादावन्यवैलक्ष्यभ्येन दैवगत्यादेर्वैषम्यादिकमज्ञातं ज्ञापितमित्यस्वार्थं
 निषेध इति नियम एव न तु श्रृयगुत्तरालङ्कारो वाच्यः । प्रभपूर्वकस्य नियम-
 स्योत्तरान्तर्भावात् ।

वाणिअअ हत्थिदन्ता कुत्तो अम्हाण वग्घकित्ती अ ।
 जाव लुलिआलअमुद्दी घरम्मि परिसफ्दं मुण्हा ॥ ४४७ ॥
 [वाणिजक हस्तिदन्ताः कुतोऽस्मार्कं व्याघ्ररुत्तपत्रम् ।
 यावद्दुलितालकमुखी गृहे परिसंक्रामति स्तुषा ॥]

एवमादावुत्तरात्प्रशोन्नयनरूपस्योत्तरस्य चारुताभावादनलङ्कारत्वम् । एवम्

पसिञ्च पिए का कुविआ सुतणु तुमं परअणम्मि को कोवो ।

को हु परो नाथ तुमं कीस अपुण्णाण मे सत्ती ॥ ४४८ ॥

[प्रसीद प्रिये का कुपिता सुतनु त्वं परजने कः कौपः ।

कः खलु परो नाथ त्वं किमित्यपुण्यानां मे शक्तिः ॥]

इत्यादौ मानिकाल्यं उत्तरं वाकोवाक्यं वा विच्छिद्यभावादनलङ्कार एव ।
अज्ञातज्ञापनावलम्बनेनोदाहृतो नियमः । प्रेषणमुखेन यथा—

अत्ता एत्थ णिमज्जइ एत्थ अहं दिअसअं पंलोएहि ।

मा पहिअ रत्तिअन्धअ सेज्जाए, मह णु मज्जिहिस्सि ॥४४९॥

[श्वश्रुरत्र शेते अथवा निमज्जाति अत्राहं दिवसकं प्रलोकय ।

मा पथिक राश्वयन्ध शय्यायामावयोर्माङ्क्षीः ॥]

अत्र वाच्यपक्षे शान्यन्धस्य पक्षे स्वत एव शय्यान्तनिषेधे प्राप्तस्य पुन-
निषेधविधिः सर्वथाऽस्मच्छयनदेशादन्यत्र शयनप्राप्त्यर्थः । मदीय एव
शयने न श्वश्रुसम्बन्धिनीति व्यङ्ग्यपक्षेऽपि रागान्धतया रात्रौ विवेकाभावेन
पक्षे प्राप्तस्य श्वश्रुशय्याशयनस्य श्वश्रुशय्यानिषेधमुखेन सर्वथा प्राप्त्यर्थं पुन-
र्बचनमिति नियम एवेति सिद्धम् ।

अवश्यवाच्ये नियमे प्रभ्रपूर्वकमुत्तरम् ।

अन्तर्भूतमतो ह्यन्यस्वक्तव्यं न तद् उत्तरम् ॥

ज्ञातज्ञापनरूपा यत् परिसंख्येति तत्र न ।

प्रभ्रपूर्वकता युक्ता तेनात्र नियमः स्फुटः ॥

इति संग्रहः ॥ ८३ ॥

प्राप्तस्य परिसंख्या ॥ ८४ ॥

अन्यनिषेधार्थमिति विधिरिति धानुपकम् । इहापि पूर्ववदेव यत्र सर्वथा
प्राप्तत्वाद्प्राप्तांशपरिपूरणस्याप्यसम्भवे विधानं क्रियमाणमर्थान्तरनिषेधमात्राय
पर्यवस्यति सा परिसंख्या । अत एव नियमान्नेदः । तथा हि पत्र पञ्चनस्ता

भक्ष्या इत्यादौ परिसंख्यायामन्यपञ्चनखनिषेधपरत्वं न ॥ पञ्चनखभक्षण-
कर्तव्यपरतापि । तथात्वे हि पञ्चानामभक्षणे प्रत्यवायः स्यात् । नियमे तु
व्रीहीनवहन्तीत्यादावघातस्य सर्वथा कार्यतया दलनादेर्निषेधः । न ॥ निषेध-
मात्रतात्पर्यम् । अन्वघाताभावे विध्यसम्पत्तेः । अत्र च निषिध्यमानस्य शब्द-
त्वमार्थत्वं वेति द्वौ भेदौ । प्रभपूर्वकत्वेन भेदद्वयस्याज्ञातज्ञापनरूपतया सर्वथा-
प्राप्यभावास्त्रियमविषयतया यथोदाहृतम् ।

अथ बहुचरतोऽस्य चापपाणे-

श्रक्तिवलन्मृगयूथवीक्षितस्य ।

वनभुवि सुलभः परिश्रमोऽभू-

न्नतु हरिणस्स हृतेन्द्रचापशोभः ॥ ४५० ॥

अत्र मृगप्राप्यर्थमटपीमटतो द्वयस्यापि सुलभत्वप्राप्तौ परिश्रमस्यैव
सुलभावकथनेन मृगसुलभत्वस्य निषेधः । ज्ञातज्ञापनत्वम् ।

विस्तमासु समरसीमासु जेण चाइक्करसिअडिअण्ण ।

हृत्यो पसारिओ णं णवरं करवालंगहणम्मि ॥ ४५१ ॥

[विपमासु समरसीमासु येनं त्यागीकरसिकइदयेन ।

हस्त प्रसारितो नूनं केवलं करवालप्रहणे ॥]

अत्र खड्गप्रहणे करप्रसारणस्य नृपतेर्ज्ञातस्य ज्ञापनं दैव्यादिसुलभत्वेन
करप्रसारणनिषेधार्थम् । यथा वा—

विलङ्घयन्ति श्रुतिवर्त्म यस्यां लीलावतीनां नयनोत्पलानि ।

त्रिभर्ति यस्यामपि वक्रिमाणमेको महाकालजटार्धचन्द्रः ॥ ४५२ ॥

अत्र लीलावतीनयनमहाकालगतार्धचन्द्रयोः भ्रस्युलंघनकुटिलताधारणयो-
र्ज्ञातयोरपि ज्ञानं पीराणां तदभावज्ञापनार्थम् । एतेषु ज्ञातज्ञापनेन परिमंल्या-
प्राप्ते प्रेषणेन यथा—

अण्णत्थ कुणुमु जोण्हां मा चन्द समुदयरिसओ होइ ।

उज्जोइअं परं णो दइव्वागुहचन्दकन्तीण ॥ ४५३ ॥

[अन्यत कुरुष्व ज्योत्स्ना मा चन्द्र समुन्द्रवर्षको भव ।
उद्योतित गृहमस्माक दयितामुखचन्द्रकान्त्या ॥]

अत्र वस्तुगृहादन्यत्रकरणे स्वत एव प्रवृत्तस्य चन्द्रस्य यत्प्रपण तत्तद्
गृहज्योत्स्नाकरणस्य निषेधार्थम् । अत्र चासमान्यफलत्वेन प्रेपणस्य विधि
मकीर्णतापि ।

शिथिलीकृतजीवाशा यस्मिन्कोपोऽस्तद्भुवि ।

निन्युद्दिशरासि स्तन्यानि धनूपि न नर्ति नृपा ॥ ४५४ ॥

इत्यादी पञ्चतन्त्रतिरिक्तपञ्चनखभक्षणबन्धितरोनतिघनुर्नयोर्विरहत्वेन
पाहिकत्वेन र्गपपचासभवेन पक्षेऽप्यज्ञातज्ञापनस्य भावाच्चिद्यम एव न तु
परिसर्व्येति मन्तव्यम् ।

अविरोधेन युगपत्प्राप्तयोर्विधिहेतुक ॥

अस्या निषेध एकस्य नियमस्त्वन्यथा स्थित ।

इति विवेक ॥ ८४ ॥

प्रत्यापत्तिः प्रतिप्रसवः ॥ ८५ ॥

निवृत्तस्वार्थस्य पुन प्राप्ति प्रत्यापत्ति , सा प्रतिप्रसवोऽलकार । यथा—

विभिन्नवर्णा गरुडाग्रजेन सूर्यस्य रथ्या परित स्फुरन्त्या ।

रत्ने पुनर्यत्र रुचा रच स्वामानिन्धियरे बहकरीरनीलि ॥४५५॥

शि ४. १४

अत्र निजाया रक्षेणकान्त्यन्तरितत्वेन निवृत्ताया पुन प्राप्ति । यथा च—

पन्नगेश्वरफणामु सद्रुलक्षुण्ण रेणुगलितापि सर्वत ।

आर्द्रता गजमदाम्बुभिर्गता भूमिरभ्यधिकमाप गौरवम् ॥४५६॥

अत्र निवृत्तस्य गौरवस्य मदोऽम्बुवशात्पुन प्रवृत्ति ।

कान्त्या विलुप्तानि विलोचनानामापाटलानामतिरोदनेन ।

सबुद्बुमानीय पुनर्भवन्ति यस्यारिनारीकुचमण्डलानि ॥ ४५७ ॥

इत्यादावुपेक्षादि संकीर्णताऽस्य च ज्ञेया । यथा च—

जणणीर्षे दुग्धधवला चन्दणधवला पुणो वि तरुणीणं ।

चिन्तेन्ताण समप्पइ कालो थणए जेव्व जणस्स ॥ ४५८ ॥

[जनन्या दुग्धधवली चन्दनधवली पुनरपि तरुणीनाम् ।

चिन्तयत समाप्यते कालः स्तनावेव जनस्य ॥]

अत्रातिवाल्गवदशायां प्रवृत्तस्य स्तनचिन्तनस्यार्थावसेवनिवृत्तस्य तारुण्येऽ-
प्याविर्भावः । एकस्य च धवलस्तनचिन्तनस्य वास्यंतारुण्यरूपे नैकस्मिन्
क्रमेण भावार्थपर्यायसंकीर्णता । पञ्चमेश्वरेत्यादावस्योदाहरित्यमाणा नुसारेण च
पर्यायस्य द्विविक्तविषयत्वाच्चान्योन्यमन्तर्भावः । यथा च—

द्वारं घेत्रिभिरावृतं बहिरपि प्रच्छिन्नगण्डैर्गजैः -

अन्तः कञ्चुफिभिः स्फुरन्मणिवरैरध्यासिता भूमयः ।

आक्रान्तं शयनं.....त्वद्विद्विपो मन्दिरे

राजन्सैव चिरन्तनप्रणयिनी शून्येऽपि राजरिधतिः ॥ ४५९ ॥

अत्र राजमन्दिरस्य शून्योक्त्या सामर्थ्यापत्तादित्यायां घेत्रिगजादिनिवृत्तौ
शून्येऽप्यभिगते कारणाभावे कायायाः पुनःप्रवृत्तेरपनिर्वधाद्विभावना-
संकीर्णता ॥ ८५ ॥

नानाफलप्रयुक्तः प्रयत्नस्तन्त्रम् ॥ ८६ ॥

अनेकस्य फलस्य सुख्यतया साध्यस्य यत्र प्रयत्नप्रयोज्यत्वं न तन्त्रम् ।
प्रयत्नश्चात्र व्यापारारम्भकस्तेन न विचित्रालङ्कारभेदेन विगणितम् । तस्य
हीच्छाहेतुकस्य प्रयत्नस्य वैफल्यदिकं रूपम् । इह त्रिचरभावेऽपि प्रयत्ना-
सुख्यकार्यद्वयोपचिद्यथा ।

यस्यासर्म मयकर्कर्म दिदृक्षुमार्ण-

दोषद्वयं फणिभिरापि चमूरजस्तः ।

यत्कृणितेक्षणतया न क्वन्धन्वृत्तं

दृष्टं श्रुतो न च महाभटसिंहनादः ॥ ४६० ॥

अत्र रजोवशेन नेत्रनिर्मालनरूपस्य प्रयत्नस्य दर्शनश्रवणाभावयोर्योगपथेन तुल्यतया जननम् । यद्यप्यत्र नेत्रनिर्मालनरूपः प्रयत्नो रज कृतोपघातनिवृत्त्यर्थं क्रियमाणोऽर्थादर्शनाद्यभावं विधत्ते न तु तत्प्रयुक्तं तथापि तन्निरूप्याद्यत्वेनोत्पाद्यमानयोरदर्शनाश्रवणयोरैकस्य प्राधान्याभावात्तुल्यतया युगपदुत्पन्नयोस्तन्प्राप्ता भवत्येव । तेनाप्रयोजनफलनिवृत्तिरनुपपन्नादिति विशेषालङ्कारेण मह तन्त्रस्य सफल । एतन्मन्त्रापि विवेक्ष्यम् । यथा वा—

तुह् स्रेणमिष्णपाआरभरिअपरिहासमीकिदे भमति ।
 तिवसेन्दणअरिमाण अपरिक्खआ मुहं किर्त्ती ॥ ४६१ ॥
 [तव सैन्यभिन्नप्रकारभरितपरिप्रासमीकृते भ्रमति ।
 त्रिशेन्द्रनगरीभागे अपरिस्त्रलिता सुरा कीर्तिः ॥]

अत्र प्राकारभेदेन विरोधो मार्गवैपथ्यं च निवारिते । यथा वा—

आणन्दणं मह लोअणाण मुहनिव्वुडी वि हिअअस्स ।
 अङ्गाणममअयरिसो होहिइ मह वल्लहे दिट्ठे ॥ ४६२ ॥
 [आनन्दनं मम लोचनानां सुखनिर्गृतिरपि हृदयस्य ।
 अङ्गानाममृतवर्षो भविष्यति मम बल्लभे दृष्टे ॥]

अत्र बल्लभदर्शनाद्विलोचनादिभिरविषयस्यानन्दादेर्युगपदुत्पत्तिः । यथा च—

अद्धच्छिपेच्छिअ मा करेहि माहाइअं पलोणहि ।
 सोवि मुदिट्ठो होहिइ तुमं पि मुद्धा कलिब्जिहिसि ॥ ४६३ ॥
 णट्माणकचग्गहताडणेहि अइरावपीढणेण अ ।
 रोसो रअ च रचिअं सम वि सकेज्ज कुवियाण ॥ ४६४ ॥
 [अर्थाभिप्रेक्षित मा कुरुष्व स्वामाविकं प्रलोक्य ।
 सोऽपि मुदृष्टो भविष्यति त्वमपि मुग्धा कलयिष्यसे ॥
 नखमानकचग्रहताडनैरधरावपीडनेन च ।
 रोषो रतं च रचितं समं शङ्केत कुपितया ॥]

अनयोर्भ्रजुविलोकननखक्षतादिप्रयत्नद्वयस्य प्रियसम्यग्दर्शनमुभयतावधारणे रोपरते चेति युगपत्तुल्यतया भवत इति नानाफलत्वम् । द्वितीयस्मिन् रतरोपयोरेककारणजन्यत्वं चिन्त्यमपि । अत्र च यौगपदेन फलद्वयस्य तुल्यतयोत्पत्तेः समुच्चयाद्भेदः । न हि तत्र समुच्चयमानयोरेकप्रयत्नकार्यत्वं प्रयोजकम् । क्रियाणां व्यापाररूपप्रयत्नजन्यत्वाभावात् ।

विदलितसकलारिकुलं तव बलमिदमभवदाशु विमलं च ।

प्रखलमुखानि नराधिप मलिनानि च तानि जातानि ॥ ४६५ ॥

इत्यादीं कार्यकारणभूतयोर्गुणयोस्त्वमुत्त्वदर्शनाच्चात्र हि बलविमलत्वं खल-
मुलमलिनत्वे कारणम् । क्वचित्तु समुच्चयेन सहारे न दोषः ॥ ८६ ॥

प्रसङ्गादन्यार्थः प्रसङ्गः ॥ ८७ ॥

प्रयान इत्यनुपकम् । यत्र प्राधान्यात्केनचित्फलेन कर्तव्यिप्रयुक्तस्य प्रयत्न-
स्वार्थान्तरकार्यकारिता प्रसङ्गाद्भवति स प्रसङ्गः । न चायं तृतीयो विशेषः ।
तथा हि इह कुप्रचित्तुल्यतया द्वयोः कलयोः प्रयोजकत्वम् । कापि प्रयुक्ति-
सामर्थ्येऽपि परप्रयुक्तोपजीवकत्वमेव । तत्राद्यस्तत्रम् । द्वितीयः प्रसङ्गविषयः ।
तृतीयस्तवप्रयोजकभूमिस्त्वन्विशेषालङ्कारे तृतीयभेदाद्भवति । एवं चानुनिष्प-
न्नतया यत्र फलान्तरमुत्पद्यते तत्र विशेषः । यत्र तु विकीर्णितमपि प्रयत्नात्
संपद्यते तत्र प्रसङ्गः ।

फलान्तरस्य निष्पत्तिश्चिकीर्षाविरहेऽपि या ।

स विशेषश्चिकीर्षायां प्रसङ्गस्तु ततः पृथक् ॥ इति

अङ्गेषु सान्द्रहरिचन्द्रनपट्टचर्चा

मार्गालङ्कारवल्यादि च पान्यवध्वाः ।

योऽभूदिवा पतिवियोगविपाद्दम्भो

ज्योत्स्नामिसारपरिकर्म स नक्तमासीन् ॥ ४६६ ॥

अत्र वियोगदुःखनाटनाय दिवा प्रयुक्तस्य चन्द्रनचर्चादिसर्वमभिमारि क-
र्मत्वं प्रसङ्गाभावात् ।

दिवसेऽर्चनप्रयुक्तो दीपो निशि दर्शयेन् प्रसङ्गेन ।

अर्धान्यथा तथात्र हि चन्दनचर्चाफलान्तरकृद् ॥

इति परिकराद्धा । अत्र च कालभेदेन प्रसङ्गः । तुल्यकालत्रे यथा—

एकत्र कार्ये गुणिनो नियुक्ता

कार्यान्तरं द्रागपि साधयन्ति ।

स्त्रीणां हि कण्ठाभरणानि हाराः

पयोधरानप्यभिसूयन्ति ॥ ४६७ ॥

अत्र स्तनयोः स्वस्य भूषणमलंकरणप्रयुक्तिनामर्थेऽपि कण्ठतोभाप्रयुक्तेन
हारेणैव तयोरेव हस्मिद्विरिति यांगपद्येन तुल्यकालत्रयमप्यवधिधाना-
प्रसङ्गः ।

तत्ताण्डवश्रवणतालमरुत्तरङ्ग—

स्संमार्जितां नदपयःप्रकरेण लिप्रां ।

नग्रीभयन्निभमुत्तो यदिह स्थुम्भ—

सिन्दूरविन्दुभिरुपाकुन्ते धरित्रीम् ॥ ४६८ ॥

तथा—

प्रत्यमचूताङ्कुरकण्ठपूरेः

शोभिव काप्यायतलोचनानाम् ।

भोगस्तदा प्राणवशात्तनोऽमून्

अपाङ्गलीलावसतेः रमरम्य ॥ ४६९ ॥

अत्र नमनापत्तमनयोश्चिर्द्विपिनयोर्विधायेनाचिर्द्विपिनस्य परिपुनराहार-
स्मरौनमोगामकस्य कलाभारस्य निर्यानिप्रतिपत्तिका स्फुटं च वाचोयुगिरिति
विशेषात्कारणं ॥ ८९ ॥

विरुद्धयोस्तुन्यत्वे पाक्षिकत्वं विकल्पः ॥ ८८ ॥

अत्र इषोत्थयोर्विन्धुव(त्वा)त् समुच्चयभावेन तुल्यकालत्रयस्य तुल्य-
वाधार्थवत्त्वनिर्देशनकारणत्वात्वेन पाक्षिकत्वं च विकल्पः । उदाहरणम्—

पिअसहि दोवि उवाआ मअणाणलताविअस्स हिअअस्स ।

दइअगसंगमो वा मच्चु वा कद्धिआसण्णो ॥ ४७० ॥

[प्रियसखि द्वातुपायौ मदनानलतापितस्य हृदयस्य ।

दयिताङ्गसङ्गमो वा मृष्युर्वा काङ्क्षितासन्नः ॥]

अत्र मदनसन्तापस्योभयथा निवृत्तिर्नृस्युप्रियसङ्गमयोस्तुल्यत्वेन तुल्यबलयो-
र्विद्वत्त्वाद्विकल्पः । न तु संभवदुपायद्वयकथनान्मरणादेराशंसनीयतयातु-
पादानाद्विकल्पाभासः । यथा वा—

निन्दन्तु नीतिनिपुणा अथवा स्तुवन्तु

लक्ष्मीः परापतन्तु गच्छन्तु वा यथेष्टम् ।

अथैव वा मरणमस्तु युगान्तरे वा

न्याय्यात्पथः प्रचलयन्ति पदं न धीराः ॥ ४७१ ॥

अत्र निन्दादेः स्तुत्यादेर्वा न धैर्यनिवृत्तिरिति निन्दायाःस्तुतेर्वा पाक्षिकोऽ-
भ्युपगमः कृतः । न चात्र निन्दास्तुत्योर्बागपचामिति वाच्यम् । न हि एक-
स्मिन्तुल्ये चर्मणि प्रकृतस्य नीतिनिपुर्णनिन्दा स्तुतिश्च मिथते । निन्दु
कदाचिदभिमानापनुसारेण प्रवर्तमानस्य निन्दान्वदा स्तुतिः । अत एव न
समुपपद्ये घाशब्दः विरदत्वे र्बागपचाभावात् । नापि निन्दाऽलक्ष्मीगमनादे-
रनिष्टत्वेन स्तुत्यादावेव तात्पर्यविवक्षया विकल्पाभासः । न्याय्ये चर्मणि
धैर्यनिवृत्तिनिमित्तात्वेन तुल्यतया विवक्षितत्वात् । इह ॥

शम्भोर्मूर्ध्नि वसन्स्पृशन्सपदि वा पादाः करः क्षमाभृतां

वृत्तिं सर्वसुधान्धसां विरचयन्मृद्वगै प्रजन्वाम्बुधिम् ।

आशास्यस्सततं चक्रोरनिवर्द्धद्वेष्यो रथाङ्गश्च वा

संस्मृत्यापि सचेतसां वितनुते प्रीतिं कलानां निधिः ॥ ४७२ ॥

इति न विवक्ष्य । शम्भुर्मूर्ध्निवासक्षमास्पृशादस्पृशादेर्योगपत्तेन चस्तुतो भावात् ।
आशाब्दश्च द्वयोर्विरदत्वात्प्रापनार्थः । तेनात्र वैषम्यालङ्घनसर्वेणो विरोधः ।

किञ्चित्कोपतरङ्गितभ्रुवि भवत्याविर्भवद्गीतिधी—

र्यद्राजान्यिदधात्ययं त्वदहितघ्रातस्तदाकर्ण्यताम् ।

दूरं गच्छति नाधिगच्छति हितं संमोहमागच्छति

प्राणं वाञ्छति गर्तुमिच्छति निजोपायं परिपृच्छति ॥ ४७६ ॥

अथ रामनादीनां क्रियाणां यौगपद्यम् क्रियाणां च क्वचिदप्यवधानेन क्रमभावित्वमपि यौगपद्यम् । न तु तुल्यकालत्वेनैव दूरगमनमोहवान्नादीनां तुल्यकालाभावात्काविक्या अपि क्षयनादिकाया भ्रमणागमनस्थानादिना न सहभाव इति शोते शुष्यतीरघादावपि नैरन्तर्यमेव यौगपद्यम् ।

येषां वल्लभया सह क्षणमिव क्षिप्रं क्षपा क्षीयते

तेषां शीतकरः क्षशी विरहिणां तूस्केव सन्ताप्यन् ।

अस्माकं तु न वल्लभा न विरहस्तेनोभयभ्रंशिता-

मिन्दू राजतु दर्पणाकृतिरसां नोष्णो न वा शीतलः ॥ ४७७ ॥

अथ शीतलबोष्णाद्ययोरभावः साहित्येनोपनिबद्धः ।

प्रभामहत्या शिखयैव क्षीपस्त्रिमार्गयैव त्रिदिवस्य मार्गः ।

संस्कारवत्येव गिरा मनीषी तथा स पूतश्च विभूषितश्च ॥ ४७८ ॥

कु. १. २८

अत्र पूतत्वविभूषितत्वयोर्गुणादिरूपावाभावेन धममात्रबोधौगपद्यम् । एवमादी च धर्ममात्रादेरेकप्रयत्नतन्म्यत्वाभावात्सन्प्रादस्य विविक्तविषयत्वम् । अत्र सन्नहितया पार्वत्या पूतत्वजननं न तु पावर्तीप्रयत्नेन ।

दैवादहमत्र तथा चपलायतनेत्रया विद्युच्छ्रय ।

अविरलविलोलजलद्रुः कालः समुपागतधायम् ॥ ४७९ ॥

अत्र विभाष्यस्य विधौगस्थागमनक्रियया सहभावः । अत्र कामुकजलधरो भिन्नावाश्रयी पूर्वत्रैकविषयत्वम् ।

वहुवल्लहस्स जा होइ वल्लहा कह वि पञ्चदिअहाई ।

सा किं छट्टुं मगाइ कत्तो मिट्टुं अ बहुअं अ ॥ ४८० ॥

[बहुवह्नस्य या भवति वह्नभा कथमपि पञ्च दिवसान् ।
सा किं पष्टं मृगयते कुतो मिष्टं च बहुकं च ॥]

अत्र मिष्टत्वस्य गुणस्य बहुत्वात्पद्यगुणाभावेन सह यौगपद्यम् । द्वितीयो
यथा—

दूरादागतवानिति द्विज इति छेदीति विद्वानिति
क्षीणोपाय इति त्वदाश्रित इति स्वामी कुटुम्बीति च ।
भूर्भर्तुगुणियान्धवस्य भवतः कल्पद्रुमस्यार्थिनां
भर्तव्योऽहमिति प्रसारय दृशौ किं वापरैः फूत्कृतैः ॥ ४८१ ॥

अत्रैकैकस्य दूरगमनादेः प्रसादकारणत्वे परिपूर्णोऽप्यस्यापि स्पर्धया एक-
कार्यकारित्वम् । न चास्य सद्योगात्सद्योगसदसद्योगैर्भेदो गणनीयः । भाष्ययोः
समसंकीर्णत्वादुत्तरस्य विषयगर्भत्वादन्यथान्यालङ्कारसंकीर्णतया भेदगणना-
प्रसंगात् ॥ ८९ ॥

विनिमयः परिवृत्तिः ॥ ९० ॥

अन्यत्र दानपूर्वमेवादानं विनिमयः । इह तु ऋषित्यागपूर्वकमपि ऋषितु
कृते प्रतिवृत्तिरिति उभयव्यो विनिमयः परिवृत्तिः । त्यागपूर्वकत्वे समेन
समस्याधिकेन न्यूनस्य न्यूनैव बाधिरस्य स्वीकारे त्रयो भेदाः । हृतप्रति-
वृत्तां ॥ दोषार्ता दोषस्य गुणार्ता गुणस्य वृत्तिरिति द्विभेदयम् । गुणकाले
दोषस्य दोषविधाने वा गुणस्यात्मादनमिति भेदद्वयं प्रथमद्वितीयविद्यना-
लङ्कारभेदविषयम् ।

दोषे च दोषस्य गुणे च तस्य कृते वृत्तिः स्यात्परिवृत्तिरेव ।

गुणे तु दोषस्य विपर्यये वा यदोचरोऽर्सा विषयम् भिन्नः ॥

इति संक्षेपः ।

दोषगुणयोरपि प्रायेकं समन्युनाधिकत्वेन त्रिभेदेन त्रिभेदेव परिवृत्तिः ।
प्रमेग यथा—

यत्रादत्ते निशि मरुत्सौधेन्दुमणिशीकरैः ।

धर्मोदविन्दून्त्रालानां गण्डयोश्चन्द्रकान्तयोः ॥ ४८२ ॥

अत्र सौधेन्दुमणिशीकरैर्धर्मोदविन्दूनां समानां स्वीकारः ।

बहुविधिकणअरअणप्पहाणदाणेहिं तुञ्ज सव्वेहि ।

चञ्जा अहिलस्सइ णरवरोहि प्हुचलणधूली सा ॥ ४८३ ॥

[बहुविधिकनकरत्नप्रधानदानैस्तत्र सर्वैः ।

त्याज्या अभिलष्यते नरवरैः प्रमुचरणधूलिः सा ॥]

अत्र बहुविधस्य कनकादेरधिकस्य दानेन तुञ्जायाः चरणधूलेरादानम् ।

तस्य हि प्रवयसो जटायुपः स्वर्गिणः किमिव शोच्यते बुधिः ।

येन जर्जरकलेष्वरव्ययात्क्रीतमिन्दुकिरणोज्ज्वलं यशः ॥४८४॥

अत्र जर्जरकलेष्वरव्ययादधिकस्य गुणस्य यशसः स्वीकारः ।

जह् जह् मअस्स हरणं कुणइ अली मामि वारणेन्दस्स ।

एतस्स सोधि तह् तह् कण्णाघाअं समप्पेइ ॥ ४८५ ॥

[यथा यथा मदस्य हरणं करोत्यलिर्मातर्वारणेन्द्रस्य ।

एतस्य सोऽपि तथा तथा कर्णाघातं समर्पयति ॥]

अत्र मवहारणेनापकारिणो भ्रमरस्य गजेन्द्रेण कर्णाघातैः प्रत्यपकारः कृतः ।

यथा च ।

पद्मोद्भूवो विहितपद्मकुलावसानं

वैराज्यमुत्थिततरं रजनीसुजङ्गम् ।

आदाय वक्त्रघटनेन कुरङ्गदृष्टे-

लंज्वां समार्जं निजगोत्रपराभवोत्थाम् ॥ ४८६ ॥

अत्र कुरङ्गाक्षीवदननिर्माणेन पद्मावसानकारिणश्चन्द्रममः पद्मभवेन प्रत्यप-
कृतम् । अनयोश्च समेन समस्य करणमधिकेनोत्थानेन वाधिकस्येति दोषगु-
णयोः प्रत्येकं भेदद्वयं स्वयमेवाभ्युत्थम् । इयं च कृते प्रतिकृतिः ऋचिरोपविषये

प्रत्यपकार एव पर्यवस्यति यद्योदाहृतम् । क्वचित्तु प्रत्यपकारो निजापकारनि-
राकरणपर्यवसात्यपि भवति ।

सन्तप्ता शशिरश्मिभिः प्रतिनिशं राहूद्वयं ध्यायति
प्रालये वहति स्पृहां कमलिनीकान्तिक्षतिप्राप्तये ।
मेघान्छादनमिच्छति स्फुटलसत्ताराकुले चाम्बरे
पान्थन्त्री धिरहोदयादुपयने दावाप्रिमाकांक्षति ॥ ४८७ ॥

अत्र न केवलं शशिमभृतीनां प्रत्यपकारार्थं राहूद्वयाम्याक्रोक्षणं यावदा-
त्मनोऽपि मन्नापादिनितुरथर्थम् । अस्याश्च कृतप्रतिकृते णरुस्यैव धर्मस्वान्यो-
न्यनिबन्धनतालक्षणादन्योन्याद्वस्त्वंनरकरणरूपतयाभिन्न एव विषयः ।
एवमपि च परिहृतेः कस्त्वचित्वागादन्वस्वीकरणं क्रमेणैकग्रानेकारय वा पर्वा-
पच्छायालिङ्गित्वात् तथापि त्यागस्वीकाररूपस्य विच्छिद्यन्तस्य भावात्पृथग-
लंकारत्वं तथा च तत्र विनिमयाभावेनैवेकत्र भावेकमेकत्वो दर्शयिष्यते ॥९०॥

क्रमेणैकमनेकत्रान्यथा वा पर्यायः ॥ ९१ ॥

क्रमेणैकमाधेयमनेकग्रानेकं चैकत्र यज्ञवति स पर्यायः । इह क्रमप्रज्ञाद्-
द्वितीयविशेषममुच्छेद्ययोर्चद्वयांगपदं प्रतीयते तस्माद्द्विविधविषयत्वं तेन युग-
पदेकमनेकत्र यज्ञवति स द्वितीयो विशेषः । तथैकग्रानेकधेयम् द्वितीयः समु-
च्चयः । तस्यैवार्थस्य नितृप्तस्य पुनरागमनं प्रमथः । अर्थान्तरस्य तु पर्यायः ।
प्रयादेशो तु स्थितस्यान्यथा संपत्तिर्न क्रमेण नैकग्राप्यन्यस्य स्थितिरिति
गूढिकाभेदः । अस्य चानेकाधाराधेयरूपतया द्विभेदस्याधाराणां भाधेयानां
परस्परं वैलक्षण्यमवैलक्षण्यं चेति द्वैधे चकारो भेदाः । क्रमेण यथा ।

तीअ मुहाद्दि तुह मुहँ तुज्ज मुहाजो अ मज्ज चलणम्मि ।
हत्याहत्थीअ गओ अइदुक्खरआरओ तिलओ ॥ ४८८ ॥

[तस्या मुत्तात्तव मुरं तव मुत्तादप्यस्माकं चरणयोः ।
हस्ताद्वस्तमुपगतोऽतिदुष्करधारणमिलकः ॥]

अत्रैकस्य तिलकस्य क्रमेण सदृशावेकाधारस्थिति । तथा वा ।—

दीवाओ अरुण सिअ सररुह चन्दाओ

पकअवण नक्खत्तलक्खादवि ।

सामाए दिअह चकोरविसराच्चक्काणि चक्षणअ

लच्छी पेच्छसु णाह जाइ पढम पत्ते पभाए इओ ॥ ४८९ ॥

मोत्तूण तस्स रअणाअरस्स उस्सगमहह हरिणङ्क ।

सुण्णम्मि गअणमग्गे जीरइ णवर परिभमन्तो ॥ ४९० ॥

[दीपादरुण सित सरोरुह चन्द्रात्

नीलोत्पलादक्षीणि तरुणीना पङ्कजवन नक्षत्रलक्षादपि ।

श्यामाया दिवस चकोरविसराच्चक्राणि चक्राणाम्

लक्ष्मी प्रेक्षस्व नाथ याति प्रथम प्राप्ते प्रभाते इत ॥

मुक्त्वा तस्य रत्नाकरस्योत्सङ्गमहह हरिणाङ्क ।

शून्ये गगनमार्गे जीर्यसि नवरं परिभ्रमन् ॥]

अत्र रत्नाकरोत्सगाद्विलक्षणे शून्ये गगनमार्ग स्थितिरिति क्रमयतो
राधारयोर्वैलक्ष्यम् ।

प्रातश्चन्द्रमरीचिसुन्दररुचो बालप्रवालप्रभा

मध्याह्ने दिवसायसानसमये सान्द्रेन्द्रनीलद्रुह ।

रात्री रुद्रदरिद्रिताङ्गमदनाङ्गारानुकाराश्रितं

दन्ता खण्डितकान्तकुन्तलबधूनिम्बाधरा सस्तु व ॥ ४९१ ॥

अग्रैकस्मिन्वन्तरूपे भाषारे पबलत्वादीनामुत्पृथानामेव क्रमेण स्थिति ।

किमित्यपास्याभरणानि यौवने घृत त्वया बार्दकशोभि वल्कलम् ।

वद प्रदोषे स्फुटचन्द्रतारके विभावरी यद्यरुणाय कल्पते ॥ ४९२ ॥

सु. ५ ४४

अत्राभरणनिवृत्तौ विलक्षणस्य वल्कलस्याधेयस्य धारणम् । न चात्र परि-
वृत्तिरिति याप्यम् । कार्यकारणभावाविवक्षणात् । तथा हि

यदैव दानादिनिमित्तके चिद्वस्त्वन्तरस्वीकरणे विवक्षा ।
तदैव युक्ता परिवृत्तिरत्र भूपावियोगस्य तु हेतुता न ॥
अन्यस्य हेत्वन्तरताप्रवृत्तिः पदाय भूस्त्यागनिमित्तकस्तु ।
इच्छावशादर्थविशेषलामस्त्वस्माद् विभिन्ना परिवृत्तिभूमिः ॥

इति । अत एव च कार्यकारणभावाविवक्षया विलक्षणाधेयागमनेन विरूप-
कार्यरूपं विषयम् । अविलक्षणप्राप्तावत्रापि समम् । यौगपद्याभावाच्च
विलक्षणानामाधाराधेयानां विरूपसंघटनारूपो विषयस्तद्विपरीतो वा सम
इति विषयविवेकः ॥ ९१ ॥

आरोहावरोहादिः क्रमः ॥ ९२ ॥

क्रमेण इति अनुपज्यते । कस्यचिदर्यस्याधिकस्यान।सादनमारोहः । विपर्य-
योऽवरोहः । आरोहावरोहादिः क्रमेणोपनिबध्यते न क्रमः । यथा-

नम्याभ्रयस्थितिरियं तव कालकूट
केनोत्तरोत्तरविशिष्टपद्मोपदिष्टा ।
प्रागर्णवस्य हृदये वृषलक्ष्मणोऽथ
कण्ठेऽधुना वससि वाचि पुनः रत्नानाम् ॥ ४९३ ॥

अत्राग्निहृदयादेरुत्तरोत्तराधिकस्य पदस्य कालकूटस्यासादनम् । यद्यपि
पार्श्वकं कालकूटमनेवस्मिन्भवतीति पर्यायस्तथाप्युत्तरोत्तराधिकस्यासादन-
लक्षणस्यारोहस्यापि केनोत्तरोत्तरविशिष्टपद्मोपादिष्टेति साक्षाद्वाक्यार्थोभूतस्य
स्थितिः ।

भ्रमति हृदयावर्ते तावत्स्वल्पत्यथ कन्धरा-
धुहरसरणी जिह्वासूचीमुरे ननु घेपते ।
अधरपुटयोरस्ते कष्टं धिराय क्वाटिता
वचनमपरादित्य भ्रूतां कर्यं मम भारती ॥ ४९४ ॥

अत्र यदा पूर्वस्मादाधाराद्विषुपाधारात्तरमादनेनारोहादिभ्रमस्तदा पर्याये
मंकीर्णता, यत्र त्वनिवृत्तस्यैवाधारात्तरमादनं तत्र शुद्धः क्रमः । तेन

यत्कान्ताकेशसंस्कारधूपधूमस्युधासितं ।

श्यामीकरोति प्रथमं सौघ सितकरं तत ॥ ४९५ ॥

इत्थत्र प्रयन्धेनोद्गच्छतो धूपधूमस्य सौधादनिवृत्तस्यैव सितकरासादन-
मिति ऋम एव न च पर्यायच्छायापि । अवरोहो यथा

शिरश्शार्धं स्वर्गात्पशुपतिशिरस्त क्षितिभृत्तं

महीध्रादुत्तुंगाद्वनिमवनेश्चापि जलधिम् ।

अधोऽधो गंगावद्वयमुपगता नूनमधुना

विवेकभ्रष्टानां भवति विनिपात शतमुख ॥ ४९६ ॥

अत्र गङ्गावेरुत्तरोत्तरावरस्थानासादनम् । यथा च

पासे पुरजो पेरन्तअम्भि दारगाण पईहारे ।

कमसो गमिअ सेवअमुवेक्खई हन्त खलसामी ॥ ४९७ ॥

[पार्श्वे पुरत' पर्यन्ते द्वाराग्रे प्रतीहारे ।

ऋमशो गमितं सेवकमुपेक्षते हन्त खलस्वामी ॥]

अत्र सेवकजनस्य यथायथगपकृष्टस्थानासादनेनावरोहो न तु पूर्वयदधोदेश-
गमनेन आदिशब्दादारोहावरोहग्यतिरिक्तविषय ऋमो यथा—

प्रथम पीयते दृष्टया ततो नासिकया सुरा ।

अनन्तरं रसनया यत्सीधेषु शृगीदृशाम् ॥ ४९८ ॥

अत्र नासिकादिना पानसमये दृष्ट्यादिना पानस्थानितृते ऋम एव न
पर्याय ।

प्राग्भस्मभिः परपुरां ततस्सुभुजकीर्तिभिः ।

जितोऽथोदयराजेन स्वमन्तावदने शशी ॥ ४९९ ॥

अत्र कान्तायदनजयवेलाया भस्मजवाटेरनिवृत्ते ऋम एव । यथा पा

चयस्त्वियपामित्यवधारितं पुरस्तत्तः शरीरीति विभायितावृत्तिम् ।

विभुर्विभक्तायव पुमानिति त्रमादमुं नारद इत्यनोधि स ॥५००॥

अत्रैकस्यैव क्रमेण तच्चद्वर्माभिव्यक्तैश्चैतन्न क्रम । एतन्न क्रमेणाव्यक्ततादेरपि
स्मिया नत्र तत्रानक्रान्तान्तरभेदमिदं स्वयमेवाय क्रमोऽवधारणीय ।

यदैकस्मान्निवृत्तोऽर्थ आधारान्नरमाश्रयेन् ।

स पर्यायो निवृत्ता तु क्रमो यो बहुधा स्थित ॥

इति मग्रह । यस्तु यथासद्व्यापारपयाय क्रमोऽन्वयैर्लक्षित उदाहृतश्च यथा

चूर्णेन नागरदर्ले क्रमुर्बुधश्च मन्ये

श्रीलासरा(लासिका ?)उदनचुम्बनविभ्रमेण ।

यद्विप्रवेशवनरासनिशातशख

च्छेदात्मकस्य तपस फलमद्य लब्धम् ॥ ५०१ ॥

यथा वा—

स्फुरदद्भुतरूपमुत्प्रतापन्वलन र्ना सृजतानवद्यविद्यम् ।

धिधिना सप्तजे नद्यो मनोभूर्भुवि सत्य सविता बृहस्पतिश्च ॥ ५०२ ॥

जनयोवद्विप्रजशादीनामद्भुतरूपवादीना चाभिहितानामनुनिदिष्टशूर्णा-
दिभिर्नैवमनोभवादिभिश्च क्रमेण मध्यन्ध्याद्यथासत्यमिति व्याख्या तथा तस्य
चारुवदिरहण द्विच्छित्तविदायाभावाच्चाकारता । तथा हि —

येनोद्देश क्रमेणाग्नपरिण पुनर्यदि ।

क्रियते प्रतिनिर्देशो दोष प्रक्रमभङ्गत ॥

अथ दोषनिरासार्थं क्रमस्तद्व प्रवर्तते ।

यथामरयमलकारो न स्यादोषनिवृत्तित ॥

तस्याश्चात्कृतित्वे स्यादेवैतस्य पश्य मा ।

पात्रम्भत्यादिभिरहात्तेन नेदमलकृति ॥

एवैतस्य विशेषस्य सत्रिधा यद्विशेषणम् ।

यथायोगाभिधो वाच्यस्मोत्कारस्तन पृथक् ॥

द्विद्विषयविग्रहात्त्रैविमिष्यत चेसम द्वयो ।

क्रमेण युगपदापि न टि बुद्धिर्दिशिष्यने ॥

प्रत्युत विशेष्यपदनिकट एव विशेषणपदोपादानेन नैराकाङ्क्षेण प्रतिपत्तेर-
 स्त्येव विशेषः । यथासंक्षेपे तु विशेष्याणां विशेष्याणां च पृथक्पृथगुपादानं
 व्यवहितसमन्वयेन साक्षांक्षत्वादिति । किञ्चायं यथासंख्याल्लोऽलंकारः
 किमर्थस्य शब्दस्य वा । न तावदर्थस्य कालकृतोत्तरासादनादिवदर्थस्य
 क्रमासंभवात् । न द्वितीयोऽनुशासादिवच्छब्दस्य चारुणाप्रतीतेः । तथाभि-
 धेदक्रमो येनालंकारः स्यात् । किन्तु क्रमेणाभिधानम् । न चाभिधानालंकारः
 कश्चिदिति तेन—

रोहन्मूलाभिगौरैरुरगपतिफणैरत्र पातालकुक्षौ
 प्रोचद्दालां कुरश्रीर्दिशि दिशि दशनैरेभिराशागजानाम् ।
 अस्मिन्नाकाशदेशे विकसितकुमुमा राशिभिस्तारकाणां
 नाथ त्वत्कीर्तिवल्ली फलति फलमिदं त्रिन्वमिन्दोस्तुघात्रम् ॥५०३॥

नाथ त्वत्कीर्तिवल्ली इत्यादी मूलादीनामभिधानस्य क्रमेणारोहणाभिधे-
 यत्येति न क्रमालंकारः शक्यः ॥ ९२ ॥

रूपधर्माभ्यामाधिवयं वर्धमानकम् ॥ ९३ ॥

क्रमेणेत्यनुपपत्तमुत्तरत्र च । एकस्य वस्तुनो बहुधा वा स्वरूपेण धर्मेण
 योपपद्यः क्रमेण निबध्यते तद्वर्धमानकम् । क्रमेण यथा—

किं च्छत्रं किं नु रत्नं तिलकमथ तथा कुण्डलं कौरस्तुभो वा
 चक्रं वा वारिजं वेत्यमरयुवतिभिर्यद्द्वलिद्वेषिदेहे ।
 ऊर्ध्वं मौलीं ललाटे श्रवसि हृदि करे नाभिदेशे च हृष्टे
 पायात्तद्वोऽर्कधिम्यं स च दनुजरिपुर्वर्धमानः क्रमेण ॥ ५०४ ॥

अत्र दानवारिवपुषः क्रमेणोत्तरोत्तरस्यावस्थाविशेषस्य स्वरूपेणाधिवयम् ।
 यद्यपि चात्र दनुजरिपोरर्कधिम्यस्यारोहावरोहप्रतीतिः तथापि न क्रमः
 स्वरूपाधिवयस्य संभवत् । वर्धमानकादिषु च विच्छिन्नेर्वैशिष्ट्यरूपसंभवा-
 दुरमंगरूपं प्रमांकारं प्रति बाधरूपेणापवादक्यम् ।

अतसीकुसुमप्रभं मुखे तदनु त्वत्कचमेचकट्टिति ।

अथ बालतमालमांसलं प्रसृतं सम्प्रति सर्वतस्तमः ॥५०५॥

अत्र तमसः क्रमेण निबिडताद्यधर्मोपचयो निबद्धः ।

अत्युच्चास्तरवस्ततोऽपि गिरयः स्वर्वासिशैलस्तत-

स्तस्माद्विष्णुपदं ततः किमपरं स्यादन्यदत्युन्नतम् ।

तस्मात्सर्वत एव साधुहृदयान्युत्तुङ्गभङ्गीनि तत्

करयाप्युन्नतये तवार्थिपदर्थी चिन्तामणे तन्वते ॥ ५०६ ॥

अत्र बहूनां स्वरूपेण क्रमोपचयः ।

कुश्लेः कोटर एव कैटभरिपुर्धत्ते त्रिलोकीमिमा-

मप्युद्धृढभरो विभर्ति तमपि प्रीतो भुजङ्गेश्वरः ।

श्रीकण्ठस्य स कण्ठसूत्रमभवद्देव त्वया तं हृदा

विभ्राणेन परेषु पौरुषकथा श्रीकर्णं निर्नाशिता ॥ ५०७ ॥

अत्र कटभरिपुत्रभृतीनां वीरपाल्यस्य धर्मस्य क्रमेणोपचयः । यथा च

राज्ये सारं वसुधा वसुन्धरायां पुरं पुरे सीधम् ।

सीधे तल्पं तल्पे वराङ्गनाऽनङ्गसर्वदम् ॥ ५०८ ॥

अत्र वसुधादीनामुत्तरोत्तरसारवात्यस्य धर्मस्याधिष्ठयमिति धर्मोपचय-
सम्भवादन्यैरुत्तरोत्तरमुक्त्यैः सार इति लक्षितस्य मारात्कारण्यास्मिन्नेवान्न-
र्भावात्त पृथगुपादानं कृतम् ।

अस्मिन्नर्थमाने सारोऽन्तर्भावमेति न पुनरिदम् ।

अन्तर्भूतं सारे परिमितविषये महाविषयम् ॥ इति परिकारः ॥ १३ ॥

विपर्ययोऽपरोहः ॥ ९४ ॥

रूपधर्माभ्यामित्येष । रूपेण धर्मेण उत्तरस्थेकस्य बहूनां वापचयो वर्धमान-
कविपरिणोऽपरोहः । क्रमेण यथा—

आदावम्बुनिधिस्ततश्च सरसी तस्मात्सरः पस्वलं
 पश्चात्पुष्करिणी ततोऽथ विमलं कुण्डं ततो वापिका ।
 तस्माद्गर्तमनन्तरं च चुलकस्संपद्यमानः क्षणाद्
 दृष्टो येन महार्णवः कथमसौ कुम्भोद्भवः कथ्यताम् ॥ ५०५ ॥

अत्रैकस्य महार्णवस्य क्रमशः स्वरूपेणापचयः । यद्गृह्णां यथा—

तपणाहि ससी ससिणो जलणो जलणाहि दीपजो लहुजो ।
 ततो वि तुमं खञ्जोख तह वि रे हन्त विष्फुरसि ॥ ५१० ॥

[तपनाच्छशी शशिनो ज्वलनो ज्वलनादीपो लघुकः ।
 ततोऽपि त्वं खद्योत तयापि रे हन्त विष्फुरसि ॥]

अत्रानेकेषां शशिप्रभृतीनां स्वरूपलाघवक्रमः । धर्मेण यथा—

मुष्टिभेद्यमभवद्यदुद्भवं कञ्जलोत्पलतमालमेचकम् ।
 तन्मृगाक्षि खलु पश्य लक्ष्यते मालवीचिकुरकुञ्चितं तमः ॥ ५११ ॥

अत्रैकस्य तमसो घनत्वलक्षणधर्मापचयः । अनेकेषां यथा—

विपुलहृद्यैरन्यैः कैश्चिञ्जगञ्जनितं पुरा
 विधृतमपरिर्दत्तं चान्यैर्विजित्य तृणं यथा ।
 इह हि भुवनान्यन्ये धीराश्चतुर्वश भुञ्जते
 कतिपयपुरस्साम्ये पुंसां क एष मदञ्जरः ॥ ५१२ ॥

अत्र यद्गृह्णां महत्वार्यस्य धर्मस्य क्रमेणापचयः । इह च वक्षित्वशिशुदा-
 हरणेपूदाहरणत्वात्तुगुण्यादिना यः पाटविपर्ययः स्थितस्य लक्ष्यादर्शनशक्या
 नान्यथाभावो विधेयः ॥ ९४ ॥

सम्भावनयान्यथा वातिशयोऽतिशयः ॥ ९५ ॥

अत्रनेपरोत्तरस्मिन्सम्भावनयाऽसम्भावनयातिशयोऽतिशयालंकारः ।

जह देवअं पसण्णं मा मह कारेहि माणुसे जम्मं ।

अह जम्मं मा पेम्मं अह पेम्मं मा जणे दुलहे ॥ ५१३ ॥

[यदि दैवतं प्रसन्नं मा कार्पार्मम मानुषे जन्म ।
अथ जन्म मा प्रेमाथ प्रेम मा जने दुर्लभे ॥]

अथ जन्मप्रभृतीनां सम्भवसम्भावनास्वातिशयित्वे यदि जन्माभावं न
करोपि तन्प्रेमाभावं कुर्वित्यादिना प्रेमाभावादिमम्भवत्स्वातिशय उपनिबद्धः ।
भसम्भावनाया यथा—

मुञ्जणो ण कुप्पइ विअ अह कुप्पइ विप्रियं ण चिन्तेइ ।

अह चिन्तेइ ण जम्पइ अह जम्पइ लज्जिणो होइ ॥ ५१४ ॥

[मुञ्जणो न कुप्यत्येवाय कुप्यति विप्रियं न चिन्तयति ।

अथ चिन्तयति न जल्पति अथ जल्पति लज्जितो भवति ॥]

अथ क्रोधादीनां क्रमेणासम्भावनातिशयः । यथा च

न भवति भवति न चिरं भवति चिरं चेत्फले विसंवदति ।

क्रोधः सत्पुरुषाणां तुल्यः स्नेहेन नीचानाम् ॥ ५१५ ॥

दुक्खेहिं लम्भइ पिओ लद्धो दुक्खेहिं होइ साहीणो ।

लद्धो वि अलद्धो विअ जइ जह हिअं तह ण होइ ॥ ५१६ ॥

[दुःखैर्लभ्यते प्रियो लब्धो दुःखैर्भवति स्वाधीनः ।

लब्धोऽलब्ध एव यदि यथा हृदयं तथा न भवति ॥]

इत्यार्थः प्रियलाभादीनां दुःखेन लभ्यते इत्याद्युत्तरार्थादसम्भावना-
तिशयः ॥ ९५ ॥

उत्तरोत्तरस्य पूर्वपूर्वानुबन्धित्वं विपर्ययो वा शृङ्खला ॥ ९६ ॥

उत्तरोत्तरस्याध्याय्यादिना पूर्वं पूर्वं प्रति पूर्वस्य पूर्वस्योत्तरमुत्तरं प्रति या
गापेक्षार्थं शृङ्खला । अत्र पूर्वस्य पूर्वस्योत्तरोत्तरहेतुत्वे कारणमाला, तथा
यथापूर्वं परस्य द्वितीयगतया स्थापनापोहेन पृष्ठापत्नी, पूर्वस्योत्तरोत्तरहेतुत्वे
मालादीपकमिति त्रयः शृङ्खलाबन्धेनान्वैरलंकारा लक्षितारत्नेषु च शृङ्खला-
त्यपरिहारेण प्रापेकं च विविचलिविदोषोऽस्ति येनालंकारभेदः स्यात् । यदि

च कार्यकारणविशेषणविशेष्यभावादिविशेषाश्रयणेन भेदेनाभिधानम्, तद्युत्तरोत्तरमाधाराधेयतास्वस्वामित्वादिसम्बन्धावलम्बनेन शृङ्खलायां बहवोऽलंकारा उपसंहयेयाः प्रसज्येरन् । अत इह लक्ष्यव्याप्यर्थं शृङ्खलैव लक्षिता । अस्यां महाविषयायां तेषामन्तर्भावोपपत्तेः । अपि च मालारूपकवदेकस्मिन्यत्र बहूनां यौगपद्येन स्थितिस्तत्र मालात्वं वक्तुमुचितमिह ॥ तदभावात् कारणमालाद्यभिधानमसमञ्जसमेव । यदपि शृङ्खलादयो उपमाद्यन्तरभेदा इति तदयुक्तम् । उपमादिष्वतिरेकेण कार्यकारणभावाद्यलम्बनेनापि शृङ्खलायास्सम्भवात् । अतश्चोपमादिशृङ्खलाभिमाने विषय उपमादीनां शृङ्खलाया सह सङ्कीर्णत्वम् । न तूपमादिभेदत्वं यथा ।

सेलेव्य जलहराणं सेलाणं व्व जलणिही पुढविगाह् ।

जलहीणं विज पाआलं सप्पुरिसाणं तुमं णिलओ ॥ ५१७ ॥

[शैल इव जलधराणां शैलानामिव जलानिधिः पृथिवीनाथ ।

जलधीनामिव पातालं सप्पुरुपाणां त्वं निलयः ॥]

अत्र क्रमेण शैलजलधरादीनानाश्रयाश्रयिभाव उपमानत्वेनोपात्तः ।

मन्मथः प्रविशति स्म सुरायां सा कुरङ्गवदशां घवनेपु ।

तानि चेतसि महीतिलकस्य क्ष्मापाचित्तमथ रागपयोर्धी ॥ ५१८ ॥

अत्र मम्मथादीनां उत्तरोत्तरानुप्रवेशः । “ मुकभं विभ्र परिभोभाग कारण ”

मित्यादायुत्तरोत्तरकारणत्वम् ।

इभिणा सरकेण ससी ससिणा वि णिसा णिसाद् शुमुअवणं ।

कुमुअवणेण वि पुलिणं पुलिणेण वि महइ हंसवलं ॥ ५१९ ॥

[अनेन सरकेण शशी शशिनापि निशा निशया कुमुदवनम् ।

कुमुदवनेनापि पुलिनं पुलिनेनापि महत्वे हंसकुलम् ॥]

अत्रोत्तरोत्तरं भूष्यभूषकभावः ।

आकारसदृशप्रज्ञः प्रज्ञया सदृशागमः ।

आगमः सदृशारम्भः प्रारम्भसदृशोदयः ॥ ५२० ॥

अत्रोत्तरोत्तरमुपमानोपमेयभाव ।

कुलिसो तालेइ घराघर मर्हि कुलिसराण्डिअपतन्तो ।

णिवढन्तसेरपह्ता मही त्रि सेसअफणावलर्अ ॥ ५२१ ॥

[कुलिश तालयति घराघर मर्हि कुलिशराण्डितपतन्त ।

निपतच्छैलप्रहता महापि शेषफणावलयम् ॥]

अत्रोत्तरोत्तर पीडनम् ।

गत्तस्मिन्नपि चापरार्कचतुराम्बोधौ महीमण्डले

यो यद्वाञ्छति निश्चितेन मनसा सात्पादुदाकर्णय ।

सर्व कोऽपि जन श्रिय भगवतीं सा त्वा त्वमत्यर्थिन

भ्ते च त्वश्चितानि तानि च दिशा पार दशानामपि ॥५२२॥

अत्रोत्तरोत्तर घ्राण्डा ।

घाताहारतया जगद्विपर्धरराश्रास्य नि श्रेपित

प्रस्तास्ते पुनरधतोयकणिकातीत्रप्रर्वर्वाहिभि ।

ते च मूरचमूरचर्मजसनीनीता क्षय लु चर्च

दम्भस्य स्फुरित विदन्नपि जनो जात्सो गुणानीहते ॥ ५२३ ॥

अत्रोत्तरोत्तर घञ्जनम् ।

जह बालत्तणलीला जो जगसमग जणाण हासेन्ति ।

तारण्यविलमिताइ वि वअपरिणामे तद् च्चेअ ॥ ५२४ ॥

[यथा बालवलीला यौवनसमये जन हासयन्ति ।

तारण्यविलमितान्यपि चय परिणामे तथैव ॥]

अत्रोत्तरोत्तरस्वापह्तामश्रुम् ।

सौध यत्र कचिन्पि न तत्रय नोद्यानमन्त

स्तप्रोद्यान नयरतिक्लाधाम यस्मिन्न बाला ।

नार्ना बाला प्रभवति न या सुन्दनीनामशुजाना

मष्टि कर्तुं दिदि दिदि मिनऽयामरट्टिच्छाभि ॥ ५२५ ॥

अत्रोत्तरोत्तरं सौषादीन्प्रत्युद्यानवत्वाद्देविशेषणत्वं । विपर्ययेण कारणशृङ्खला
यथा ।

माणो गुणेहि जाअइ गुणा वि जाअन्ति सुअणसेवाए ।
विमलेण मुकअपसरेण सुअणसेवाए उट्ठाणं ॥ ५२६ ॥
[मानो गुणैर्जोपते गुणा अपि जायन्ते सुजनसेवया ।
विमलेन सुकृतप्रसरेण सुजनसेवाया उत्थानम् ॥]

अत्र पूर्वस्य पूर्वस्योत्तरोत्तरं कारणतयोपनिद्धम् । एवमन्यत्रापि विपर्ययोऽ-
भ्युद्यः ॥ ९६ ॥

अन्यधर्मस्वीकारस्तद्गुणः ॥ ९७ ॥

यदा केनचिदर्थान्तरस्य धर्मा गुणादयः स्वीक्रियन्ते तदा तद्गुणः । न
चान्यगुणस्वीकारोऽर्थास्वगुणत्यागे भवति । अन्यधोभयविरोधः स्यात् । अत्र
चान्यगुणोपरक्तं वस्तु स्वरूपत एव प्रतीयते । मीलिते तु वस्त्वन्तरार्थं तिरो-
धीयत इति भेदः । उदाहरणम्—

एकत्र स्फटिकतटांशुभिन्ननीरा
नीलाश्मद्युतिभिदुरान्भसोऽपत्र ।
कालिन्दीजलजनितश्रियः श्रयन्ते
वैदग्धीमिह सरितः सुरापगायाः ॥ ५२७ ॥ शि. ४. २६

अत्र सरितां स्फटिकादिगुणस्वीकारः । यथा वा—

इन्दूदयश्चन्दनामिन्दुवक्त्रा-
श्चैत्रस्तथा यस्य सहायसम्पन् ।
वपुश्च शृंगारमयं स मन्ये
सन्तापकस्त्वं हरवद्वियोगान् ॥ ५२८ ॥

अत्र हरवद्विगुणस्य सन्तापकत्वस्य स्वीकारः । यथा वा

चन्दनासक्तभुजगतिःश्चासानिलमूर्च्छितः ।
मूर्च्छयत्येष पथिकान्मर्घां मलयमारुतः ॥ ५२९ ॥

अत्र मूर्च्छितसंपर्कान्मूर्च्छोत्पत्तिः ।

तं तुज्ज णूण दिण्णं हिमअरवडवग्गिकालकूडेहि ।

दूणोसि माणिणिं जह प्पहिअवहुं जह अ मारेसि ॥ ५३० ॥

[तत्तव नूनं दत्तं हिमरुवडवाग्गिकालकूटाभ्याम् ।

दूनोपि मानिनीं यत्पथिरुवधूं यच्च मारयसि ॥]

अत्र तापनमारणयोस्स्वीकारः ।

धवलो सि जह वि सुन्दर तह वि तुए मज्ज रज्जिअं हिअअम् ।

राअभरिए वि हिअए सुहअ णिहित्तो ण रत्तोऽसि ॥ ५३१ ॥

[धवलोऽसि यद्यपि सुन्दर तथापि त्वया मम रज्जितं दृश्यम् ।

रागभरितेऽपि हृदये सुभग निहितो न रक्तोऽसि ॥]

इत्येषमादौ धवलादे रक्तहृदयनिहितत्वादेः कारणस्य सद्भावेऽपि न रक्त-
त्वादि जातमिति मतिरिति हेतौ तद्रूपाननुहारोऽननुण इत्यतनुणालङ्कारो न वाच्यः ।
हेतुसाकल्ये कलानुत्पत्तिविशेषोक्तिरिति विशेषोक्तावन्तर्भावात् । तद्रूपाननु-
हरणाद्विच्छित्तिभेदेन पृथगलङ्कारत्वे नानाविधकार्यानुत्पत्तिसद्भावेनालङ्कार-
त्वानन्यग्रसंगात् । तस्माद्यस्य कस्यचित्कार्यस्य मतिरिति हेतावनुत्पत्तिर्न यत्र
नत्र सर्वत्र विशेषोक्तिः ।

हेती सत्यपि नान्यस्य गुणानुहरणं यदि ।

विशेषोक्तिरसाविष्टा न वान्योऽपि हातद्रुणः ॥

“ धवलोऽसि ” इत्यादौ पूर्वार्धविरूपकार्योत्पत्तेर्विषमालङ्कार एव न तद्रुणः ।
धवलस्य रागवत्त्वाभावेऽन्यरञ्जनात् । रागवत्त्वादन्यरञ्जने हि तद्रुणः
स्यात् ॥ ९७ ॥

धर्मसाम्याद्भेदाप्रतीतिर्मीलितम् ॥ ९८ ॥

यत्र गुणत्रियादेर्धर्मस्य समानतयाधस्याध्यान्तरेणाष्टादिन्याद्भेदेनाप्रति-
पत्तिस्त्वमीलितम् । यथा-

अभेदमूढसाग्नाभिरागता लताभिरीपन्डुलिताल्लिपद्सिभिः ।

इयं पुरो मान्तनर्तितालका न लक्ष्यते व्यस्यमयामनगतनी ॥५३२॥

अत्र वनमध्यगता युवतिलताभिस्तुल्याकारस्वान्नेदेन न लक्ष्यते इत्युक्तम् ।
न तु चीदाहते विषये

मलयजरसविलिप्ततनवो नवहारलताविभूषिताः

सिततरध्वन्तपत्रकृतवक्त्ररुचो रुचिरामलांशुकाः ।

शशभृति विततधाम्नि घवलयति घरामविभाज्यतां गताः

प्रियवसतिं प्रयान्ति सुखमेव निरस्तभियोऽमिसारिकाः ॥ ५३३ ॥

इत्यादौ पुरोदाहते गुणसाम्यनिमित्तस्याविवेकस्य सन्नावात्सामान्यालङ्काराः ।
न तु मीलितम् । अस्य हि सहजेनागन्तुकेन वा चित्रमूलेन धर्मेण
न्यूनगुणस्य वस्तुनोऽधिकगुणेनाच्छादनं रूपम् । यथा-

अपाङ्गतरले दृशी मधुरवक्रवर्णा गिरः

विलासभरमन्थरा गतिरतीव कान्तं मुखम् ।

इति स्फुरितमङ्गके मृगदृशः स्वतो लीलया

तदत्र न मदोदयः कृतपदोऽपि संलक्ष्यते ॥ ५३४ ॥

ये वन्दरासु निवसन्ति सदा हिमात्रे-

स्त्यत्पातशङ्कितधियो विवशा द्विपस्ते ।

अप्यङ्गमुत्पुलकमुद्बहतां सकम्पं

तेषामहो यत भियां न दुषोऽभ्यभिन्नः ॥ ५३५ ॥

अनयोः पाङ्गतरलत्वादिना स्वाभाविकेन मदजनितस्य तस्य चाच्छादना-
मीलितम् । च सामान्यमीलितयोः परस्परान्नर्मायः । स्वरूपेणापगतस्य हि
भेदाप्रतीतिस्सामान्यम् । यत्नवता तिरोहितत्वात्स्वरूपानवगमो मीलितमिति
महाननयोर्भेद इति उच्यते । पृथक्सामान्यमीलितयोर्लक्षणं न कार्ये, भेदा-
भावात् । तथा हि यत्र सामान्यं भवन्निरिष्यते तत्र यस्य भेदानवगमनस्य
किं स्वरूपमवगम्यते न वा । आद्ये षट्पटयोः पटयोर्भेद वा त्रिजत्रिरूप-
प्रतीत्यास्त्येव भेदप्रतीतिः । तथेहापि स्थादिति न मीलितम्, नापि सामा-
न्यम् । द्वितीये त्रिजत्रिरूपस्यानवगमोऽधिकगुणेनाच्छादनमेव निमित्तम् । न

समानगुणत्वम् । तथात्वे लताज्योत्स्नादेरपि समानगुणत्वसम्भवात्कथं नु निज-
तयानवगमः । न च स्वरूपाच्छादनेऽपि सहजागन्तुकराद्विशेषादलङ्कारभेदो
युक्तः प्रतीतिभ्याम्येनकस्यैवालङ्कारस्य भेदप्रभेदाभिधानोपपत्तेः परिवृथादि-
वत् । लतादिगतस्य स्वयङ्कवादेरपि महजङ्कवादिङ्कस्य शक्यत्वाच्च । नापि
गुणसाम्यविवक्षया भेदस्यावगमेऽप्यनवगमाभिधानं सामान्यस्य मीलिता-
द्विशेषः । मदहतस्याप्यपाङ्गतरलत्वादेर्भेदावगमसम्भवात्ततोदाहरणेषु समाना-
भिहारनिमित्तस्य स्वरूपावगमस्य सम्भवादेक एवालङ्कारो वाच्यः स च
मीलितनामैव वस्तवन्तरेणाच्छादनात् ।

भेदो नानुपलम्भस्य यलवद्गुणसङ्गतिः ।

सामान्ये मीलिते तुल्यो हेतुस्तेन न भिन्नता ॥

इति संप्रहः ।

नितम्बविम्ब्यातिभरेण ढोला यथा यथा सारतरं ररास ।

अलम्बितश्यानिनदः झितीन्दु तथा तथा पुष्पशरो विभेद ॥५३६॥

आसां जलास्फालनतत्पराणां मुक्ताफलस्पर्धिषु शीकरेषु ।

पयोधरोत्सेधविशीर्यमाणः संलक्ष्यते न च्छिद्रुदोऽपि हारः ॥५३७॥

पूर्वत्र दोलाकृतितेनाच्छादितराज्यानिनादानाकार्यंनम् । उत्तरत्र मुग्धा-
फलानां शीकररूपममानाभिहाराद्य भेदावगमः । अस्य चाच्छादनीयस्य
सम्भवावगमो न तु वस्तवन्तररूपतया प्रतीतिरिति ध्यान्तिमद्वयान्त-
र्भावाभावः ॥ ९८ ॥

तस्यां कुतश्चिद्विवेको विवेकः ॥ ९९ ॥

गुणसाग्याद्भेदाप्रतीतां साध्यामपि केनचिद्विमित्तन येनक्षण्यापगनेविवेदो
विवेकः । यथा

नयान्युवाहप्रतिविम्बयत्यां यत्रोषहर्म्याङ्गरत्नभूमौ ।

व्यक्ति लभन्ते गुरमुन्दरीभिः सात्त्विकाः प्राशुपि पादमुद्राः ॥५३८॥

अत्रालंककपादमुद्राणामरुणरत्नभूमावलङ्घ्याणां नवाम्बुवाहप्रतिबिम्बेन
भूमेर्नीलिमावगतौ स्फुटतया प्रतीतिः । यथा वा—

पिअदंसणमुहुरसमउलिआई जइ से ण होन्ति णअणाई ।
सा फेण कण्णरइअं लक्खिखज्जइ कुवलयं तिरसा ॥ ५३९ ॥
[प्रियदर्शनमुखरसमुकुलिते यदि भवतोऽस्या न नयने ।
तत्केन फणलम्बं लक्ष्यते कुवलयं तस्याः ॥]

अत्र नयनारुचयलयस्य निर्मलत्वेन भेदः । यथा च—

मदामोदेन शक्रेभो भाङ्करैः शिघ्रज्ञाकरः ।
दण्डैश्च पुण्डरीकाणि व्यव्यन्ते यस्य सानुषु ॥ ५४० ॥

अस्य चालंककपादमुद्रादेरम्बुवाहप्रतिबिम्बादिसमये प्रत्यक्षेण निजरूपा-
यगमात् स्फुट पयानुमानाभेदः । मदामोदेनेत्यनन्तरोदाहृते खनुमानेन
सह मङ्गरः । यथा—

गौराङ्ग्या निजलाचण्यमीलिते हेमकङ्कणम् ।
फण्ठास्त्रेपे वयस्याभिः काठिन्येनान्वमीयत ॥ ५४१ ॥
अप्राप्यनुमानाभिरुपवसेष ॥ ९९ ॥

अनुभूतस्यार्थान्तरोपलब्धौ परभागः ॥ १०० ॥

द्विवेक इत्यनुपपद्यते । स्वरूपमाश्रेणापगतस्य परगुणो यन्व्यन्तरोप-
लम्भयमये तस्माद्भेदप्रतीतिः परभागः । अत्र च मद्रूपात्मद्रूपस्यान्यथा वा
भेदप्रतीतिर्महत्त्वेन सुस्पष्टत्वेन वा भवतीति शङ्कारो भेदाः । शर्मगोदाहरणानि

अण्णमदिलापमद्दं दे देव करेमु अग्ग दइअम्म ।
पुरिमा ण्णन्त रता ण हु दोमगुणे विआणन्ति ॥ ५४२ ॥
[अन्यमदिलाप्रसङ्गं प्रार्थये दैव सुरूप्यास्माकं दसिनस्य ।
पुरुषा एकत्र रता न तन्तु गुणशेषान् विजानन्ति ॥]

अप्राप्यमदिलाप्रसङ्गेन दक्षिणेन निजाया चाभाया महत्त्वं ज्ञाप्य हापथां-
दयगम्यते ।

दृश्यन्ते मानसोत्तंसाः कलहंसा यत्रि क्वचिन् ।

गतीं चरणयोस्तस्याः प्रेक्ष्यते यावदन्तरम् ॥ ५४३ ॥

अत्र हंसदर्शने तस्मिन्निगते प्रतीतिस्मम्भाविता ।

पूणं दाव सचीए बहु मण्णइ सुन्दरो तुमं सक ।

तेलोकसुन्दरी सा जाव ण णअणेसु संघटइ ॥ ५४४ ॥

[नूनं तावच्छल्या बहु मन्यसे सुन्दरस्त्वं शक ।

त्रिलोक्यसुन्दरी सा यावन्न नयनेषु संघटते ॥]

अत्रानुभूतायाः शक्याल्लोक्यसुन्दरीदर्शनेन तुच्छपावगमो निवृद्धः ।

सो ष्वेअ सुणइ सधं वअणं पिमुणाण अधिअकडुअं ति ।

जेण सहि कालकूडो भक्किअज्जइ देहिजीअहरो ॥ ५४५ ॥

[स एव शृणोति सरथं घचनं पिशुनानामधिककडुकमिति ।

येन सरि कालकूटो भक्ष्यते देहिजीवहरः ॥]

अत्रासद्रूपात्कालकूटात्तथाविधस्यैव ग्लवचनस्य तद्वयगमे महत्त्वप्रतीतिः

चंद्रार्कचक्रघटनशुरयाधिरुदं

तं चण्डताण्डनदशं गिरिशं प्रपद्ये ।

यद्वाहुघातकल्या परिताडयमानो

यन्नाहतिं मुत्तममन्यत ईश्वरगः ॥ ५४६ ॥

अत्र शैलादीना पीडाकारित्पिनामद्रूपाद्वाहुघातद्वाजाहतेनयाविधायास्तुच्छ-
त्वेन प्रतीतिः । अस्य चोपमानाधिकगुणोपमेयोपनिबन्धरूपाद्दृष्टितरेकाद्रस्य-
न्तरावगमसमये ईश्वरप्रतीतिरूपस्य मुख्यतो भेदः । किं चोपमेयादपरस्य
यत्र न्यूनतं स एष ध्यतिरेक उच्यते । अस्मिन्स्तुच्छत्वं महत्त्वयोगो वैकल्पि-
कोऽर्थस्य परप्रतीताविति । अपि चौरग्यजीवित एष ध्यतिरेकः । अयं तु
“अण्णमहिहा” इत्यादीं तत्परिदारेणापि भवति । न ह्यत्रान्यमहिहाया
उपमानभूतायाः तत्काशास्महत्त्वमिति प्रतीतिः । एषमुपमानव्यतिरिक्तरथा-
थांन्तरोपपत्त्यभेदुभूतत्वं तुच्छत्वं महत्त्वं वा लक्ष्यते इत्यनुमन्तव्यम् ॥१००॥

निगूढस्य प्रतिभेद उद्भेदः ॥ १०१ ॥

यत्र किञ्चिदाच्छादित्वेन निगूढमपि कुतश्चित्प्रतिभिद्यते प्रकटीभवति स उद्भेदः । यथा—

सूरच्छलेण पुत्रश्च कस्तुमं अञ्जलिं पणामेसि ।
हासकदम्बुभिस्ता ण होन्ति देवाणं जेकारा ॥ ५४७ ॥
[सूर्यच्छलेन पुत्रक कर्य त्वमञ्जलिं प्रणमयसि ।
हासकटाक्षमिश्रा न भवंति देवानां ज्योत्काराः ॥]

अत्र चातायनस्थितो प्रच्छन्नकामुकी प्रति तदभिलषितचौरताभ्युपगमार्थ-
मञ्जलिर्बन्धः सूर्योपस्थानभिषेण प्रच्छादितोऽपि हासकटाक्षादिना मया धेतितः
इति निगूढप्रतिभेदः ।

गहरइसु ओषिणसु वि फलहीणेषु उअ बहुआए ।
मोहं भमइ पुलइओ सेदगलदङ्गुलीहस्त्यो ॥ ५४८ ॥
[गृहस्तेपूषितेषु अपि फलहीनेषु पश्य बध्वाः ।
मोर्धं भ्रमति पुलकितः स्वेदगलदङ्गुलीहस्तः ॥]

अत्रोन्नतकर्पांसयाटिकास्थितनिम्बनरमणसङ्गमार्थं गता उचितकर्पांसेष्वपि
वृत्तेषु तदुपगूहनेन प्रस्वित्तं वृथैव करं भ्रमयतीति काश्चिद्दिग्घ्या सर्गा
बोधयति । यथा च—

परिओसविअसिण्हि भणिअं अञ्छीहिं तेण जणमज्जे ।
पडिवण्णं तीअ वि उच्चमन्तसेण्हि अङ्गेहिं ॥ ५४९ ॥
[परितोपविकसिताभ्यां भणितमश्लिभ्यां तेन जनमध्ये ।
प्रतिभिन्नं तस्या अपि उद्धमत्स्वेदरङ्गः ॥]

अत्र केनचित्प्रार्थितस्य कयाचिदभ्युपगमः कृतोऽङ्गस्वेदोद्भिन्नः । पृथमादौ
च प्रतिभेदस्य शब्दोपात्तावाद्भेदो वाच्यः । यथा च—

अलिअपसुत्तअविणिमीलिअच्छ दे मुहअ मज्ज ओआसं ।
गण्टपरिउम्भणापुलइअङ्ग ॥ पुणो थिराइस्सं ॥ ५५० ॥

[अलीकप्रसुप्तविनिमीलिताश्च देहि सुभग भमावकाशम् ।
गण्डपरिचुम्बनापुलकिताङ्ग न पुनश्चिरयिष्ये ॥]

अश्रालीकप्रसुप्तस्य पुलकेनोद्देदः । इह तु—
सत्कार्यसिद्धौ तव हन्त यान्त्या मार्गे पुरोऽभूत्परुषः समीरः ।
यद्वाहतेऽयं ललितालकत्वं पर्यस्तवन्धः कवरोनिवेशः ॥ ५५१ ॥
संसृष्टय तं दुश्चरितैकचञ्चुं सखि त्वया किं विहितोऽवगाहः ।
आर्द्राणि गात्राणि तत्रासते चद्धस्ते च यन्निरितलकं ललाटम् ॥ ५५२ ॥
स एव कस्तूरिकपङ्कजन्मा दोषं ध्रुवं ते व्यधिताङ्गरागः ।
विभर्षि यत्सौरभसङ्घिभृद्भदंशं व्रणैर्भङ्गुरमङ्गमङ्गम् ॥ ५५३ ॥
दूतीस्तदानीं दयितोपभोगलक्ष्माकुलाङ्गीरपलप्य कोपम् ।
स्वभ्रूलतावक्रिममार्गशिष्यैरित्यं तरुण्यो वधनैरघुन्वन् ॥ ५५४ ॥

भाष्यश्लोकैश्चनभिषेपरवेनोद्देदस्य ध्वंग्यस्यापि चरमश्लोकवाच्यसिद्धयत्त्वेन
गुणीभूतस्य ज्वनिः । स तु यथा—

विहलंजलं तुमं सहि दद्रूण कुटेण तरलतरदिष्टिम् ।
चारफंसमिसेणअ अप्पा गुरुओ त्ति पाडिअ विहिण्णो ॥ ५५५ ॥
[विशृङ्खलां त्वां सखि दृष्ट्वा कुटेन तरलतरदिष्टिम् ।
द्वारस्पर्शमिषेणात्मा गुरुक इति पातयित्वा विभिन्नः ॥]

अत्र मंकेतन्थानि कान्तमश्राप्यैव घटं गृहीत्या गतया त्वयानुपानं तं दृष्ट्वा-
दृष्ट्यैव पुनर्जलानयनमिषेण उत्संगमाथंमेनमृतमिति ज्ञातं मयेति ध्वंग्ये
तद्देदः ॥ १०१ ॥

गूढसाकांक्षोपनिबद्धं गूढम् ॥ १०२ ॥

यत्रानभिहितस्य गूढस्य बलुनोऽनुपादानाद् गूढाक्षेपकं माकांक्षं वस्तुनि-
ष्यते तद्गूढार्थंयाद्गूढम् । तत्र माकादृष्टावेषि प्रानुनर्यार्थस्य कायादि-
मुद्येन भागिष्येय प्रतिपत्तेः गूढवर्षाभावात् । इह तु प्रदेहिकादिवर्ष-
वार्थत्वम् । उदाहरणम्—

सामाङ्ग सामलिब्जङ्ग अद्भुच्छिपलोद्गरीअ मुहसोहा ।

जम्बूदलकअकण्णावअंसभरिण हल्लिअपुत्ते ॥ ५५६ ॥

[श्यामायाः श्यामलायते अर्धाक्षप्रलोकिकया मुखशोभा ।

जम्बूदलकृतकृष्णावतंसभ्रमणशीले हालिकपुत्रि ॥]

अथ जम्बूदलकृतकृष्णावतंसभ्रमणशीले गत इति प्रकाशनार्थं भ्रमण-
शीलं हालिकपुत्रं दृष्ट्वा मुखशोभायाः श्यामत्वमिति मुखशोभाश्यामत्वस्यो-
वाच्योऽर्थः सकेतकृतान्तेन गृहेन साकांक्षः । पथ च

प्रामतरुणं तरुण्या नववञ्जुलमञ्जरीसनाथकरम् ।

पश्यन्त्या भवति मुहुर्नितरां मलिना मुरच्छाया ॥ ५५७ ॥

इत्यादावयमेवालङ्कारो न गुणोभूतव्यंग्यत्वम् । पथमादौ गूढार्थस्य व्यंग्यता-
संभावनाया अप्यभावादित्यावेदितप्रत्यम् । यथा वा—

घासं गोभयः किं न दत्तेति काञ्चिन्द्गुत्वा गेहे कामिनीमादिशन्तीम् ।

भिक्षाभोजी तद्गृहे रूक्षगाग्रतूर्णं प्रास्यत् काञ्चिके मण्डकुण्डम् ॥ ५५८ ॥

अत्र गोप्राप्तदानकर्तव्यभ्रवणाद्धेनुकार्यकारिणि काञ्चिके घामतुल्यमण्ड-
कुण्डप्रक्षेपकर्तव्यतया भिक्षुकोऽनुज्ञात इति गूढार्थः । अक्षिप्रभपूर्वकमपि
भवति । यथा—

जइ देवरेण भणिआ खगं चेतूण वच्च राजकुलं ।

ता कीस मुद्धमुहिआ सअणम्मि णिवेसअइ दिट्ठी ॥ ५५९ ॥

[यदि देवरेण भणिता रङ्गं गृहीत्वा प्रज राजकुलं ।

तत्करमान्मुग्धमुरी शयने निवेशयति दृष्टिम् ॥]

अत्रालक्ष्यपादमुद्रादर्शनेन पुरपायितमृचिकेनानभिहितवाङ्मूढेन पुरपा-
यितस्योद्भिन्नत्वान् मूढं गृहार्थैवमादिना प्रतिपादकादुद्धेदमूढमार्ग्या गह
सङ्कीर्णम् । यथा वा—

ददृण पुण्णचन्दं पोसिअपइआइ कीस पम्मुत्ता ।

चित्तलिहिअम्स हरिणो चक्के रोसारणा दिट्ठी ॥ ५६० ॥

[दृष्ट्वा पूर्णचन्द्रं प्रोषितपतिक्रिया कस्मात्प्रमुक्ता ।
चित्रलिखितस्य ह्येश्वक्रे रोषारुणा दृष्टिः ॥]

अत्र किमियनेन दुरात्मना राहोः कण्ठच्छेदः कृतः, भवते हि तेन निगीर्णस्य चन्द्रस्य पुनरुद्भवो न स्यादिति गूढार्थः कस्मात्प्रमुक्तेति प्रभूपूर्वक उपनिबद्धः । प्रभूपूर्वकत्वादप्यस्य पर्यायोक्ताद्भेदः । न हि तत्र उदाहृतविषये प्रभूपूर्वकतास्ति युज्यते चेति ॥ १०२ ॥

सूक्ष्मार्थस्य सूचनं सूक्ष्मम् ॥ १०३ ॥

यत्र सूक्ष्मः स्थूलमतिभिरसंलक्ष्यो वाक्येन संज्ञया वा गूढतया परस्मै प्रकाशयते तत्सूक्ष्मम् । उदा०-

रच्छाभरिर्मं जारं तरुणी ददूण संकहइ सहिं ।

एण्हि चर करु सूरु सरिअं संज्ञाइ तह यामो ॥ ५६१ ॥

[रथ्याभ्रमणशीलं जारं तरुणी दृष्ट्वा संकथयति सखीम् ।

इदानीं चर रज्जु सुर्यं सरितं संध्यायां तद्यामः ॥]

अत्र संकेतकालजिज्ञासमानमुपपत्तिं प्रति कयाचित्प्रमत्त्यायां सरित्तटभाग-
मिष्यामीति गूढतया वाक्येन प्रकाशितम् । न चात्र ध्वनिः । उत्तरार्धव्यत्य-
स्यापि पूर्वार्धवाच्यसिद्धवत्त्वम् । तेन व्यत्ययस्य गुणभाषादलंकारता ।

इह तु—

णोहेइ अणइमणा अत्ता मं घरभरम्मि मअलम्मि ।

रणमेत्तं अइ संज्ञाइ होइ ण व होइ यीसामो ॥ ५६२ ॥

[नुदलनार्द्रमनाः शश्रूमां गृहभरे मक्ते ।

क्षणमात्रं यदि संध्यायां भवति न वा भवति त्रिश्रमः ॥]

प्यनिरेषोपपत्तिसंबन्धनादेशोपस्थाप्योत्तरादाभाषण । "अइ देवोण"
इत्यादी "ममां देवण" इत्यादिना पाठेनैव गूढार्थस्य प्रतिपादनम् ।
संज्ञादिना यथा—

यत्र कर्णोत्पलन्यस्तहस्ता दीपावलोकिनी ।

दृष्ट्वा वधूः प्रियोपान्ते सखीभिः प्रतिमुच्यते ॥ ५६३ ॥

अत्र कर्णोत्पलहस्तन्यासादिना वध्वा रतिं प्रत्यभिप्रायः सखीभ्यः निवे-
दितः । यथा वा—

वन्नत्रस्यन्दिश्वेदविन्दुप्रवन्धी-

दृष्ट्वा भिन्नं कुङ्कुमं कापि कण्ठे ।

पुंस्त्वं तन्व्या व्यञ्जयन्ती वयस्या

स्मित्वा पाणौ खङ्गलेखां लिलेख ॥ ५६४ ॥

अत्र खङ्गलेखनेन पुरुषावितं प्रकाशितम् । अत्र पाकारेणैङितेन वा संल-
क्षितस्य धार्मस्य परं प्रति प्रकाशनमिति द्विभेदत्वमिति न वारयम्, “जह
देशरेजे”त्यादावधार्मस्येण पादमुदादिना संलक्षितस्यापि प्रकाशनस्य निदर्श-
नात् । क्वचित्पुनः संलक्षितस्य प्रकाशनाभावेऽपि निजाभिप्रायादिप्रकाशनेऽपि
सम्भवतीति संलक्षितस्य सूक्ष्मार्थप्रकाशनं सूक्ष्ममिति लक्षणमव्यापकं
यथात्रैव “अत्र कर्णोत्पल” इत्यादी यथा वा—

णिजकण्ठसंठिओ फिर विशरीअरओसुआएँ तरुणीए ।

रेहइ तुङ्ग सति कओ हारो दइअस्त कण्ठम्मि ॥ ५६५ ॥

[निजकण्ठसंस्थितः किल विपरीतरतोत्सुकया तरुण्या ।

राजदे तवेति कृतो हारो वयितकण्ठे ॥]

अत्र विपरीतरताभिप्रायो निजहारार्पणेन तव शोभत इति शब्देन थाप्यतो
लक्षित एव प्रकाशितः । न चैवमादावनलंकारता उदाहरणान्तरपञ्चारत्ता-
प्रतीतेः । नाप्यलंकारान्तरत्वम् । एवंविधेषु भेदेऽप्यलंकारान्तरकथनाराम्यगात् ।
इह तु

पाहुणिए तम्मगो णेव तुए जवजवेण गन्तव्वं ।

मा तथ तुङ्ग अद्दाणि कण्ठएहिं खविज्जन्ति ॥ ५६६ ॥

[प्राधूर्णिके तन्मार्गेण नैव त्वया जवेन गन्तव्यम् ।

मा तत्र तवाद्धानि कंटकैः क्षुप्यन्ताम् ॥]

फरसवणे इह माए मीलअन्नअणं व तुमएँ गन्तव्वं ।
 मा तुह वि हारइज्जठ तअरिलआए वअणसोहा ॥ ५६७ ॥
 [परुपवने इह मातर्वर्णितवदनमेव त्वया गन्तव्यम् ।
 मा तवापि हियतां तगरिकालतया वदनशोभा ॥]

दुःखां कामुकोपभोगस्य भावितया संभाष्यमानस्य शब्दानुपात्तत्वेन
 निपेधो व्यङ्ग्य इति सूक्ष्मालङ्कारध्वनिरेव न तद्भेदो व्यङ्ग्य उद्भेदकस्याङ्गतादे-
 स्तदानीमभावात् । नापि व्याजोक्तिः । उद्भेदप्रच्छादनेन नायिकायास्तात्पर्या-
 भावात् । प्रियमङ्गमनिपेधमात्रतात्पर्येण वाक्यप्रवृत्ति ॥१०३॥

उद्भेदप्रच्छादनं व्याजोक्तिः ॥ १०४ ॥

अत्राशङ्क्यमानस्योद्भेदस्योत्पन्नस्य वा वचनेन चेष्टादिना या प्रच्छादनं सा
 अनुविधा व्याजोक्तिः । यद्यपि चेष्टादिना प्रच्छादनरूपस्य भेदद्वयस्योक्तय-
 भावः तथाप्युद्भेदप्रच्छादप्रारम्भस्य लक्षणस्य समानत्वात्तत्राप्युपचाराद्-
 व्याजोक्तिः इति संज्ञानामहता प्रायशः संज्ञानां यथाकथंचिद्व्यवृत्तेरेवमलं-
 कारान्तरसंज्ञानामपि तत्तद्भेदविषयाणां स्वयमेवाम्बुद्ध्यम् ।

गह्वइ गओम्ह सरणं रक्खमु एअ त्ति अहअणा भणिरी ।
 सहसागअस्स तुरिअं पइणो विअ जारमप्पेइ ॥ ५६८ ॥
 [गृहपते गतोऽश्माकं शरणं रक्षेतमित्यसती भणित्वा ।
 सहसा आगतस्य त्वरित पत्युरेव जारमर्पयति ॥]

अत्राशङ्क्यस्यांद्भेदस्यद्भावेव शरणागतोक्त्या प्रच्छादनम् । अत्र च जार-
 मर्पयतीति जारस्योक्तत्वेन न प्यति । इह तु—

दृष्टिं हे प्रतिवेशिनि क्षणमिहाप्यस्मद्रूढे दास्यसि
 प्रायो नैव शिशोः पितास्य विरसा कपीरप पास्यति ।
 एकाकिन्यपि यामि तद्वरमिनः श्रोनग्नमाटापुलं
 नीरन्ध्रास्तनुमालिगन्तु जगठण्टेदा नत्प्रन्यय ॥ ५६९ ॥

उपपत्तिरमणार्थं गमनादेवांक्योपहारोहाभावाच्चक्षतादिमुखेनोद्भेदस्या-
शंक्यमानस्य नीरन्ध्रा इत्यादिकया उत्तया प्रच्छादनेन व्याजोक्तिध्वनिरेव ।

पक्खालणकवडेण जांरंदसणे चइअपुव्वपरिहाणा ।

कदमिअमहिलसइ छिण्णाली पाउसासारे ॥ ५७० ॥

[प्रक्षालनकपटाज्जारदर्शने त्यक्तपूर्वपरिधाना ।

कर्दमितमभिलपति पुंश्चली प्रौवृडासारे ॥]

अश्रीपपतिसमीपाभिसरणसमये पूर्वभाविना कर्दमलेपादिनाशंक्यमान-
स्योद्भेदस्य प्रक्षालनभ्याजेन पूर्वपरिधानपरिस्थागपूर्वकं कर्दमिकयक्षपरि-
धानात्मिकया चेतया प्रच्छादनम् ।

अहर्अं लज्जालुइणी तस्स अ उम्मच्छराइं पेम्माइं ।

सहिआअणो वि णिठणो अलाहि किं पाअराएण ॥ ५७१ ॥

[अहं लज्जावती तस्य चोन्मत्सराणि प्रेमाणि ।

सखीजनोऽपि निपुणः अपगच्छ किं पादरागेण ॥]

अत्र भाविविपरीतरतोद्भेदस्य पादरागनिवारणेनाच्छादनम् । यथा वा—

शीलेन्द्रप्रतिपाद्यमानगिरिजाहस्तोपगूढोच्छलद्-

रोमाञ्चादिविभंस्थुलाखिलविधिव्यासङ्गभङ्गाकुलः ।

हा शैत्यं तुहिनाचलस्य करयोरित्यूचिवान् सस्मितं

शीलान्तःपुरमावृमण्डलगणैर्दृष्टोऽवताह्वः शिवः ॥ ५७२ ॥

अत्र रोमाञ्चादिमुखेनोद्भेदस्य मदनानृतस्य * हा शैत्यमित्युक्तया
प्रच्छादनम् ।

त्वय्यर्धासनमाजि किन्नरगणोद्गतैर्भवद्विक्रमै-

रन्तःसंभृतमत्सरोऽपि भगवानाकारगुप्ता कृती ।

उन्मीलद्भूपदीयदक्षिणभुजारोमाञ्चविद्योशरद्-

यात्परेव विलोचनैरभिनयत्यानन्दमाखण्डलः ॥ ५७३ ॥

अत्र पुलकस्मिताभावमुखेनोद्भिन्नस्य मत्सरस्य रोमाञ्ज्वेधनिबन्धनेनानन्द-
सूचकेन वाप्योद्भवेन प्रच्छादनम् । इह तु

कसस व ण होइ रोसो ढट्टूण पिआइ सव्वणं अहरं ।

सभमरपठमग्घाइणि वारिअवामे सहसु एण्हि ॥ ५७४ ॥

[कस्यैव न भवति रोषो दृष्ट्वा प्रियायाः सत्रणमघरम् ।

सभ्रमरपद्माद्याणशीले वारितवामे सहस्वेदानीम् ॥]

अत्र दष्टाधरदशनेनोद्भिन्नत्वाजोक्तिष्वनिरेव ।

उद्भेदस्य निरूपणं स्वरसतो हेत्वन्तरान्नेद्भवे-

त्प्रत्यूहः समधर्मकोत्कटगुणप्रच्छादनान्मीलितम् ।

व्याजोक्तेरभिसन्धिपूर्वकृतया चेष्टादिनोस्त्याऽथवा

व्याजेन प्रतिभेदगृहनमतो युक्तं विविकं वपुः ॥ इति ॥१०४॥

अन्यथा सम्भावितयोश्शब्दार्थयोरन्यथायोजनं

वक्रोक्तिः ॥ १०५ ॥

अत्र यत्रा श्रोत्रा वा शब्दस्यार्थस्य धान्यथा सम्भावितस्य प्रकारान्तरेण
योजनं सा वक्रोक्तिः । अस्याश्च क्वचित्कल्पेण कादा धर्मसामान्येन धान्यथा
योजनम् । क्वचित्त्रैपचारिके प्रयोगे मुन्यार्थापादनम् । कुत्रचिदर्थान्तरं पृथ
योजनम् । तापि संभावितेऽपीत्यनेन प्रकारा वक्रोक्तिः । उदाहरणम्—

रैदः किं रालु ढयिते न वेत्ति रविमण्डलं जगद्धिदितम् ।

न क्रोधः कर्तव्यो जलचरमनधो न जातु पश्यामि ॥ ५७५ ॥

कौऽपस्त्यक्तुं योग्यो यम्य पिपासा न सम्भवति ।

सन्त्यज मानिनि मानं किमनेन ममाधुनानेन ॥ ५७६ ॥

फान्ते नितान्तमेतैर्यचर्न रुषितेय लक्ष्यते भवती ।

क इयोप्यते न वचनैरुक्षैरागांस्यपद्भोतुम् ॥ ५७७ ॥

न मयाकार्यपराधः किमपहवनीयमत्र दयितेऽस्ति ।
सत्यमिदमहमिवान्या न शक्यते काप्यधःकर्तुम् ॥ ५७८ ॥

इत्यादौ भ्रमेणान्यथा योजनम् ।

मा प्रवेक्ष्यति कोप्यन्तर्मा शब्दः श्रूयते वहिः ।
वाक्यं यत्र नवोढानामिति कान्तैरनूयते ॥ ५७९ ॥

अत्र सङ्गमनिषेधार्थस्य मेति वाक्यस्य नवोढाभिः कर्पीरित्यादि अर्थावसे-
पदान्तरसम्बन्धस्य हेतुत्वेन प्रवेक्ष्यतीत्यादिवाचयान्तरं प्रयुक्तं कान्तैर्नैक-
वाक्यतया काकुप्रयोगमुत्पेन संगमयुक्तार्थत्वेन योजनम् ।

एष श्रीकण्ठकण्ठच्छविरत्नमिमतो राजहंसव्रजानां
सद्यस्तापं प्रजानां प्रशममुपनयन्नच्छधाराजलेन ।
कुर्वन्दिक्चक्रबालाक्रमणमुदयते वेव किं वारिबाहो
मा मैयं मालयेन्दो परिमल कतरस्तर्हि राजन्नसिस्ते ॥ ५८० ॥

अत्र खड्गस्य बाहुगतकालनादिधर्मसम्बन्धादन्वयधर्मयोगाद्धारिवाहसङ्ग-
स्यार्थावसेपात्तेन सामानाधिकरण्याद्यभावेन रूपकानुपपत्तौ प्रतिमालङ्कारोप-
स्कृतकालावादिधर्माणां वारिबाहगतत्वेन भोग्रा संभावितानां वक्त्रा खड्ग-
गतत्वेन योजना कृतेति धर्मसाम्यादङ्गीभूता वक्त्रोक्तिः । यथा वा—

आकृष्यादावमन्दमहमलकचयं वक्त्रमासज्य वक्त्रे
कण्ठे लघ्नः सुकण्ठः प्रभवति कुचयोर्दत्तगाडाङ्गसङ्गः ।
बद्धासक्तिर्नितम्ये पतति चरणयोर्यस्स तदृक्प्रियो मे
वाले लज्जा निरस्ता न हि न हि सरले चोलकः किं त्रपाकृन् ॥ ५८१ ॥

अत्र लज्जा निरस्तेत्युक्त्या सामर्थ्यावसितस्य कान्तस्य सम्बन्धिभिरलका-
कर्पणादिभिर्धर्मस्य चोलकेऽपि योगात्पूर्ववत् प्रतिमयोक्तिमुखेनोद्दिक्तस्य
तथाविधरसणाभिप्रायस्य च लोकोक्त्या प्रच्छादनाद् व्याजोक्त्या सह संकीर्ण-
वक्त्रोक्तिः । उपचारवक्त्रोक्तिर्यथा—

नैते तन्वि कचाः कचाः स्मरधनुर्व्यानादमेघध्वनि-
 प्रोद्भिन्नास्तरलास्तु तार्क्ष्यमणयः सत्यं चक्रासत्यमी ।
 त्वद्विभ्रेपविवव्ययासु(?) ननु मे नो किञ्चिदेभिः कृतं
 म्यास्त्यास्तान्(?) सुभगो त्वदापरमतो गारुन्मतस्त्वं मणिः ॥५८२॥

अत्र सुत्पयार्थावलम्बनेन तार्क्ष्यमणिं तस्यातोपितस्यायुत्तत्वापादनेनाम्यथा
 योजनम् ।

मलयपवनपहाधिर्णं माए मा णिवस हर्मिओआसे ।
 पिअपरिमललोहिअआ मुद्धे तेणेव्व णिवसामि ॥ ५८३ ॥
 [मलयपवनप्रधाविते मातर्मा निवस हर्म्यावकासे ।
 म्रियपरिमललोमिता मुग्धे तेनैव निवसामि ॥]

अत्र मलयपवनस्य हर्म्यवासनिषेधकृतया नायक्या योजनमित्यत्रार्थ-
 वक्रोक्तिरेव । यथा वा " बाल इति सुतरामपरित्याज्योऽस्मि रक्षणीय इति
 भवद्भुजपञ्जरं रक्षास्थानं " इत्यादि । अत्र बालत्वादिकं प्रस्थाननिषेध-
 कतया राज्यवर्धनेन संभावितं श्रीहर्षेण प्रस्थाननिमित्तकतया योजितमित्यर्थ-
 वक्रोक्तिरेव ।

अहमस्थितपङ्कजोत्करः किमुदञ्चधरणाञ्चितप्रम- ।
 फदलीमभिभूय वर्तते करभोस्स किमूरुहम्बरः ॥ ५८४ ॥
 पृथुता सति दुस्सतां(?) गहत्परिणाहो जघनस्य किं घनः ।
 सहसार्पितभङ्गसम्भ्रमः किमु पत्रय स्थलिन् स्वभायतः ॥५८५॥
 शिरिदीर्घकलापसन्निभः कचहस्तः किमु सन्नतधुरः ।
 स च यात तथा स चागरो ननु कस्त्याद्विरहस्मुदुस्सहः ॥५८६॥

अत्र धोत्रोपदिष्टपङ्कजोत्करत्वादि धरणप्रमादित्वेन संभावितं यत्रा
 तत्पद्ग्युपगमेन विरहरूपतयापि योजितम्

सखि क्व गच्छामि मधुवतालीपू(?)ले बलाद्वल्गति किं शुकस्य ।
 मुग्धे भयं मुञ्च मया हि कोपादमुत्र मुक्तं वरपत्रमेतद् ॥ ५८७ ॥
 हा देव नानाद्रुमसंकटेऽस्मिन्नशोकलम्बास्फुरितस्मयेन ।
 उद्याननाम्नस्तव वरिणोऽस्य मया ज्वलद्बुल्लुक एष मुक्तः ॥ ५८८ ॥
 आविर्भवत्याशु पिकावलीयमितो हहा कं शरणं ब्रजामि ।
 त्वदीयशापन्नपितायुपोऽयं मधोस्समागच्छति कालमार्गः ॥ ५८९ ॥
 इत्थं कृशाद्बधो त्रिरहञ्चरार्तासख्यश्च तास्सान्त्यनफीशलिन्यः ।
 पुष्पावने(?) पुष्पति मण्डिमानमन्योन्यमुक्तीः कलयांबभूवुः ॥ ५९० ॥

अत्र प्रस्तुतस्य मधुपमालादेवस्तुनोऽर्थसामर्थ्यावसिते निषेधे प्रस्तुतस्य
 करपत्रादेरारोपादाथापहुतेर्विरहिण्या मधुपमालादिरूपतया सम्भाषितस्यार्थस्य
 सरया करपत्रादिरूपत्वेन योजनादिरूपतया वक्रोक्तिरङ्गम् । यत्र त्वेकेन
 पत्रप्रारोपविषयस्याभिधानेऽपह्नयकारणं तत्र शुद्धापह्नुतिः वक्तृभेदे तु
 वक्रोक्तिस्तंकीर्णति ॥ १०५ ॥

सम्यक् स्वभाववर्णनं स्वभावोक्तिः ॥ १०६ ॥

द्विविधो घस्तुनः स्वभावः स्थूलः सूक्ष्मश्च । तत्र वृष्टिमात्रगोपाः
 स्थूलः । तस्य वर्णने न कश्चिदलंकारः । सर्वस्य काव्यस्य स्वभावोक्तिरत्रात् ।
 सम्यक्वर्णमानस्तु स्वभाषः सूक्ष्मः । स तु महाकविगोचरः । तस्य सम्यक्व-
 ण्यमानस्याम्पूनानतिरिक्तत्वेन स्वभावोक्तिः । न तु साधारणस्य रूपप्रिया-
 देस्तत्तद्वाटादिगतस्य शब्देन प्रतिपादनमपि तु यथैव घस्तु तथैव प्रतिपादन-
 मिति घस्तुमंयादिनी यत्र शब्दाग्रतिपत्तिर्भवति तत्रैवालंकारः । रमयदादौ
 तु सामान्त्रिकस्य निजदासनाभिव्यक्तेर्हृदयसंवादः । भाषिके तु परोक्षस्यापि
 अपरोक्षतयापभासनमिति विवेकः । उदःहरणम्—

अंके न्यस्योत्तमाङ्गं पूवगथलपतेः पादमृक्षस्य हन्तुः

शृन्वोत्तमङ्गे सर्वालं त्वापि वनकमृगायाद्गमाघाय शेषम् ।

यापं रक्षःकुलं प्रगुणितमनुजेनादरास्तीक्ष्णमहृणोः

कोणेनावीक्ष्यमाणस्यदनुजध्वने दत्तकर्णोऽयमास्ते ॥ ५९१ ॥

विप्रकृष्टस्य प्रत्यक्षायमाणत्वं भाविकम् ॥ १०७ ॥

देशकालाभ्यां स्वभावेन वा विप्रकृष्टस्वार्थस्य साक्षाद्गृहणायोग्यस्यापि सामग्रीबलेन प्रत्यक्षायमाणत्वं स्फुटतया पुरः स्फुरद्रूपत्वेनैव प्रतीतिर्भाविकम् । इह प्रत्यक्षेणैव अर्थः स्फुटतया प्रतीयतेऽनुमानशब्दादिभिस्त्वस्फुटतया । तत्र शब्दादपि सामग्रीबलेन पुनःस्फुरद्रूपतयैवावगतिर्भाविकम् । सा च सामग्री वस्तुनोऽत्यन्तुपेत्यादि, पदानां श्रुतित्यर्थसमर्पकत्वम्, वाच्यस्य च व्यबहितसम्बन्धादिविरहः, कवेः प्रयोजकायप्रतिपादननैपुण्यं इत्यद्भुतचिरपरिशीर्णितत्वेः प्रसमं चेत्सि प्रतिकलनं प्रतिफलितस्य च प्ररोहात्तदेकानतया भाषनावरपुनः पुनश्चर्षणं तेन योगिनामिव भावनाबलेन विप्रकृष्टमपि वस्तु स्फुटतयेन भासते इत्यलं यद्गुणः । स्फुटत्वस्य च प्रतीतिधर्मत्वादस्फुटस्य स्फुटत्वेन प्रतीतिविरहेणात्र भ्रान्तिमत्सम्भावनाया अभाव इति अर्थस्य प्रतीत्यनुपपत्तेश्च संभावनोपलक्षणः । इह तु वस्तुनः स्फुटत्वेनैव प्रतिभासः । न स्फुटन्यैवावगच्छामीति प्रतीतिरित्युपपत्त्यातः तस्य स्फुटमेव वैलक्षण्यम् । अस्य च देशेन कालेन स्वभावेन वा विप्रकृष्टं वस्तु विषयः कालविप्रकृष्टस्यापि भूतभाविप्येन द्विभेदोति अकारो भेदाः । क्रमेण—

विसृष्टं पट्टिपहपतिथअजणविसरणिमिज्जमाणविच्छेअं ।

णवइन्तरोन्मुहं (?) कइं वि गोघणं गामरञ्छासु ॥ ५९४ ॥

[विसृष्टि प्रतिपथप्रस्थितजनविसरनिर्मायमाणविच्छेदम् ।

निरन्तरोन्मुहं कथमपि गोघनं गामरञ्छासु ॥]

अत्र बहुश एवंविधस्य गोघनप्रवेशस्यानुन्मीलितस्येव येनयः प्रतिफलना-
द्यप्रत्यक्षायमाणत्वम् । यथा चा—

शृङ्गो तुरङ्गमदमत्तगभीरघोरमाद्धारिशाङ्करवृषभ्रमणश्लेणे यः ।

उद्भिन्नभापुरनिरन्तरजातरूपसंभारतारकितसानुरूपैति लक्ष्मीम् ॥ ५९५ ॥

अत्र कैलासस्यपविषम्याद्भुतत्वेन प्रत्यक्षायमाणता । अनयोश्च देशापि-
कर्षः । “ कि छत्रं किं तु रणम् ” इत्यादि । अत्र भूतस्य वर्धमानस्य
प्रिविक्रमवपुषोऽवस्थाश्चर्यकारितादिना प्रत्यक्षायमाणता । यथा च—

एन्ति गअणपेरन्तसु कर्हं वि उन्मुहसमीरहीन्ता ।

थोजोप्पातणिविट्ठा सेलेसु विहंगसंगाआ ॥ ५९६ ॥

[आगच्छन्ति गगनपर्यन्तेषु कथमप्युन्मुखसमीरहियमाणाः ।

स्तोकोत्पतितनिविष्टाः शैलेषु विहङ्गसङ्घाताः ॥]

अत्र भूतस्य सौलावपतनविहङ्गोत्पतननिषेधादेः संभावनयोद्धितितस्य
सुदृश्वेनावगतिः ।

यस्मिन्पश्य कुलाचलप्रभृतयः सर्वे स्थिता अंध्यमी

सम्प्रत्यस्थितकल्पतामुपगताः कालेन सोऽप्यमुधिः ।

स्फूर्जद्दुद्वादशभानुभानुविगलत्पायःप्रयस्सङ्कुचन्

ममोन्मानविलोलसंकुलमिलस्तन्विस्थितिस्थास्यति ॥ ५९७ ॥

अत्र माघिन्या अशुचिमग्न्यन्ध्या अवस्थाया स्फुटत्वेन प्रतीतिः ।

उत्सृत्योन्मूल्य कूर्तिं प्रथममथ पृथूच्छोफभूयांसि मांता-

म्यंसारिकवपृष्टपिण्डाद्यवयवसुलभान्युपगन्धीनि जग्ध्या ।

आप्तस्नाप्यन्त्रनेत्रः प्रकटितदशनः प्रेतरङ्गः करङ्गा-

वङ्गरथावस्थिसंस्थं स्थपुटगतमपि शब्दमव्यग्रमति ॥ ५९८ ॥

मा. मा. ५. १६

अत्र स्वभावविप्रकृष्टस्य प्रेनस्यावस्था साक्षात्कृता । अस्य च प्रायशः
स्वभावाग्निसंकीर्णत्वेऽपि न तदन्तर्भावः । मूर्ध्मवस्तुस्वभाववर्गेनाभावेऽपि
" किं तानम् " इत्यादी विविक्तत्वेन दर्शनात् । नापि स्वभावोक्तिरस्मिन्प्र-
भवति । अस्मिन्कीर्णत्वेऽपि प्रत्यक्षपरिदृश्यमानवस्तुगतमूर्ध्मस्वभाववर्गे
तन्वत्पत्नो विविक्तविषयवर्गभवत् ।

मूर्ध्मम्यभावकथनेन विनापि साक्षा-

द्व्यप्रतीतिरिह केवलभाविकाङ्गम् ।

शुद्धसमप्रजननानुभवप्रसिद्ध-

मन्वस्यभावमनिर्ना तु भवेत्स्वभावः ॥ ॥ १०७ ॥

उदारचरिताङ्गत्वमुदात्तम् ॥ १०८ ॥

उदारचरितानां यत्र चरितं वसवन्तराहतामुपयाति तदुदात्तम् । यथा—

कश्चित्कान्ताविरहगुरुणा स्वाधिकारप्रमत्तः

शापेनास्तङ्गमितमहिमा वर्षभोग्येण भर्तुः ॥

यक्षश्चक्रे जनकतनयास्नानपुण्योदकेषु

स्निग्धच्छायातरुषु वसतिं रामगिर्याश्रमेषु ॥ ५९९ ॥

अत्र वाक्यार्थाभूतस्य देशविशेषस्य उदारचरितजानस्याद्विचरितमङ्गतयोप-
निषद्दम् । यथा वा—

अत्रासीत्फणिपाशबन्धनविधिः शक्या भवद्देवरे

गाढं वक्षसि ताडिते हनुमता द्रोणाद्रिरत्राहृतः ।

विद्यैरिन्द्रजिद्भ्र लक्ष्मणशरैर्लोकान्तरं प्रापित—

स्तस्याप्यत्र मृगाक्षि राक्षसपतेः कृत्वा च कण्ठाटवी ॥ ६०० ॥

अथ ह्यन्द्रजिदादीनां उदारचरितं वाक्यार्थाभूतदेशाहत्वेनोपात्तम् ।

मुक्ताः पेलिविसूत्रहारगलिताः सम्मार्जनिभिः हृताः

प्रातः प्राङ्गणसीमि मन्थरचलद्वालाद्घ्निलाश्वरुणाः ।

दूराहाडिमयीजशङ्कितधियः कर्पन्ति केलीशुका

यद्विद्वद्भवनेषु भोजनृपतेस्तस्यागलीलायितम् ॥ ६०१ ॥

इत्यादावगम्यन्ति प्रजापतिनिर्मितमृष्टिः षण्णानामृष्टिमद्रस्तुपर्ण(न)मुदा-
त्तमित्युदात्तभेदो न वाच्यः । अतस्त्वन्धे मन्धन्ध इत्येवंरूपाया भक्तिशयोक्तेः
शुद्धविषयत्वात् । न च विरोधाद्विरुद्धनिर्देशोक्तिमूल्येऽपि विच्छिद्यन्तर-
सम्भवो येनालंकारान्तरता भ्यात् । समुच्चयजनयित्वात्समभावोनालंकारान्तर-
तायामिष्यमाणायामस्य भाव्यमानास्तद्विशेषाद्विषयनेऽप्यलंकारान्तरं प्रयजति ।

योऽध्यवसायः शुद्धस्सातिशयोक्तिविशेषतो यत्र ।

विच्छिद्यन्तरयोगिरन्यालङ्कारविषयोऽर्सा ॥ इति विवेकः ॥ १०८ ॥

विशेषः कश्चित् । ततश्च रसादीन्प्रति रसादीनामङ्गत्वे रसवदादयोऽलंकाराः ।
अन्यत्र रसादिध्वनिरिति स्थिते वाच्यमानं प्रत्युदारचरितस्याङ्गभावः उदात्ता-
लंकार इति सिद्धो विषयभेदः ।

रसादिगुणभूतयोरिव च वस्त्वलंकारयो-
र्यथा ध्वनिरुपेयते न तु कदाप्यलंकारता ।
तथैव परिगृह्यतामिह च भावशान्त्यादिषु
स्फुटा तदवधार्यतामिति रसादिभेदस्थितिः ॥

प्रधानतां यत्र रसादयो गता रसो रसादिध्वनिगोचरो भवेत् ।
भवन्ति ते यत्र रसादिपोषका रसाद्यलंकारदशा हि सा पृथक् ॥
निर्देदादीनां सर्वदैवाङ्गभावात्प्रेयोऽलंकारः तद्व्यपेशो न वाच्यः ।
तस्मादेतेषां व्यङ्ग्यतायां ध्वनित्वं न प्राधान्यं कापि यस्मान्द्रजन्ते ॥
एतेन भावप्रशमादयोऽपि व्यङ्ग्यभास्सदैव ध्वनितां प्रयान्ति ।
ध्वनित्वमिष्टं यदि तेषु तर्हि न लक्षणीयस्तु समाहितादिः ॥

रसादेरङ्गित्वे ध्वनिरथ रसादीन्प्रति यदि
गुणत्वं तर्हि स्याद्रसवदनुगतोऽलंकारगणः ।
गुणत्वं धान्येऽर्थे घ्नति यदि चोदारचरितं
तदोदात्तं भावरिधितिशबलतादी ध्वनिरिति ॥ निर्णयः ।

संकेओसुअमणओ गह्वइधूआऋट्स्त्रसभविओ ।
ता.....ण चेअइ गोवरअम्यरं घोइ ॥ ६०२ ॥
[संकेतोत्सुकमना गृहपतिदुहितृकटाश्रायलोक्तिः ।
ता.....गतो न चेतयते गोपुराम्यरं दोग्धि ॥]

अत्र गोपालस्य धेनुगमनेऽप्यम्बरदोहनेनोपहमनीयस्य वाच्यार्थ-
शून्यत्वाद् वाच्यस्य प्रथमार्थोऽन्यथा नृत्तारोऽङ्गम् ।

दाव रुदिअं जाव...दावक्खीणो जाव खिज्जइ नआङ्गी ।
 दाव णिछसिअं वराइणं जावोच्छसिआ समप्पन्ति ॥ ६०३ ॥
 [तावद्दुदितं याव...तावत्क्षीणो यावत्क्षीयते नताङ्गी ।
 तावन्निश्चसितं वराक्याः यावच्छ्वासाः समाप्यन्ते ॥]

अत्र चाप्यस्य “ तावद्दुदितं ” इत्यादिमुल्लेनोपनिबद्धस्य विप्रलम्भस्य
 पाषाणसर्वैरेवास्पत इत्यादिनाक्षिप्तः करणोऽङ्गम् ।

क्रन्दं क्रन्दं करुणकरुणं क्रन्दति स्रस्तकेशो
 लावं लावं रणितबलयं हारवल्ली लुनाति ।
 श्वासं श्वासं श्वसिति विततं ताडयत्यङ्गमङ्गं
 पातं पातं पतति नृपते मुमु कान्ताजनस्ते ॥ ६०४ ॥

अत्र नृपतिविषयस्य रतिभावस्य करणोऽङ्गतयोपनिबद्धः ।

अत्युक्ताः परितः स्फुरन्ति गिरयः स्फारास्तथाम्भोधय-
 स्तानेतानपि विभ्रती किमपि न ह्रान्तासि तुभ्यं नमः ।
 आश्रयेण मुहुर्मुहुः स्तुतिमिति प्रस्तीमि यावद्भुव-
 रतावद् विभ्रदिमां स्मृतस्तथ भुजो वाचस्ततो मुद्रिताः ॥६०५॥

अत्र नृपतिविषयाया स्तेभूमिविषयो भावोऽङ्गम् । यथा वा—

कण्ठफोणविनिविष्टमीश ते कालकूटमपि मे महामृतम् ।
 अप्युपात्तममृतं भयद्वपुर्भेदवृत्ति यदि रोधते न मे ॥ ६०६ ॥

अत्रेशविषयभावं प्रति कालकूटविषयो भावोऽङ्गतयोपनिबद्धः ।

यन्दीश्वर्य नृपद्विषां मृगटशरताः पश्यतां प्रेयसां
 श्लिष्यन्ति प्रणमन्ति लान्ति परितश्चुम्बन्ति ते सीनिषाः ।
 अस्माकं सुशूर्नर्दशोर्निपतितोऽभ्याचित्यधारांनिधे
 विष्यस्ता विपदोऽरिस्तास्तदिति तैः प्रत्यर्थिभिः स्नूयसे ॥ ६०७ ॥

अत्र नृपतिविषयं भावं प्रति प्रथमार्धोपनिबद्धो रमाभायो द्वितीयाधर्गतो
 भाषाभायोऽङ्गत्वेनोपात्त इत्युर्जस्वल्कारः ॥ १०९ ॥

एतेऽङ्गित्वेऽलङ्काराः ॥ ११० ॥

एते पूर्वलक्षितास्सर्वालङ्कारा अङ्गिनोऽलङ्कारान्तरत्वमप्राप्ता अपि तु तैरङ्ग-
भूतैरपस्क्रियमाणा निजनिजन्वपदेशभाजो भवन्ति । अन्याङ्गभावमुपगतास्तु
घट्यमाणसकरालङ्कारान्तरव्यपदेशो भजन्ते । अ एव लङ्कारान्तरविधिकतया
केवलत्वेन स्थिता निजव्यपदेशमर्हन्तीति वाच्यम् । याच्येनाथेनार्थसामर्थ्य-
रूपेण व्यङ्ग्येनालङ्कारान्तरेणासकीर्णत्वासमवेन शुद्धरत्नाभावात् । भावे वा
चारुतातिशयविरह काव्यपदेशानर्हत्वम् । अर्हते वा प्रविरलविषयप्रसङ्गात् ।
एव च प्रधानायावस्थितारत्वेन निजनिजालङ्कारव्यपदेशार्हत्वे पूर्वत्र क्वापि क्वापि
लक्षणोदाहरणेषु तस्य तस्यालङ्कारस्य यद्यप्यन्याङ्गतास्येव तथापि सभवमात्रेण
निदर्शनं कृतं न तु तत्र तस्यालङ्कारत्वेन, प्राधान्यभावात् । तथाविधस्य
लक्ष्यादन्यूहस्तत्र तत्र कार्यं । यद्यपि च तत्र तत्रोक्तालङ्कारस्तिरिक्तविच्छि-
त्तिप्रतिभासोऽस्ति तथाप्युक्तालङ्काराणां छायासकरेण भङ्गवन्तराभिधानेन वा
विच्छिद्यन्तरप्रतिभास आमुखे विवेकोत्तरकाले तु तद्रूपतयैव निश्चय
इत्युक्तमेतेऽलङ्कारा इत्यलङ्कारान्तरबुद्धिर्न कार्येत्यर्थं । तत्र छायासकरो यथा-

यद्भ्यस्यति स्म स्मयययशोके पदे रणन्नूपुरमायताक्षी ।

स्वैर स चक्रे तत एव मूर्ध्नि पद वताशेषमहीरहाणाम् ॥ ६०८ ॥

अत्र पदकरणादनुरूपस्याशौककर्मकस्य तरुषु पादकरणस्य कार्यस्यो-
त्पादात्समच्छाया, तथा पादाघातस्य तिरस्कारहेतुत्वेनानर्धपदे सर्वतरुणा
मूर्ध्नि पदकरणेन महत्त्वोत्पत्तिरूपस्यार्थस्येति विषयम-च्छायापीति ॥ विच्छि-
न्यन्तरम् । यथा वा—

कादृण हिरण्यकसं पदमजमदसणगोचर जेण ।

णीआ णिअदसणपट वगुहा त सोअर णमह ॥ ६०९ ॥

[कृत्वा हिरण्यासु प्रथमयमदशनगोचर येन ।

नीता निजदर्शनपथ वसुधा त सूकर नमत ॥]

अत्र हिरण्यासुस्य यमदर्शनगोचरत्वानयनात्कारणात् सदृशस्य वसुधा-
दर्शनपथस्योत्पत्तिप्रतीतेस्सम-च्छायाया विनश्यदवस्थाया वसुधायास्सामर्थ्या-

घमगोचरं गताया हिरण्याक्षदानेन स्वीकर इत्यर्थतोऽवसेयां परिवृत्तिच्छायां
प्रत्यङ्गता । यथा च—

येनैव देवी नयनद्वयेन सा राजमार्गं कलयाम्बभूव ।

तेनैव यातायनतां गतेन ददर्श हर्षाकुलितः स्मरोऽपि ॥ ६१० ॥

अत्र देव्या राजमार्गदर्शनोपायभूतस्य नयनद्वयस्य स्मरेणाप्युपजीवना-
प्रसङ्गस्य देव्याश्चैस्मुक्त्यादिना राजमार्गदर्शनं स्मरस्य तु नयनवातायन-
निवासादिना निमित्तान्तरेणेति हेत्वन्तरेणान्यस्य स्मरस्यापि तथास्यमित्य-
नुवृत्तेश्च छायासंकीर्णता । अन्त्यन्तरेणाभिधानाद्यथा—

धिग्धोषं बहू गनुते तुरङ्गवक्त्रश्चुम्बन्तं मुरामिह किन्नरं प्रियायाः ।

भिरयन्तं मुहुरितरोऽपि तं निजस्त्रीमुतुङ्गस्ननभरमङ्गभीरुमध्याम् ॥ ६११ ॥

शि. ४. ३८

अत्र तुरङ्गवक्त्रस्य चुम्बने आनुगुण्याभावात् वक्त्रस्य(?) चालिङ्गनमित्य-
नाद्यत्यरूपधिपमोपसृत्तस्सर्वप्रकारेणानुगुण्याभाव उभयप्रापीति तुल्यायां-
न्तरबहुमानमुत्तेन स्थितानादरोपनिबन्धाद्भ्रमन्तरेणादरः । यथा च—

दिवमधिरोहति धरणी तारानिकरोऽपि लुठति धरणितले ।

न तु तव धरणस्मरणं मोघममोघस्मृतेर्भयति ॥ ६१२ ॥

अत्र धरण्या अन्तरिक्षप्राप्तिमारकाणां च धरणितलप्राप्तिस्मग्भाष्यास्याश्चरण-
तलमोघपरत्वस्यासंभाव्यतरोपनिबन्धाद् व्यतिरेकस्य निमित्तानुपादानादिना
भ्रमन्तरेणाभिधानम् । अनया दिशा इत्यमेवाभ्यत्र विवेचनीयम् । अत्र चालं-
कारसमाह्वयचालंकारापेक्षयाङ्गित्वं न समाधपेक्षया तथास्यसंभवात् । अलंकारा-
पेक्षया तु सर्वदाङ्गतयालंकारत्वम् । तेनालंकार्यमन्त्राद्येऽनुप्रासोपमादेरलंकार-
व्यपदेशः । तदभावे तु शब्दार्थचित्रता । तेन चतुष्मनुप्रासोपमादयोऽलं-
काराधिप्रमिति तदपुनम् । चित्रत्वेऽलंकारत्वाभावाद् अस्मग्भावनिबन्धनेऽ-
लंकारत्वे चित्रत्वानुपपत्तेः । तस्मिन्तमेतदलंकाराभावे चित्रत्वमन्यत्र त्वलंकार-
व्यपदेशं ष्येति ।

इह मुरारसादिमग्भवे स्यादुपमादी नियमादलङ्घनीत्वम् ।

रसभाववियर्जितस्य चित्रव्यपदेशो न पुनस्तदन्तिकेऽपि ॥

इति संक्षेपः ॥ ११० ॥

न संसृष्टिः पूर्वहानाचारुत्वाभावाच्च ॥ १११ ॥

सर्वेषामलंकाराणामन्योन्योपसर्जनतामप्राप्तानामेकत्र संसर्गसंसृष्टिः यदुक्त-
मेपां तिलतण्डुलन्यायेन मिश्रत्वं संसृष्टिरिति । सा संसृष्टिर्नालंकारान्तरम् ।
पूर्वेषां सर्वेषामलंकाराणामभावात्प्रसङ्गात् । शब्दापार्थलंकाराणां हि प्रायशो
व्यस्तसमस्तत्वेन स्थितिस्तत्र संसृष्टेरलंकाराम्युपगमेऽनुप्रासोपमादीनां विप-
द्यापहारो भवेत् । ह्युद्दानामनुप्रासोपमादित्वं मिश्रत्वे तु संसृष्टिरिति-
चेदन्ततो वृत्त्यनुप्रासेनातिशयोक्त्या स्वभावोक्त्या प्रतिभया पर्यायोक्तेन वा
भङ्ग्यन्तराभिधानरूपेण भवदभ्युपगतेन विशेषणभूतेन हेत्वलंकारेण प्राधान्ये
रसादीनां रसवदाद्यलंकारैर्षोच्यभाषिणि संसर्गं ह्युद्धत्वाभावात् । भावे वा
रसादिवर्जनेन काव्यत्वाभावात् । यत्रापि च निपुणमन्यैरलंकारदून्यता तत्र
तत्र विहिता तत्राप्यवधानधनप्रधानधिषणैरनेकालंकारसम्भवो वाच्यत्वादिभेदेन
प्रतिपाद्यते एव । तथा हि—

कपोलकण्ठूः करिभिर्विनेतुं विघट्टितानां सरलद्रुमाणाम् ।

यत्र लुतक्षीरतया समीरः सानूनि गन्धैः सुरभीकरोति ॥ ६१३ ॥

सू. १. ९

अत्र कपोलकण्ठूनिघारणार्थं सरलघट्टनात्मकाप्रवर्तितप्रवर्तनासम्भाषिता-
धिकस्य सानुसुरभित्वस्य पारंपर्येणोत्पत्तिरिति विशेष्यत्वायावा वाक्यार्थाभू-
तायाः स्फुटैव स्वभावोक्तिरङ्गम् । सुरभिस्समीरणसंसर्गात्मानूनां सुरभित्वमिति
तद्रूपणच्छायापि । लुतक्षीरतायाश्च विघट्टितानामिति विशेषणद्वारेण पदार्थो
हेतुरिति त्वन्मतेन हेत्वलंकारोऽपि । सरलद्रुममङ्गल्यदोयोपसृष्टेस्मानुसुरभी-
करणस्य गुणोत्पत्त्यादनेन समाधानात्समतापि । तत्कथमप्यलंकारो न कश्चि-
दित्युक्तम् । यथा च—

निलोडयमानो मठपीठिकासु विप्राप्रहारेषु निगृह्यमाणः ।

यन्त्रार्प्यमाणस्सुरसुन्दरीषु हा कष्टमित्येव कलिर्विरीति ॥ ६१४ ॥

अत्र कलिसम्यन्धिनः प्रसराभावस्य निलोडयमानादिन्यतयाप्ययमानाद्वा-
कष्टविरायासम्यन्धेऽपि सम्प्रन्धयातिशयोक्तिः, अन्योऽपि दुर्गतादिमंदादिषु
हृटेन प्रविधिधुर्निलोडनादिना हा कष्टं विरीतीति कष्टेस्तद्रमावच्छेदाप्यमानो-
त्पत्तयम् । यथा—

शाङ्गं तुरङ्गं चतुरङ्गसैन्यं बाहोर्बलं वीक्षरत्रतं च ।

स म्लेच्छराजोऽपि गलन्महेच्छो निनिन्द यत्रैव हि मन्दभाग्यः ॥६१५॥

अत्र स इति यः सर्वत्राप्रतिहशक्तिवनेन साहंकारो म्लेच्छराजः गलन्महेच्छ इति धर्मधर्मिणोर्विरूपयोस्संघटनाद्विषमः, शाङ्गं तुरङ्गादिकारणसामप्रयेऽप्य-
वस्कन्दनादेः कार्यस्यानुत्पादनाद्विशेषोकिच्छायापि, तथा म्लेच्छराजोऽपीति
अधिकादन्वेषां राज्ञामसामर्थ्यावगतिरित्यर्थापत्तिः, निन्दालयधर्मसकृद्विदेशा-
च्छाङ्गादीनां प्रकृतानां वर्ण्यमानदेशाभिप्रायेणाप्रकृतानां वा तुल्ययोगिता,
यत्रैवेत्युक्त्वा तादृशतुल्यकावस्कन्देऽपि व्याकृतानुत्पत्तेः देशान्तरं तत्समं
नास्तीत्यार्थोऽसमालंकारश्च । यथा च—

स्वप्नेऽपि कार्यव्यसनान्निवृत्तिः स्वधर्मचर्यापरिपालनं च ।

एतावता केवलमेव यस्य जनस्समप्रोऽपि नियन्त्रितोऽभूत् ॥६१६॥

अत्र स्वप्नेऽपीत्युक्त्वा जागरणदशायामर्थात्तथास्वमित्यर्थापत्तिः । एतावता
केवलमित्यत्र नियन्त्रणानिवृत्तित्वात्पर्येण व्यसननिवृत्त्यादेशात्तस्य ज्ञापनापरि-
संख्या च । यथा च—

उद्विक्तवैदेशिकवादिदृन्दमदोदयं यत्र दरिद्रयन्ति ।

संपर्कस्तार्किकरुपुद्गयानां ते तेऽपि लीलाशुकशारिकायाः ॥६१७॥

अत्र शुकशारिकाणां तार्किकसंपर्कात्परयादिदलनात्पयस्य धर्मस्योत्पत्तेः
तद्गुणः शुकशारिका अर्थात्पर्यापत्तेरङ्गम् । इत्यमेवमादीं नानलंकारता । अथि
सुन्दानेकालंकारमभवेऽपि नियतप्रदर्शनं कृतम् । यथा या

प्राणेशो रिपुसम्पदामपि जगद्धीरप्रतश्चोत्रियो

निद्रशङ्कं मुरसंप्रमुप्रमुदितात्रेपप्रजायासिकः ।

प्रेमान्तत्रयिलासपूततरुणीनेत्रोत्पलाम्यर्चित—

स्तयागोचित्यविवेकसत्यमुकृतैर्योऽभूत् कुटुम्बीकृतः ॥ ६१८ ॥

अत्र परयोपिता प्राणेशः कथं शोत्रियो भवतीति तथायासिकस्यापि सतोऽ-
चंतीपता सततमपि परोपत्रीपकृपेन तुष्टम्यादि महजिराअधनीयत्वमिति च
वितोषो न प्रदर्शितः । यथा चा—

देवः पुरः पतितमेष कृपानुरोधाद्दृष्ट्वापराधमपि रक्षति निर्विकारः ।

किन्त्वस्य चण्डमरिपण्डमकाण्ड एव तीव्रप्रतापदहनरत्नवत्तृणेदि ॥ ६१९ ॥

अत्र दृष्टापराधस्य पुरः पतितस्यापि रक्षणमिति विशेषोक्तिः, किन्त्वस्येत्यनेन निर्विकारत्वादेः प्रतिपक्षतया तीव्राद्यनुनिर्देशाच्छान्दवैधर्म्यम्, क्षमादियुक्ताधुपतिरूपात् कारणद्वुरपन्नस्य कृतायुक्तस्य विरूपस्य प्रतापस्य प्रतीतिर्विपमालंकारस्य ध्येयस्याङ्गम् । अन्यत्तु ग्रन्थगौरवभवान्न प्रदर्शितमिति तत्र तत्र तज्जै स्वयमेवाम्यूहम् । एवं चालंकारशून्यताया असकीर्णालंकारस्य चासंभवात् संसृष्टिसंकरादेव द्वावलंकारौ लक्षणीयतया प्राप्तौ तज्जैदतयानुप्रासोपमाद्यो न तु स्वास्तन्धेणालंकारतयेति । यदि च यथाकथंचिदलंकारान्तरविधित्तमुदाहरणं क्रियते प्रदर्श्यते वा तत्रापि भवतां कथं समाधासः । अन्येनाप्यलंकारान्तरप्रदर्शनसंभवादसंभवे वा तत्र काव्यध्यपदेशं लभते । कष्टकल्पनया प्रवृत्तस्य चारुयायोगानुक्तत्वे वा प्रविरलविपमत्वमुपमादीनां स्यादिति । एतच्च भयङ्गिः स्वयमेव “रसादिरूपस्तु स्यद्गयोऽर्धोऽलंकारान्तरं च सर्वत्राभ्यभिचारीत्यगणयिरवैवालंकारा उदाहृताः । तद्द्रहितत्वेन तूदाहियमाणा विरसत्वमावहन्ति ” इत्यादिना ग्रन्थेन कथितम् । तेन भवदुदाहृतानामेवानुप्रासोपमादीनां विधित्तवासंभवाधुपमादिव्यपदेशानुपपत्तौ संसृष्टिसंकरोदाहरणे तवैव भवेदिति । किं च न संसृष्टिपदेन कश्चिद्व्यपदेशः प्रतिभासते वेनालंकारान्तरं कथ्यते । ननु मीक्षिकपद्मरागेन्द्रनीलादीनां संसर्गे लक्ष्यपरभागतया भासत एव चारुत्यान्तरम् । तद्द्रदिहापि स्यादिति चेत् न अनुप्रासादिना उपमादिना तस्य वा तै सचेतसः कस्यचिन्न हि परभागोऽवभासते भिन्नजातीयत्वात् । समानजातीयानां ह्यनुद्भूतमान्धया यानुगतबुद्धिवदेन परभागो जायते न तु द्वाद्दार्पणयोर्भिन्नेन्द्रियमाहृतत्वात् । शब्दार्थालंकारसंसर्गे चास्तातिशयस्यास्माभिस्संवेदनाभेदमिति चेत् न शपथप्रत्येयत्वात् । किं च

दग्धान्धगन्धगजकुम्भकवाटकूट-

संप्रान्तनिप्रघनशोणितशोणशोधिः ।

वीर्यलोकि युधि कोपकपायकान्तिः

फालीकटाक्ष इय यस्य करे दृष्टाणः ॥ ६२० ॥

तथा “एष त्वदाननरुचा” इत्येवमादी सुस्पष्टेऽप्युत्प्रेक्षाविषये यैरुपमाभि-
हिता तेषां भवतामेवमादावत्यन्तातीन्द्रियार्थदर्शनाय केन योगीश्वरेण चक्षुरर्पि-
तमिति न जानीमः । लिम्पतीत्यादावुपमोत्प्रेक्षादीनां सजातीयत्वेन युक्तः पर-
भागप्रतिभास इति चेत्, मैवम् । न हि परभागावभासोऽलंकारत्वप्रयोजकः ।
सुकुमारासुकुमारवर्णसंसर्गोऽन्यालंकारत्वप्रसंगात् । प्रयुत लिम्पतीत्यादी मति-
मद्भिः प्रक्रमभेदाख्यो दोषोऽभिहितः । न चेदेव एवमेव सर्वकाव्यस्योपलम्भात्
गुणस्तु कुतः । न हि सचेतसामेकस्मिन् विषये किमयं दोषः किं वा गुण
इति किं सित्तमसितं चेति यद्वदति विप्रतिपत्तिः । मौक्तिकादिवत्परस्परं
शोभातिशयहेतुत्वे चाङ्गाङ्गिसंकर एव स्यान्न संसृष्टिः । उक्तं चैतदेवमादौ
संकर एव । तथा हि न तावदयश्शलाकाकल्पा अलंकारा एकस्मिन्वाक्ये
भवन्ति । दशादाडिमादिवाक्ययदसंबन्धप्रलपितापत्तेः । सम्बन्धश्चाभ्यु-
पगम्यमानो गुणप्रधानभावेनाभ्युपगन्तव्यः । द्वयोः प्रधानयोरप्रधानयोः
सम्बन्धासंभवात् गुणप्रधानभावेन चालंकाराणां सम्बन्धेऽङ्गाङ्गिभावापर्या
संकर एव स्यात् । तथा च—

देवि क्षपा गलति चक्षुरमन्दतार-

मुन्मीलयाशु नलिनीव सभृङ्गमञ्जम् ।

एष त्वदाननरुचेय विलज्जमानः

पश्याम्यरं त्यजति निष्प्रतिभः शशाङ्कः ॥ ६२१ ॥

इयत्रोपमालिङ्गितस्य चक्षुरन्मीलनस्य चाक्यार्थभूतस्य हेतुपेनो-
पात्तक्षपागलनोपपादस्त्वेनोपनिबद्धे उपप्रेक्षासिद्धे, शशाङ्काम्बरायाग इत्यु-
त्प्रेक्षायाः पारम्पर्येणोपमापोषकत्वेन सदङ्गता, उपमा त्वर्थान्तराद्गत्यागमनाद-
परिमलानां चाक्यार्थतामुपयार्ताति संकर एव न ॥ संसृष्टिः । एवं लिम्पती-
त्यादी उपप्रेक्षाद्वयमगत्युत्प्रेक्षेवैव दृष्टिर्निर्गलनां गतेत्युपमाया चाक्यार्थी-
भूताया हेतुपेन गतमित्यङ्गत्वेन संकर एव । एवमुदाहरणान्तरेषु विरेणयम् ।
परं प्रत्युपगमनैर्भूतयोन्वयलंकारयोरवागन्तरमम्बन्धाभावेन संकरो न संसृष्टिर्न-
चालंकारः कश्चित् ।

अन्योन्यसम्बन्धविवर्जितानामलंकृतीनां विनिवेशनं चेत् ।

अनन्वितत्वाद्दशदाडिमादिनाक्यादिवद्दूषणमेव तर्हि ॥

अथान्वयोऽस्त्वेव परस्परं तद्गुणप्रधानत्वमवश्यमेव्यम् ।

तदा न संसृष्टिकथा गुणस्य पराङ्गतायां खलु संकरः स्यात् ॥

एकत्र च्चेदङ्गिनिसङ्गतं स्याद्दूष्यं तदन्योन्यसमीलनेन ।

न सङ्करोऽभ्यापि न वा गुणत्वं कार्यान्तरोत्पादनशक्तिमङ्गात् ॥

इति संग्रहः । यद्वि चायमलंकारः प्रधानमलंकारान्तरं प्रत्यङ्गभूतस्तदाहयेष
सम्बन्धस्तदापि चादेस्तमुद्ययप्रतिपादकस्यानुपादानादलंकारमनुद्यय भाष्ये
भवेद्ग तु संसृष्टिः ॥ १११ ॥

अङ्गत्वे तु सङ्करः ॥ ११२ ॥

प्राधान्ये पूर्वेषामलंकाराणां यथोत्तमलंकारत्वम् । प्रथमान्यं चाभ्येनोप-
स्कार्यता वाच्यार्थाभाषेन धलयात्वं च । एतद्विषययोऽभ्यालंकारोपस्कारकत्वे-
नाङ्गता दुर्बलत्वं च संकरालंकारः । एकाभिधानानुमयेशलक्षणस्तु संकरो
नास्माङ्गिभः । उपकार्योपकारकत्वं संगतारयो हि संकरः । एकाभिधानानु-
प्रविष्टयोश्चि एकरूपपर्यवसितत्वे संसृष्टिपश्यगलंकारान्तरत्वमेव । एवं
सपङ्गाङ्गित्वे तु संकर इति लक्षणं न कार्यम् । अङ्गत्वदङ्गित्वेऽपि संसृष्ट-
रुपगम उपमाचलंकाराणामुत्तम न्यायेन विषयाभाष्यमसङ्गात् । तेन प्रधान-
ताया उपमादीनां निजं निजं नाम अङ्गत्वे पुनरेषां सङ्करधीर्नाङ्गिभावेऽपि ।
ननु य—

त्वद्भक्तप्रपन्त्रे नवश्रीवनेन श्मश्रुच्छलादुद्दिरितधफान्ति ।

चदामरागाटडमानमुद्राचिद्राविणो मन्त्र इव स्मरन्थ ॥ ६२२ ॥

तथा—

यः कौमारहरः ॥ अथ हि यस्माद्भय धैत्र्यप्रपा-

ग्ने शोन्मीलितमालतीसुरभयः प्रौढाः वदन्थानिताः ।

सा धैर्यामि तथापि चाप्यसुरतन्व्यापारलीलाविधौ

खारोपमि येतमीतश्चले धैत्र्यसमुत्कण्ठने ॥ ६२३ ॥

इत्यादावुपमारूपकयोस्तथा विभावनाविशेषोक्तयोश्चैकस्यापि साधकबाधक-
 प्रमाणाभावादिनिश्चयेन सन्देहरूपोऽपि संकरोऽस्येवेति स कथं न लक्षितः ।
 तथा ह्याद्योदाहरणे किं वक्त्रचन्द्र इत्युपमासमासे किं वा वक्त्रमेव चन्द्र
 इति रूपकसमासे उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याश्रयोगे मयूरच्यंसकादयश्चे-
 त्युभयथापि लक्षणसंभवेन साधकबाधकप्रमाणाभावात् सन्देहः । उत्तरत्र
 शोक्कण्डात्मकस्य कौमारहरसञ्चिधानादिलक्षणकारणसद्भावेऽप्यनुकंठावपुषः
 कार्यस्यानुत्पत्त्या विशेषोक्तिः । कारणस्य कार्यस्य वा साक्षाद्भावस्यान-
 भिधाने विरुद्धमुत्पत्तेनोपनिबन्धात्साधकबाधकाभावात् सन्देहः । तस्मात्सन्देह-
 नापि संकरो वक्तव्यः । सदेहयोगात् । तथा हि स्थाणुर्वा पुरुषो वेति सन्देहः
 कस्यचित् करचरणादिदर्शनेन जातस्तद्दर्शनेन नियतंते न ॥ सर्वेषां सर्वदा वा ।
 निवृत्तिस्थितैस्तदैवोत्तरकालं त्वन्धरपि निश्चयनात् । अलंकारलक्षणं च सर्वदा
 सर्वत्र स्यान् प्रतिपत्तुन् प्रति प्रणीयते । न च सन्देहरूपोक्तरीत्या तथात्वेसंभवो
 नियतदोषकालप्रमातृगतत्वात् कतिपयप्रमाणयुद्देशेन च नालंकारप्रणयनं युक्तम् ।
 न हि सम्भवति स एव सम्बन्धं प्रत्यलंकारोऽन्यं प्रति वेति । न चालंकार-
 सन्देहः सर्वप्रमातृगत एवेत्यत्र प्रमाणमस्ति । अद्यापि कस्यापि निश्चयानुत्पा-
 दात् सम्भाष्यमिति चेन् न अन्यत्र सर्वसन्देहानां नियतत्वदर्शनेन तदन्तरेण
 पाधनात् । भदोपदेशादिगतत्वेन सन्देहाद्युपगमे अस्तुनोद्यात्मकतोररीकृता
 स्यात् । न च तथा युक्तम् । तत्र सन्देहसंकरः । यत्तु निश्चि तमन्योन्यः प्रल-
 ष्यप(?) न सन्देहसंकरः पृथगलंकारः सन्देहालंकारान्तर्भावात् । न हि यद्न-
 सुधाकरादिकयोरर्थयोरुपमारूपकादिकयोरलंकारयोर्वा सन्देहो भिद्यते । तेनार्थ-
 सन्देहयदलंकारसन्देहोऽपि सन्देहालंकार एवेत्यादि तन्मथायप्रतीतिबाह्यत्वा-
 दयधीरणीयमेव । तथाहि—

निजप्रतीतिं सन्देहरूपां यत्ता परामृशन् ।

चास्येनोपनिगन्नाति यत्स सन्देह उच्यते ॥

कविनोपनिबद्धस्य नालंकारस्य निश्चयः ।

श्रोतृणां कल्पते यत्र स तु सन्देहसंकरः ॥

तेन सन्देहादपि निबद्धरूपादुपनिबद्धालंकारसन्देहोऽन्य एवेति भास्य
 तदन्तर्भावज्ञापि सम्भवति । ननु प्रदर्शितोदाहरणार्थं तथापि निश्चया-

नुत्पादात्सन्देहोऽभ्युपगमस्तथ्यः । न ममानिश्रयेऽपि सर्वेषामनिश्रयानिश्रयात् ।
 न चानिश्रय एव । तथा च खड्गत्रयचन्द्र इत्यादावुभयथा समाससम्भवेऽपि
 न सन्देहः । यथा ह्यनेकार्थत्वेऽपि गवादिशब्दानां गामानवेत्यादीं प्रकरणादि-
 चयेन निश्रय एव तद्वदप्रापि शब्दशक्तिपर्यालोचनेन स एव युक्तः । तथा हि
 उत्सर्गस्तावदयं यत्रभिधापरपर्यायया श्रुत्या शब्दाः प्रत्यायका इति । गण-
 भ्रंशभावास्तु तदभावे लक्षणाश्रयणम् । तत्रोपमासमासे श्रुतिः । लक्षणा
 तु रूपकसमासे । श्रुतिलक्षणाविषये च श्रुतिर्ज्यायसीत्युपमासाधकमन्नावा-
 क्थं मुत्पादाधकाधकहेतुकलक्षणाश्रयणम् । अत्राद्येन गतौ सम्भवन्त्यां बाधग-
 तिरप्रामाणिकेति श्यायात् । मुखं चन्द्र इत्यादी सामानाधिकरण्याश्रयेण
 गत्यात्तराभाये लक्षणात्मकरूपकावलम्बनम् । न चाप्यं वेदादीं शब्दकगम्येऽर्थेऽ-
 र्थं नियमो न तु काव्यादीं पुरुषेऽनियन्तव्यवस्थितौ । प्रत्युतोपमाया
 रूपकं चाकृतातिशयवदिति कथं तत्परित्याग इति स्वाशयस्यैवावधारणात् ।
 एवमपि रूपकस्यैव युक्तत्वेन सन्देहापोहात् । न च प्रयोजनानुसारि वस्तु येन
 समयोजनतया रूपकं शब्दप्रतिपाद्यं भवेत् । न हि शीतार्थिनो वह्निः
 शिशिरतामुपयाति । न च शब्दशक्त्यभायेऽनुचितार्थपरिग्रहो युक्तः अन्यथा-
 पमापरित्यागात्ततोऽतिशयवदुत्प्रेक्षाद्येव सर्वत्र यथा ऋश्विं गृह्यतेत्युपमादि-
 रस्तमयाः स्यात् । अतश्च न सन्देहः वज्रमजिरेव सन्देहोऽभ्युपगताः । सन्देहो
 ह्युपमावलम्ब्य बाधकाभाये भवति । अन्यथा रूपकनिश्रयमन्नात् । मुत्पादा-
 धकोपमायाधकाभाये च कथं लाक्षणिकरूपकरक्षोलासः । तदनुशास्ये च कथं
 सन्देह इत्युपमेयात्र निश्चिताः ।

मुख्यार्थोपम्यबाधधेनास्ति तर्हि न संशयः ।

रूपकस्य समर्थस्य तदानीं परिनिश्रयान् ॥

यद्यपि शोपमासमासत्रयेऽपि लक्षणेन समासानां प्रायशो लक्षणास्वाभा-
 वत्तथाप्युपमायां समासे लक्षणा न तु बाधये । रूपके तु बाधयेऽपि लक्षणेऽप्येकत्र
 लक्षणावयव लक्षितलक्षणेति उक्तपक्षेऽपि न नुत्पद्यम् । एवमुत्तरत्रोदाहरणादा-
 यपि सन्देहो न युज्यते । तथा चात्र तथापि तत्र सुरतस्यापारलीत्यादिषु रेषा-
 रोधमि येतस्मिन्सले धेनस्मन्पण्डानुपपत्तेरेव साक्षाच्छब्देनाधगमाद्रिभावनेन
 निश्चितेति कस्मन्देहमभिदर्शय अन्यत्र तथापीत्यत्राज्ञापद्वसमन्वयमात्रात्
 महद्व्यमानिनः । एवमुदाहरणान्तरेषु विवेचनीयम् ।

इत्थं साधकमानसम्भवत्रलात्सन्देहसंभावना
नालंकारगता कदाचिदपि यत्राङ्गाङ्गिभावात्कचिन् ।
सर्वेषां विषयापहारकरणत्रिकाभिधानस्थितिः
संसृष्टयुक्तनयान्न तत्परिमितो युक्तस्त्रिधा संकरः ॥

तस्मात्समस्तविषयप्रतिबन्धकारे

संसृष्टिसङ्करयुगे दलिते विदूरम् ।

प्राधान्यतः स्वविषयं स्वविशालभाष्य

सर्वोऽप्यलंकृतिगणो रमतां चिराय ॥ इति

नदलंकारसन्देहाभावादङ्करवेनैव संकर इति स्थितम् । उदाहरणम्—

कुसुमसौरभलोभपरिभ्रमन्भ्रमरसंभ्रमसंभृतशोभया ।

चलितया विदधे कलमेतलाकलकलोलकलोलदृशान्यया ॥ ६२४ ॥

अत्र सन्तलवाक्यव्यापकरत्वेन प्रधानस्यानुप्राप्तस्य परिपोषकत्वे स्थितं
यमकमिति शब्दालंकारस्य यमकस्याङ्गतया यमकसंकरः । अर्थालंकाराभा
यथा—

प्रभामहत्या शिखरेव दीपन्निर्गमार्गयेव त्रिदिवस्य मार्गः ।

संस्कारवत्येव गिरा मनीषी तथा स पूतश्च विभूषितश्च ॥ ६२५ ॥

अत्र पूतवदिभूषितवयोर्धर्मयोर्धर्मोपघातममुद्ययस्य वाक्यार्थभूतस्योप-
माङ्गमिद्युपमार्मकरः । न चात्रोपमानामन्याङ्गभूतानामेकत्रावगम्यानादग्नि संसृ-
ष्टिरिति धाप्यम् । यतः समुद्ययालंकारं प्रतीयमप्यङ्गमयमर्षिति समुद्ययेनो-
पमानानां संगतत्वात् । उक्तनयेनार्थसमुद्यय एव स्यात् । अत एव मालोप-
मादय उपमाभेदेनोपेक्षितान् अत्र ह्येवस्मिन्नुपमेये उपमानपौगण्ड्यादुपमा-
समुद्ययमभयेनोपमाया अलंकारान्तरसङ्कीर्णत्वमेव युज्यते । न चालंकारान्तर-
समर्गनिबन्धनो भेद गगयितुं युक्तो भेदानन्वयप्रसङ्गात् । रूपे तूक्तनयेनाने-
केषामारोपागां रोगपघातंभवेन रूपस्यमुद्ययायोगान्मालात्पकं भेदेन
रक्षितम् । न ॥ मालोपमादयः । यथा वा—

यान्त्या मुहुर्वलितकन्धरमाननं त-

दावृत्तवृन्तशतपत्रनिभं वहन्त्या ।

दिग्धोऽमृतेन च विषेण च पक्षमलाक्ष्या

गाढं निखात इव मे हृदये कटाक्षः ॥ ६२६ ॥

मा. मा. १. २९

अत्र कटाक्षस्य दृष्टस्य चेतसि प्ररोहाख्यो धर्मो निखातत्वात्त्वेन धर्मान्तरे
निगीर्धं संभाषित इत्युत्प्रेक्षाया वाक्यार्थाभूताया हृदयशब्दस्य स्वान्तवक्षो-
रूपायं द्वयप्रतिपादकत्वेन चेतसो वक्षसाभेदेनाभ्यवसायाच्छ्लेषमूलातिशयोक्तिः
निखातप्रोपपादकतयाङ्गम् । हृदये निखाततादिलक्षणवाक्याभोक्षिणा कटा-
क्षस्य घाणरूपतेषुपादानेनाभ्यार्थगतिरूपं पर्यायोक्तमुत्प्रेक्षापरिपोषकम् ।
दिग्धोऽमृतेन च विषेणेति विरोधोऽपि वाक्यार्थपरिपोषकम् । विरोधेन च
घाच्येन घाधितमुर्यार्थतया कटाक्षस्यासन्दभोहात्मकविरुद्धकार्यद्रव्योत्पा-
दकताप्रतिपादनद्वारेण विलक्षणस्य विरुद्धकार्यद्वयस्योत्पादनरूपमचिन्त्यमपि
लक्षितं प्रकृताङ्गम् । यान्त्यावृत्तवृन्तशतपत्रनिभमाननं वहन्त्येति उपमालं-
कृतोऽर्थं आपेगौत्सुवयनिश्रमधनमाकस्मिकदर्शान्तरगमनसमये पुनःपुनरप-
लौकनं गाढप्रनानुबन्धनसूचकतया न कदाचिद् हृदयादपमरतीति गर्भिताति-
शयोक्तिर्निष्ठाततोत्प्रेक्षानुप्राणिका पृथ । यद्यपि च मुहुश्शब्दस्य सङ्घर्षतादि
सथापीद सङ्घट्टयलोकनमीत्सुवयादिप्रतीती न रसपरिपोषकः कश्चिदिति
पौनःपौन्यार्थं योजितः । प्रतिक्षणं विस्तोरुनेन कटाक्षानामनेकदेऽप्ये-
कत्वाभिधानागतया भेदेऽप्यभेदरूपयातिशयोक्त्या तदेवतानमानगतया
कटाक्षविन्देदेऽपि तदवधारणाद्विदोषोक्तिर्व्यज्यते । अन्योऽपि राजाष्टारुवो
निवर्तमानो यलितमन्धरः पृष्ठानुलज्जानां हृदये याणान् विषादिदिग्धाशि-
भ्यनतीत्यप्रकृतधर्माप्यन्देदाप्रकृतस्येति समामोभिरप्यङ्गम् । अयं चार्थः क्विना
संभाषनयोक्तिवित इति सूक्ष्मवस्तुग्यमायवर्णनारस्यभाषोक्तिरहितता प्रति-
भाषि । हृदये निखात इत्युत्प्रेक्षयावयवयान्तरर्षलक्षणेन हृदये सातिशये
पुनःपुनरपान्निवेशनेन पिशादिपरतन्त्रतया यथमेतस्य मदाभातरघोर.फलव-
विभ्रमणं प्राप्यते इत्यवयवार्थकारो व्यज्यते । म्वमत्र चारयानामुपमादीनां
रहस्यस्य चाचिन्त्यस्य श्लेषपर्यायोक्तादेरगामाप्यलक्ष्यस्य चद्रवायाधातिश-

योक्तेः साक्षात्पारम्पर्येण चाशक्यालंकाराङ्गभावात्सङ्करः । श्लेषादीनां च सर्वत्रार्थसामर्थ्यलभ्यतैव । न ह्यौपम्यप्रतिपादकेवादिवच्छब्दानेकार्थताप्रतिपादकं पदं किञ्चित्कुत्रचिदप्रयुज्यते । नापि लक्षणा, मुख्यार्थबाधायभावात्, किन्तु वाक्यस्वरूपप्रतिपादनालभ्यमनेकार्थत्वादिकमित्यर्थसामर्थ्यतैव श्लेषादेः । यथा वा—

अण्णत्थं फुणसु जोण्हां मा चन्द्र समुद्वरिसओ होहि ।

उज्जोइअं धरं णो दइआसुहचन्दकन्तीए ॥ ६२७ ॥

[अन्यतः कुरुष्व ज्योत्स्नां मा चन्द्र समुद्रवर्षको भव ।

उद्योतितं गृहमस्माकं दयितामुत्तचन्द्रकान्त्या ॥]

अत्राप्यत्र ज्योत्स्नाकरणनिषेधार्थमिति परिसंख्याया वाक्यार्थभूताया मा चन्द्र समुद्रवर्षको भवेति समुद्रवर्षमन्वधाभावात्तत्सदृशमस्मद्गृहे ज्योत्स्नाकरणमिति प्रतीत्या निदर्शनालंकारोऽर्थो हेतुतयोपात्तत्वादङ्गम् । समुद्रवर्षण-पद्भूत्वा ज्योत्स्नाकरणरूपस्य प्रयत्नस्य विगतफलत्वेन विचित्रमपि निदर्शनाङ्गं सत्परिसंख्यायाः परिपोषकम् । व्यथतायाश्चोपपादनार्थं ज्योत्स्नाकरणस्य कार्यं गृहद्योतनरूपमन्यतस्सिद्धमिति द्वितीयाधे हेतुरपात्तः इति हेतुलंकारः । अधिस्त्रुणायाश्च ज्योत्स्नाया अनादरात्मकं प्रतीपमर्थसामर्थ्यप्रतीतं शाब्देन पृत्तेन वाक्यार्थभूतायाः परिसंख्यायाः कलमिति शब्दतः परिसंख्यायाः प्रधानत्वेऽपि प्रतीपस्वार्थात्प्राधान्यम् । यथा वा—

तावमयणेइ ण तहा चन्दणपड्डो णि कामिमिहुणाणं ।

जह दुरसहे वि गिम्हे अण्णोण्णालिङ्गणमह्दी ॥ ६२८ ॥

[तापमपनयति न तथा चन्द्रनपड्डोऽपि कामिमियुनानाम् ।

यथा दुःसहेऽपि प्रीप्तेऽन्योन्यालिङ्गनमुत्तर्द्धिः ॥]

अत्र चन्द्रनपड्डरूपादुपमानादन्योन्यालिङ्गनस्याधिक्येन तापापनयात्प्यतिरेकस्य तापजनकाद् गाढालिङ्गनात् तापस्योपशम इति व्यापातसंकरः । यथा वा—

अहरन् इदयं तस्य शृङ्गाररहितविभ्रमाः ।

नितम्बिन्यो यनभुयः शमिनो न तु योपितः ॥ ६२९ ॥

अत्र नितम्बिनीनां मुल्यात् (?) वनभुवां हृदयहरणं न तु योपिता-
मिति असाकल्यात्मकं विषमम् । तस्य च शृङ्गाररहितविभ्रम इति श्लेष-
मूलातिशयोक्त्या साम्येन योपिलक्षणनितम्बिनीरूपकारणसद्भावेऽपि चेतोहरण-
कार्यानुत्पादात् शमिन इति उक्तनिमित्तदर्शितन्यासिका च विशेषोक्तिरङ्गम् ।
वनभुवश्चेतोहरणकर्तृत्वे ज्ञापिते ज्ञापन(?) योपिस्त्रियेधाथमिति परि-
संख्यापि । यथा च

चन्द्रसरिसं मुहं से सरिसो अमएण मुहरसो तिस्ता ।
सकअग्गहणभासुज्जलचुम्बणं कस्स सरिसं से ॥ ६३० ॥
[चन्द्रसदृशं मुखमस्य सदृशोऽमृतेन मुखरसस्तस्याः ।
सकचप्रहणभासोज्वलचुम्बनं कस्य सदृशमस्याः ॥]

अत्र सुधाधररसयोः चन्द्रामृतसमात्वेन रभसचुम्बनस्य न केनचिरसादृश्य-
मिति सामर्थ्यातिशयितेरसमालंकारो वाक्यार्थोभूतस्य सर्वेषां सदृशवस्त्व-
भायादसाकल्यात्यस्य विषमस्याङ्गम् ।

मरणाहिन्तो अहिंणं ण दुक्करं अत्थि जीवलोअम्मि ।
उप्पज्जइ तद्दुक्खं मरणं जरसोसहं दोइ ॥ ६३१ ॥
[मरणादधिकं न दुष्करमस्ति जीवलोके ।
उत्पद्यते तदुःखं मरणं यस्वीपथं भवति ॥]

अत्र सातिशयदुःखरूपतया सर्वदा निश्चितस्य मरणस्य दुःखान्तरोत्पत्ति-
समये दुःखमात्रतयावगम इति परभागस्य दोषान्मूलादपि मरणस्वीपथरूप-
तया गुण इति प्यत्वासः परिषोपकृत् । यथा या—

रखलउ यो दरपीअत्थणस्स वीअं त्यणं पि ममान्तो ।
हत्यो हरहरिअवरद्धभागममिरो कुमारस्स ॥ ६३२ ॥
[रक्षतु यो दरपीतस्तनस्य द्वितीयं स्तनमपि मार्गयन् ।
हस्तः हरदततयोर्धभागध्रमणशीलः कुमारस्य ॥]

अत्र स्तनद्वयस्य साहचर्येणोपनिबद्धस्यैकदशनात्स्तनान्तर संस्कारप्रबोधने न तदस्तीत्यनवगमाद् भ्रान्तिमान् करभ्रमणरूपस्य प्रयत्नस्य मोघतया विगतफलत्वमिति विचित्रस्थोपस्कारकः । यथा वा—

छान्तानि यक्त्राणि विहारकेलिविशारदानां शरदातपेन ।

वामध्रुवां चन्द्रिकया क्रियन्ते श्रीरण्डचर्चासु निरादराणि ॥६३३॥

अत्र श्रीखण्डचर्चासु निरादराणि चन्द्रिकया क्रियन्ते इति तापापनय-
रूपस्य कार्यस्य चन्द्रिकारूपात्कारणान्तरात् प्राप्तादधिकगुणस्य श्रीखण्डचर्चा-
त्मकस्य कारणान्तरस्यानादर इति प्रतीपस्य शरदप्रवृत्तेरातपमुखेनोत्पन्नस्य
दोषरूपस्य सन्तापस्य चन्द्रिकामुखेन निवारणरूपेण गुणेन समाधानास्त-
मताङ्गम् । स्थितरय च छान्तरवस्य चन्द्रिकया निवारणाधस्तादेशच्छाया ।
यथा वा—

एकेण कवटयलिबंधणेण भुवणे ण माइ गोविन्दो ।

अच्छरिभं भमइ पिआ ओणमिअमुही तियलिवन्धे वि ॥ ६३४ ॥

[एकेन कपटयलिबंधनेन भुवने न माति गोविन्द ।

अश्वर्यं भ्रमति प्रियायनतमुत्पी त्रिवलिवन्धेऽपि ॥]

अत्र कस्यचित्परिमितमपि अपूर्वं किंचित्सायतोऽतीव (?) दर्पं भयत्यन्वस्य
। यपरिमिततथाविधरचनया गर्वस्य न ऐशोऽपीति प्रस्तुतस्याप्रस्तुतमुखेन
प्रतिपत्तिरित्यप्रस्तुतप्रकारायाः श्लेषमूलातिशयोक्तिगर्भो गोविन्दारिप्रियाया
स्थितरेकः । तथा च एकवलिवन्धनेन गर्वोत्पत्तिदशनेन दर्शितव्याप्तिका
त्रिवलिवन्धेऽपि न गर्वोत्पत्तिरित्यनुष्णनिमित्ता विदोषोक्तिः । यद्यपि चात्र
शाब्देन धृष्टेन प्राधान्यात् विदोषोक्तेरेव वाक्यार्थाभावमथापि प्रस्तुतवस्तुप्रति-
पादनतात्पर्येण वाक्यप्रवृत्त्या सामर्थ्यावमिताया अप्रस्तुतप्रशंभाया मुख्यतेति
प्रदर्शितव्याप्तिका विदोषोक्तिः पत्तोपवृद्धिरेव ज्यायः ॥ राम । समाप्तोऽ-
यमलकारानाकरः कृतिर्माहामहोपाध्यायमद्वयवीश्वरमन्त्रिपुत्रस्य तत्रभवतः
पण्डितभट्टभीशोभाकरमित्रस्य ॥

श्रीश्रीयर्मपुत्रेण प्रज्ञालयवता मया ।

रत्नारराभिधः पोषेऽहंकारो स्तिरितः शुभः ॥

अलंकाररत्नाकरसूत्राणि ॥

- १ आमुखैकार्यपदं पुनरुक्त्वाभासम् ।
 २ तुल्यरूपसमुदायावृत्तिर्यमकम् ।
 ३ द्वयोर्द्वयोः समुदाययोः साम्यं
 छेकानुप्रासः ।
 ४ अन्यथा तु वृत्त्यनुप्रास एव ।
 ५ तुल्यभिधेयभिन्नतात्पर्यशब्दा-
 वृत्तिर्छांटानुप्रासः ।
 ६ पद्मादिलिपिवर्णवन्धित्रं च
 चित्रम् ।
 ७ उपमानेनोपमेयस्य सादृश्यमुपमा ।
 ८ कल्पितेन कल्पितोपमा ।
 ९ तेनैव तदेकदेशेनावसितभेदेन
 धानन्वयः ।
 १० तद्विरहोऽसमः ।
 ११ परस्परमुपमानोपमेयत्वमुपमे-
 योपमा ।
 १२ सामान्योद्दिष्टानामेकस्य निदर्शन-
 मुदाहरणम् ।
 १३ अन्यधर्मोद्गादाधर्मोपम्यं
 प्रतिमा ।
 १४ सङ्कर्मस्य निर्देशोऽप्रस्तुतानां
 प्रस्तुतानां वा तुल्ययोगिता ।
 १५ मिथार्णा दीपकम् ।
 १६ यावद्द्वयोऽसदृश्यातिवस्तूपमा ।
 १७ प्रतिभिन्नेन दृष्टान्तः ।
 १८ असाति सम्बन्धे निदर्शना ।
 १९ सदृशानुभवात्स्मरणे स्मृतिः ।
 २० अन्वासङ्गात्कौतुकविनोदो विनोदः ।
 २१ अनुभवस्मृत्यादिमत्युहो व्यासंगः ।
 २२ उपमेयादन्यस्य न्यूनत्वं प्रति-
 कूलत्वं वा व्यतिरेकः ।
 २३ सजातीयस्यातद्धर्मत्वं च ।
 २४ अधिकगुणस्यात्तादरः प्रतीपम् ।
 २५ उद्दिष्टस्य प्रतिपक्षतयानुनिर्देशो
 वैधर्म्यम् ।
 २६ आरोपो रूपकम् ।
 २७ नियतधर्महानावारोप्यमाणस्याति-
 साम्यमभेदः ।
 २८ प्रकृतोपयोगित्वे परिणामः ।
 २९ विषयसा मुख्यस्य बापकत्वेऽन्य-
 विधिस्पष्टुतिः ।
 ३० तस्यापि सन्दिग्धमानत्वे संदेहः ।
 ३१ सम्भावितसम्भाव्यमानापोहो
 वितर्कः ।
 ३२ विषयित्वेन सम्भावनमुत्प्रेक्षा ।
 ३३ अन्यरूपतया निश्चयो भ्रान्तिमान् ।
 ३४ एकस्यानेकधा पक्षानमुपेयाः ।
 ३५ सम्भाव्यमानस्य प्रतिमा ।
 ३६ यद्यर्थोपेयावसम्भाव्यमानस्य
 क्रियातिपत्तिः ।
 ३७ अप्यवसानमतिशयोक्तिः ।

- ७६ विशेषस्यान्येन समर्शनमर्थान्तर-
न्यासः ।
- ७७ सर्वथा सम्भवोऽसम्भवो वा
व्याप्तिः ।
- ७८ माधनात्साध्यप्रतीतिरनुमानम् ।
- ७९ परप्रत्यायक लिङ्गं हेतुः ।
- ८० अनिष्टापादनमापत्तिः ।
- ८१ षण्डापृथिकयापतनमर्थापत्तिः ।
- ८२ असम्भाव्यहेतुफलप्रेषणं विधिः ।
- ८३ अन्यनिषेधार्थोऽपि विधिनिवमः ।
- ८४ प्राप्तस्य परिसंख्या ।
- ८५ प्रख्यापत्तिः प्रतिप्रसवः ।
- ८६ नानाफलप्रबुक्तः प्रयत्नस्तान्त्रम् ।
- ८७ प्रसङ्गादन्वयार्थः प्रसङ्गः ।
- ८८ विरुद्धयोस्तुल्यत्वे पाक्षिकत्वं
विरुद्धः ।
- ८९ धर्मयोगपञ्चमन्यस्यापि तत्करत्वं च
सामुन्वयः ।
- ९० विनिमयः परिवृत्तिः ।
- ९१ क्रमेणैकमनेकप्रान्यथा वा पर्यायः ।
- ९२ आरोहावरोहादिः ममः ।
- ९३ रूपधर्माभ्यामाधिस्थं वर्धमानवम् ।
- ९४ विपर्ययोऽवरोहः ।
- ९५ सम्भाषनयाऽन्यथा वानिश्चयोऽति-
दायोक्तिः ।
- ९६ उत्तरोत्तरस्य पूर्वपूर्वानुबन्धिव
विपर्ययो वा वृंखला ।
- ९७ अन्यधर्मस्वीकारस्तद्रूपः ।
- ९८ धमसाम्याद्भेदाप्रतीतिर्मांक्षितम् ।
- ९९ तस्या कुतश्चिद्विकेको विकेकः ।
- १०० अनुभूतस्याथान्तरोपलब्धौ पर-
भागः ।
- १०१ निगूढस्य प्रतिभेव उद्भेदः ।
- १०२ गूढताकाक्षोपनिबद्धं गूढम् ।
- १०३ सूक्ष्मार्थसूत्रं सूक्ष्मम् ।
- १०४ उद्भेदप्रच्छादनं व्याजोक्तिः ।
- १०५ अन्यथा सम्भावितयोः शब्दार्थ-
योरन्यथा योजनं वक्रोक्तिः ।
- १०६ राम्यक् स्वभाववर्णनं स्वभा-
वोक्तिः ।
- १०७ विप्रवृष्टस्य प्रत्यक्षायमाणत्वं
मायिकम् ।
- १०८ उदारचरितान्नामगुदात्मम् ।
- १०९ रसभावतदाभारानां रसाद्यद्भवे
रसवत्येयञ्जंस्वीनि ।
- ११० एतेऽङ्गित्वेऽर्थकाराः ।
- १११ न संसृष्टिः पूर्वदानाणास्या-
मावाच्य ।
- ११२ शङ्कतेऽनु गह्वरः ।

अलंकाररत्नाकरसूत्रानि समाप्तानि ॥

अर्धसूतेन्दुकलासहोदराऽस्यां सुतनुः २१
 अर्थं मार्तण्डः किं स १४७
 अर्थि प्रमत्ते सिचयं गृहाण ४२५
 अरेण्यरुदितं कृतं श्रम १२६
 अलिंशंपसुत्त विणिमीलि ५५०
 अर्वातः प्रागल्भ्यं परिणतरुषः १३३
 असी मनुष्यमात्रेण ललितः ३३१
 अस्ति प्रथापरमैवैव्यसुखा २३८
 अक्षप्रतिममाधेयं स्तनद्वन्द्वस्य १८३
 अस्त्याः सर्गविधौ प्रजापतिः १४२
 अहंभं लज्जालुङ्गी तस्य ५७१
 अहमस्थितपङ्कजोत्करः ५८४
 अहमेव गुरुः सुदारणानां ९८
 अहरन्हृदयं तस्य ६२९
 अहो महासाहसमेतदेष ५१
 अहो विधात्रा सृजता जगन्ति ५०
 अहो सुस्तस्यानुपदं सदैव १६
 अङ्कारसदृशप्रशः प्रज्ञया ५२०
 आकृष्यादावमन्दप्रह ५८१
 आधारापचयं सहे खलु २६१
 अङ्गाधरः पञ्चशरः पुरस्तात् १८५

आणन्द्यं मह लोभमाण ४६२
 आदावन्मुनिधस्ततश्च ५०९
 आपदां दर्शितः पन्थाः २६८
 आवाल्यादपि यो विदारित १९३
 आभोगिनी कुण्डलिनी २६४
 औलिङ्गितुं शक्तिमुली च ५४
 आलिहमाणीभो वि चित्त ३४८
 अंवरिता किञ्चिदिव ५८
 आविर्भवत्याशु पिकायलीचं ५८९
 आश्लिष्टोऽपि हुताशनो
 आसन्नामरवाहिनीसहचरः २२८
 आसां जलास्फालनतपराणां ५३७
 आसीत्तस्य समुत्सुकः सुरपतिः ४१३
 आह्लादिचन्द्रवदना स्फुरता २१८
 इति रतिसमयौपदेशयुक्त्या २२३
 इत्थं कृशाङ्गयो विरहाः ५९०
 इदं मयं चन्द्रमसरसमन्ताद् २०६
 इन्दुलिप्त इषाअनेन १८६
 इन्दुदयश्चन्दनमिन्दु ५२८
 इमिणो सरकेग ससी ५१९
 इयं भुज्जो किमु तिर १४६

२६ नवसा. ५/५६; अ. स. ५४. २७ फा. प्र. १/४१८. २८ वि.
 १८३. २९ अ. स. १-०. ३० गा. १/२०१ स. क. ५/१६८. ३१ का.
 प्र. १/४३०; वि. ६५. ३२ विमर्मा. ८/४४. ३३ विमर्मा. १/१०;
 फा. प्र. १/४२०; अ. स. ८६. ३४ गा. २-२७. ३५ फा. प्र.
 १०/५५७; अ. स. २१०. ३६ नवसा. १/१०. ३७ रघु. १/१५.
 ३८ वि. ९९. ३९ वि. ९३. ४० कु. ३/५४; वि. ३७. ४१ विमर्मा.
 ३/५५. ४२ वि. ११२. ४३ दानरा. १/४२; स. क. ४/१०३; अ.
 स. १४३. ४४ वि. २१४. ४५ स. क. ४/५३९.

ईह किं मति स्फुरति ६३
 उभ जलधरमालाणु जलध्व २८९
 उक्तानुक्तदुरक्तचिन्तनविधौ २५५
 उगाच्छठ दिग्गणद्वोऽत्यमेठ ३७२
 उद्यमर दोलन्तीइ तुज्ज ३९३
 उज्जुभरणु ण तूसह ३५७
 उल्लस्योऽल्लस्य कृति ५९८
 उल्लसत सह कौशिकस्य २१४
 उल्लस्य शीतमसमाप्य ८६
 उदिते भास्करे कावि ४०७
 उद्यमेव त्रिभुवनसुर २८६
 उद्भित्तर्वदेशिकयादि ६१७
 उद्यमेन्ति दह्या जह ३२३
 उपाह्वयदग्वाणं वि खलार्ण ३३४
 उत्तानि शर्वं स्वयि तण्डुला २९४
 उन्नी यदि ज्योतिः पृथक् ३९१
 उल्लासो कतिकाम्यामकालमूर्च्छां १२१
 उल्लोकरभरभणवत्सणु ८ १३५
 उपाप्रवाल क्षुमयष्टिपलया ११६
 ऐक्यं कार्यं गुणिनी ४६७
 ऐक्यं स्फटिकतटामुमिन्न ५२७
 एक दन्तच्छदाय स्फुरति ३८४

एकान्तकान्तदलसुन्दर ७
 एह्येण कवचवलिबध्नेण ६३४
 ऐह्ये हि कालसारो ण ४३७
 एते कुणन्ति छिद् पभइ ३९४
 ण्णीदश कुलिशदुविपह २९२
 एतत्पातालकुक्षिभरि चिर ३७०
 एतस्मिन्नवि चापरकं बनुरा ५२२
 ऐह्येहमत्ते भुवणे मुदर २८
 णन्ति गभणपेरन्तसु कह ५९६
 एमेभ अर्णो तिस्रा ८
 ऐपं श्रीकृष्णकण्ठरुचि ५८०
 ऐपा स्थली यत्र विदिन्वता १५१
 एतो घसन्तमासो बह परइ २६९
 क हृण्यसंपमुपगच्छति क ४
 केंद्रकोणविनिविष्टमीना ते ६०६
 केंद्रस्य तस्या सनवन्धुरस्य ३०५
 केंद्रे समालोक्य कान्यदुष्जा १९२
 कर्ता एतच्छरानां जनुमय २४३
 कश्चित्कीर्त्याविरहगुरणा ५९९
 कपोलकण्ठ करिभिविनयु ६१३
 केंद्रेतिरिलकन्ति भालपणके १६०
 कर्त्तव्यं य ण होइ रोसो ५७४

४६ नवरा १०/६ ४७ गा ५ ७६ ४८ मा मा ५/१६, का प्र
 ४/४३ ४९ नवरा १८/३ ५० गा ३ ४८ ५१ धामन ४/३/१०
 ५२ वि २२ ५३ गिणु ४ २६ ५४ गा १ २५ ५५ गा ४/३
 ५६ प्य १२४ ५७ वि २२१, ५८ ग्यु १३/२३ अ ए ७३/
 वि ८१ ५९ का प्र ४/४६ ६० कु २/४२ अ ग १७१
 ६१ विष्णु ९/९८ ६२ वेणी ५/२६ ६३ म १/१ ६४ पु १/९,
 ए क ५/१०३ वि ३३१ ६५ अ ए ७६ ६६ ए २३,
 ए क ४/८५, का प्र ५/१३६

काचो मणिमणिः काचो ३०६
 कादूण हिरण्यखं पदम ६०९
 कान्ते नितान्तमेतैर्यचनैः ५७७
 कान्त्या विलुप्तानि विलोचनानां ४५७
 कां विसमा देवगर्हं ४४६
 किं शाकानि न समित् १७९
 किं कर्णप्रैर्यंदि साधु ९९
 किं च्छत्रं किं तु रत्नं ५०४
 किञ्चित्कौपतरस्मितध्रुवि ४७६
 किं तारुण्यतरीरियं १४४
 किं तु ह्यूलफलमसूः ३२५
 किंमोसेष्यं पुंसां ४४४
 किर्मिलेपास्वाभरणानि ४९२
 किं पङ्कजं किमु १४१
 किं थाप्यविन्दुपृष्ठेन ५
 किं भणिमो भण्ड २५७
 किं भूषणं सुदृढमग्र ४४३
 कीर्तिती श्विभ भासद् २२
 कुक्षे कोटर पृथ कैटभ ५०७
 कुन्तारन्तरितप्रभेधु ३६९
 कुमुदयनमपध्रि श्रीमद् १०५

६७ नवगा. १/८७.

६९ वि. २०८ ७० वि. १८०.

वि. १९६. ७२ कु. ५/४४; अ. स. १९२.

७५ वा. प्र. १०/५२३; अ. ग. १९३.

७८ विगु. ११/६४; स. क. ३/७८.

१०/५०८; अ. ग. २०३; वि. १७४.

८१ नरगा. ९/५५.

८३ विगु. १०-३; स. क. ३/१४५.

७. स. २४०. ८५ वामन. ४/३/१५; अ. स. ४०.

कुलमलिन भद्रा मूर्तिः ३४९
 कुलिसौ तालेद् धरा ५२१
 कुविअ वि परम्मुहाणं ३९५,
 कुविआण पाभपडणेग ३६६
 कुमुमसीरभलोभ ६२४
 कृतप्रकाशो परितोऽपि २८३
 कुतोद्गदः कम्यलकालियाम्यां ६६
 कृतोपभोगो मन्दारमालाभिः २९५
 कृपणेन समो दाता २००
 केरुनिभान् घटय ३३८
 कोऽपस्त्वक्तुं योग्यो ५७६
 कोपादपावुचमुर्षीणु वप्र ७७
 क्षीणः क्षीणोऽपि शशी ८७
 क्रन्दे क्रन्दं करुण ६०४
 क्रान्तकान्तवदनप्रतिविम्बे ३३६
 क्रान्तानि यवगानि पिहार ६३३
 क्वचित् शिलाभादः ऋषिद् ३५३
 क्व वर्तते मथानयेति १५४
 क्वोऽकार्यं सासलभ्रमणः ७६
 खिमेव जलं जलमिष रं ३३
 खेदः किं रन्तु द्यविते ५५८

६८ वा. प्र. १०/५२५; अ. स. २१७.

७१ वा. प्र. १०/५२२; अ. स. १९३;

७२ वि. ५४. ७४ वि. ५.

७६ वा ३-७२. ७७ वि. १८०.

७९ स. क. ५/३६८; स. प्र.

८० विगु. ६/१४; वा. प्र. १०/५६८.

८२ स. क. १०/४६२; अ. स. १०३.

८४ स. क. १/११७; वा. प्र. ४/५४;

खेर्त्तनीनां सुरपतिपुरीवार १००

गज जलद जाद्विच्छं ४४२

गिज महं चिअ उवरिं ४४१

गिण्डयोररणिमा दशि ४३, ३२८

गीतं तिरश्चीनमनूरसारथेः १०३

गिन्धेन सिन्धुरधुरन्धरवक्त्र २९

गहरइसु ओच्छिपुमु वि ५४८

गैहवइ गभोम्ह सरणं ५६८

गौदकान्तदशनक्षतप्यथा ३५२

गायन्तं च रदन्त ११३

गुणामामेय दौरात्म्याद्घुरि ४०९

गृहमध्यनिरातेन घनेन ४२९

गौरौह्या निजलायण्यमीलितं ५४१

ग्रीमतरणं तरण्या नघचन्तुल ५५७

घनातिमिरविरोधक समारं २२९

घासं गोम्यः किं न द्दक्षेति ५५८

घैकोर्यं पृष चतुरा ५९

घक्रे श्रीविश्रमार्कं घनक १७५

घेङ्गुस्तदुग्मेपि मदा मुले ९३

घञ्चुम्यति काञ्चना २०१

घञ्चुटाक्षभमरा ४००

चण्डीशकोदण्डमयाप भङ्गं ४१६

चन्दनासक्तमुजगनिःश्वासा ५२९

चैन्दसरिमं मुहं से ६३०

चन्द्रश्चन्दनपिण्डपाण्डुर २०३

चन्द्राकंचक्रघटनगुरथा ५४६

चैयैस्त्रिव्यामित्यवधारितं ५००

चोंपाचार्यशिपुरविजयी ३७१

चिरं चित्तोद्याने चरसि १४३

चिरसंठिओ वि विगलह ३१५

चूडामणिपदे घसे यो ७०

चूणें नागरदलैः क्रमुकैश्च ५०१

चेनस्सौर्यं किमपि भजते १९५

चोरिभरंमणाउलिपु पुत्ति ३४७

जह देवभ पसणं मा मह ५१३

जई देवरेण भणिमा ५५९

जह यद्यसि वथ तुमं २६०

ज येय मुउलणं लोभमाण ३८६

जणगीणं दुद्धधजला ४५८

जनेस्थाने भ्रान्त कनकमृग ८९

जहं गहिरो जह रभण ३२९

जह जह मभस्म हरण ४८५

८६ वि. २०८

८७ गा ६ ६६

८८ विक्रमा ११/६६

८९ तिगु १/१

९० वि ३९

९१ गा ३ ९७

९२ वा म ४/६४

वि १७४

९३ ग व ४ १२५

वा म १० ४८०, वि १४१

९४ विक्रमा ८/५७

९५ वा म. १ ३, वि ६

९६ अ ग ९५

९७ नवसा १/४

९८ गा ३/१३ ग व ४/२, ५/१४४

९९ तिगु १/३

१०० माला २/३७, वा म ७ २०३

१०१ अ ग. ९७

१०२ वि १७३

१०३ ग व. २/३७०

१०४ वा म ५/१३५

१०५ वा म १०/५७४

जह धालसगलीला जीव्वण ५२४
 जीर्णव वणुहेसे कुज्जो वि २६२
 जीर्णत कमलालक्ष्मी ५६
 जाने जंगन्मोहनकौतुकेन १६९
 जाहे च्चिअ तुह चाओ १०६
 जितश्रेन्मृगशावाक्ष्या ४३४
 जेण परकम्मणिहिणा ४०५
 जो जेहेसे विहवसारो २८७
 जो रणमुहम्मि रण्णा ३१९
 जोव्वणवुट्ठी कमला १४०
 जो सरहसपिअपरिरम्भ ४६
 ज्यायान् धन्वी नवपुत १०७
 ठाऊण जह पिरिवसह ४१३
 हुण्हुण्णस्त मरीहसि ३०
 णं अ रूव ण अ रिद्धो २८१
 णरणाह तुम्हा किञ्चि ८०
 णेवंपुण्णिनामिभवस्स ४५
 णधर च्चलिपु चन्द्रम्मि २१३
 णहमाणरुचंग्गहताटणे ४६४
 णेरंराभणो सि परिणअ १६८
 णिअ कण्ठसठिओ विर ५६५
 णिदे'च्चिअ यन्दिजिउ १०१

णिहोसो ण हु कौइ ४०८
 णूण दाव सचीपु ५४४
 णोलेहे'अणदमणा भत्ता ५६२
 ख' वैक्षिप वेपथुमती २७६
 तक्खणविहलपरम्मह ७८
 त च्चिरेण गतायासा १३
 ते'ण्णैथि कवि पइणो १८९
 ते'ते' पपात जलधो ११०
 तत्तत्ताण्डयढामरन्वसनिनी ३९०
 तत्ताण्डवध्रवणताळ ४६८
 तत्र तीर्थसलिलेन दीर्घिका ८५
 तस्परशंशीनलमुल त्रिनिधेहि ८२
 ते'हे'णुना युगपदुम्मिपितेन ३५
 ते'नुंवेपुरप्पन्नोऽसी १
 तनोतु भूति दहतादघानि २७९
 त तुम्हा णूण दिण्ण ५३०
 तपणाहि सती सतिणो ५१०
 तरलाधिणहि दरमिअसिपुहि ४४
 तरलेऽस्तयित्ते सि'ते'पुता ४०९
 ते'स्यं हि प्रवयतो जगयुष ४८४
 तस्या सान्द्रविलेरममन ८४
 तावरयनन्तमुभगे'न्मयने २५३

१०६ गा ३/३०, ध्व ११३ १०७ विवमा ७/१०, वि ९९
 १०८ नासा १/३३ १०९ गा ३/१२ ११० ध्व लो ११६, वा म
 १०/४०७ १११ वि १५९ ११२ वा म ४/८९ ११३ य ता ६१
 ११४ वि २०८ ११५ वा म ३/१८ ११६ कु ५/८५, ता क
 ५/७, वि १५६ ११७ अ ता १३३ ११८ नासा २/९७
 ११९ यु ५/६७ वि ४० १२० वा म ९/३९१ १२१ नासा १२/४६
 १२२ ग य ३/८१ य ग १९२

तौर्वमवणेद् ण तहा ६२८
 तिष्ठामः सौष्टवेन स्फुटमुत्र ७४
 तीभिं मुहाहिं तुह मुहं ४८८
 तुह चण्डि गण्डपाली ६९
 मुहं मुहसारिच ७ ९६
 तुह सेष्णाभिष्णराआर ४६१
 कृणं कान्ना विरत्तस्य ५८, १०९
 कृसियोगः परेणापि न ३८
 प्रयीमयोऽपि प्रीयितो २७७
 त्वं केमंचरसे घृयेग १९०, ४३७
 त्वंत्पानखरत्नाना ६८
 त्वंदंभ्रमादंघं द्रष्टुः ४९
 त्वदुपामनया घर्मा २९८
 त्वद्वचत्रचन्द्रे भवयौवनेन ६२२
 त्वं द्वित्राणि पदानि ३१३
 त्वद्यथासनभाजिकिष्णर ५७३
 यणमुभ्रमूलणिभम्बे १०३
 बृहभम्मि दिदृमेते विमल ४७५
 बृहिलष्णेग वि एतो मुहंभ ४३५
 बृधाम्धगान्धगत्रकुम्भ ६२०
 बृद्रूण पुण्णधन्द पोमिव ५६०
 बृरोमंकेलमिअस्म वि ६२

दलिताद् वसासोणिभपिच्छिळ २९१
 देशां दिनस्य तीव्रयं २३७
 दातुं वान्छति दक्षिणेऽपि १६७
 दाते ययंक्रणार्थितां शमयिता २५६
 दाव रुदिभं जाव ६०३
 दाहप्यसंगो अलिभाणलेण ३८८
 दिवमधिरोहति घरणी ६१२
 दिवंमप्युपयातानामाकल्प ३४३
 दीवाभो अरुणं सिभं ४८९
 दुस्तेद् लंभंद् विभो ५१६
 दुर्गेति संवत्र गंती प्रसिद्धि ९२३
 दुर्जनदूषितंमनसां पुंसां १६६, १८७
 दृतीम्नदानो दयितोपभोग ५५४
 दूरंपवासे समुहो सि २५४
 दूरादागतवानिति द्विज इति ४८१
 दंर्तेरनिबद्धमुष्टेः कोश १२९
 दंभो दग्धं मनसिजं ३५०
 दंयन्ते मानमोत्तमाः कल्हंसा ५४३
 दष्टास्वप्ने क्षगिति कनक ८३
 दष्टिं हटेन पिदधाति ४२
 दष्टिं हं प्रंतिवेतिनि ५६९
 देवो गिलापट्टकवाटमुद्रा २४९

१२३ गा. ३/८८, ल क ५/२१३ १२४ गा २/७९ १२५ गा ३/७
 १२६ अ. ग. १२७ १२७ विक्रमा ८९, अ. ग. ९८
 १२८ प्रति ६०, अ स ९० १२९ गा १/८५ १३० गा ४, १९
 १३१ नवगा २/५८ १३२ वि ५७ १३३ क ९६, का म १०/५६०.
 १३४ ४/५ १३५ नवगा १/४३ १३६ वि १३३ १३७ वि १४७
 १३८ वि ४९ १३९ वि १४, का म १०/५६७, अ स. १७४.
 १४० विक्रमा ७ १२. १४१ द क १/१९, ल क १/१९८
 १४२ विक्रमा ७/८, अ ग. १५०.

देवं वा सुरनायकं सफलता २७०
 देव त्वद्गुणवर्णनेन सुखयत्या १९४
 देव श्रीजयपाल एष समरे ३०७
 देव स्वैरं रजनिरमणि १११
 देवः पुरः पतितमेव ६१९
 देवाकर्णय नाकिनां पुरि ३१
 देवि क्षेप्यं गलति चक्षुः ६२१
 देवि ह्येधंरणाभ्युजस्मृति १४५
 देवोदेहमग्न तथा चपला ४७९
 द्यौर्मालिलिङ्ग सुखमाह्लु २२५
 द्यौरंश्च कश्चिदाश्रिता प्रचिततं ३३०
 द्वारं वेदिभिरावृतं यहिरपि ४५९
 धत्ते नेत्रनिमीलनानि पुरतः ३३७
 धनेन जौर्धते प्रज्ञा प्रज्ञया २९६
 धेन्धैसि या कथयसि प्रिय १९९
 धेन्ध्याः खलु धने वाताः १९६
 धेन्धेलोऽसि जह वि सुन्दर ५३१
 धौर्ध्वं विभलिभधम्मिला ५९२
 ध्यानादानान्मुकलितद्वयः १७४
 न जाता रागसर्वस्व ४१९
 धन्वाश्रयस्थितिरियं तव ४९३
 न पश्चाद्दुर्दिने जडसहवास ९२

न भवति भवति च २३, ५१५
 न मयाकार्यपराधः ५७८
 न यस्व स्वर्गजयिनः २०२
 नवोम्बुवाहप्रतिबिम्बवत्यां ५३८
 न विषं विपदित्यैर्ह्यु १३९
 नाग्नेर्देहंस्तारस्वचि ८८
 नाथे श्रीपुरुषोत्तमे त्रिजगता १०४
 निजजनपदरक्षणेन राज्ञां १८८
 नितम्बंविम्यातिभरेण दौला ५३६
 नित्यनर्तितकटाक्षशिताखं ३१२
 निन्देन्तु नीतिनिपुणा अथवा ४७१
 निपीय यस्यै क्षितिरक्षिणः ६
 निर्लेपादानसम्भारमभिसा २८०
 निर्लोठ्यमानो मठर्पाठिकासु ६१४
 निर्हांसु भास्वकलनूपुराणां ३८५
 नीरागा सृगलाण्डने मुत्तमपि २०८
 नूनं शिष्यपरिष्वङ्गात् १६१
 नृप प्रहीतुं न यमग्न २४२
 धैते तन्व्य कथाः ५८२
 एकपाल्लवकयटा जारदंसणे
 पततु धारिणि यातु ३६८
 पतत्यधो बाल्युचैः ४०

१४३ अ. स. १४५. १४४ वि. ५५. १४५ द. ७/२९;
 का. प्र. ४/२७. १४६ श्रीकण्ठ. ५/२३; अ. स. ११४. १४७ अ. स. १६९.
 १४८ वि. १०१. १४९ का. प्र. ४/६२. १५० अ. स. १२७.
 १५१ गा. ७/६५; का. प्र. १०/५५; अ. स. २१५. १५२ गा. ३/९१.
 १५३ मण्ड. ४; का. प्र. १०/५१३; अ. स. १९०. १५४ नयगा. १/५३.
 १५५ वि. ६३. १५६ ऊ. १/३६; वि. १०३. १५७ विक्रमा. १०/३४.
 १५९ नै. १/१. १६० का. प्र. ४/५७, वि. १५९. १६१ अ. ग. १९१.

पद्मोद्भवो विहितपद्य ३८६
 पद्मेश्वरकणामु तद्गत ४५६
 पयसीय जलपयं मरुतीव १८
 पयोधरभरादोपदशन १४९
 परिओसविअमिपुहिं भैणिअ ५४९
 परिणाममहुरकलभरेहि १९८
 परिपिअरितोसिताम्यै २१६
 परिरम्भधिसारिथणमा १५३
 पईयोमि सामिन इत २४६
 पसिअ पिण् कोकुविआ ४४८
 पाणिप्रस्थैर्यकुलमुमनस्सोरम ३४०
 पादान्मुजे मज्जति सुम्दरीणा ३६५
 पायास व कुमुदकुन्दमृणाल ११५
 पासे पुरभो वेरन्तभम्मि ४९७
 पाहुणिण् तम्मभोगेय गुण ५६६
 पिअभ पठिरल्ल मणो ३३९
 पिअदर्शनमुहरसमउलिआहिं ५३९
 पिअग्गहि दोवि उयाभा ४७०
 पिनाकिन मूतिपु मवि ३८७
 पुद्गुमित्त वारण भधर २०७
 पुण्दरीसैरमहरिगैमानिअ २०१
 पुण्य प्रेयागेपहित यदि १७८

पुष्पाणामेव विन्दामचकमत २०७
 पुष्पोद्भमैराभरणप्रयोग २७८
 पुमिआ कर्णणाहरणेन्द १६४
 पूणैन्दुना मघलवाहितेन ७३
 पृथुता सति दुस्पता ५८५
 पृथुरमि गुणै कीर्या १७०
 पृथ्वि स्थिरं मव ४३९
 पृथ्वीय रत्तु पीठिका ३२७
 प्रकाश गृह पुसस्य १४
 प्रजेना विनयाधानाक्षगाद् ४२२
 प्रजेयोत्तिभिर्मुनिरपि ४७
 प्रथमचूताट्टरकर्णपूर ४६९
 प्रथुण्ण मधुजय काननमर्षी २११
 प्रथम पीयते दृष्ट्या तनो ४९८
 प्रभाते पृच्छन्तीरनुरहमवृत्त ७२
 प्रभामहत्या शिग्रयेव ४७८, ६२५
 प्रारम्भस्मि परपुरा ४००
 प्राणेशो रिपुमन्यदामपि ६१८
 प्राणश्चन्द्रमरीचिगुण्णरचो ४९१
 प्रीतिर्धारेव कम्माद् पुनरपि १४८
 प्रीत्यादे सा पधि पधि च १६५
 प्रियेनमहदय विरस तन्वी ३०३

१६२ विज्जमा १४ ६१ १६३ मा ४ ४१ १६४ नरगा १२ ३६:
 वि १११ १६५ मा मा १ ४० १६६ मा ४ ८४ १६७ मा. ४ २६,
 ग व. ३/१२७ १६८ पु १/६४ ग व. ५/११० अ ग ८६
 १६९ मा ४ २ वि ५८ १७० वि ४१ १७१ वाट्टा १/४८ ज ग १४०
 १७२ रपु १/२४ वि १८५ १७३ नरगा. १०, ४७ १७४ विकमा.
 ४/११९ १७५ वि ९७ १७६ पु १ २८ १७. २०९, २ ग ३३
 १७७ प. १०९ १७८ समह १०२ अ ग १७७ वि ५६ १७९ वि १७१

फर्मुञ्छवणिरोसं केण वि ३४२	भूरि दुर्भस्कुदुम्बडम्बर २८४
फरुसवणे इह माए ५६७	भूपा भोगैरहीना दधद २४१
बर्ते हन्तासित कालो २	भ्रमति हृदयावर्ते तावत् ४९४
घन्दीकृत्यं नृपद्विपा मृगदशस्ता ६०७	भ्रमर भ्रमता दिगन्तराणि ३२
घेवन्ध घम्मिल्लमधीरदष्टे २८८	मअणाहिसामलेगं इभ ३७७
बलाभामेहनिहेण महसि १५७	मभवसमन्धरभमरोहिं को २९९
बहिर्भावप्रेक्षा बहुविधवि २२४	मंजैत पयसि पश्चिमसिन्धो २१९
बहुवल्लरुत्त जा होइ ४८०	मदामोदेन शक्रोभी भाङ्गारै ५४०
बहुविधिकगअरण ४८३	मद्वैरिण 'केठोराशोरिय २०४
बहुसो वि कहिअन्त ८१	मध्येत्तम सुकविकोविद ३६१
बाणेन हर्त्वा मृगमस्य २५०	मंमंथ प्रविशति स्म सुरायां ५१८
बाष्पैरेव शरै स्मरेग ३५६	मम बल्लहेण राया णूण २०५
बिभ्रतोऽद्भुतनिघेसाधता ३००	मरणाहिन्तो अहिभ ण ६३१
ब्रह्माभोज सनाल ध्वज १५९	मलअपवणपहाधिप ५८३
बिम्बोष्ठ बहुं मनुते ६११	मलेयवरसधिलिसतनवो ५३३
भक्तिर्भवेर्न विभवे ४४५	मलै शैलेन्द्रकरूप शिशु १६९
भक्त्या यश्च दिदक्षमाणमपि ३२०	महाविभूतिप्रणपधनुर्धा २२१
भयमेकमनैकेभ्य हात्रुभ्यो ३४५	महिलोसंहन्सभरिप तुह १५८
भवत्प्रतापेन जगाल सोऽपि २०४	महीभूत सुश्रेष्ठतोऽपि दष्टि ६१
भवत्प्रमार्गभ्रमणध्रान्तस्य ११२	मौजेदुमपरसपवणस्म सामि १२०
भुवप्रभादण्ड इवोत्प्रंगामी १५२	मोर्षो गुणेति जाअइ गुणा ५२६
भूभारोद्बहनाय वाहननटा ४११	मौसैस्यंमुखसायं विचार्य २६६

१८० गा ४ ६९	१८१ वि २४	१८२ का प्र ५/१२०, वि २३८
१८३ विमगा १०/५६, वि ८४		१८४ गा १/७२ म क ५/४४६
१८५ गा २/९८	१८६ विमगा ० ७/१०, अ स १५०	१८७ शिशु. ४ ३८
१८८ का प्र १०/५२५, अ स. १९४	१८९ ११/३	१९० विमगा
१९/१४	१९१ विमगा ११/५४	१९२ वामा ४/३/१० का प्र
१०/५५८ अ म २१३	१९३ गा २/८२ का प्र ४/७२ अ स ७६	
वि ७	१९४ कु १/२७	१०५ गा ४/४४, म क ५/२१५
१९६ वि १७७	१९७ का प्र ५/१२४, ७/२६३	

योग्येष्टी जटाजाल तारवी ५२
 यो यंक्षंयाप्रसङ्गेन छिन्न ४२०
 योऽसौ जात्या चरणरहितो ४०४
 रक्खउ घो दरपीअत्थणस्स ६३२
 रक्खिज्जइ सासक पट्टिज्जइ १७
 रत्तापायस्य गुणिनस्तहसा २३०
 रच्छामरिम जार तरुणी ५६१
 रज्जेभि रयंन्दनोद्धूतै गजैश्च ३६
 रयिमण्डलम्मि पाआल ३२४
 रविस्थितांनो परिघर्तनाय १५५
 राज्ये सार यंभुंथा वसुन्धराया ५०८
 रिठणो सम्पत्तिसमूसुएहि ३४१
 रोहम्भूलाभिगारैरुगपति ५०३
 रंङ्कालभाणं पुत्तभ वसन्त २४०
 एच्छी दुहिआ जौमाउओ हरी ३३३
 कक्कमीप्रेमपर पुरातनमुनि ९७२
 कायण्यकान्तिरमला मलिनात्र ३९६
 कौत्रेण्यसिन्धुरपरैव हि केयमत्र १८१
 लिङ्गेषु यन्हापनमिन्धुशिस्यस्य ३२२
 लिम्पंतीव तमाऽज्ञानि १५६

सुप्तवीओ अङ्गणमाहवीणं ४३८
 वंकेत्रस्यन्दिस्वेदबिन्दु ५६४
 यक्षरथली रक्षतु सा ४२३
 यंरंचे मह च्चिव एक्केइ २५९
 यंरुणवसिणु विअत्थसि ४१८
 यासुरै कतिपयैरमासर २४७
 यनान्तदेघतावेण्य पान्थ ११४
 यनेचैराणा यनितासखाना १२८
 यर हुतवहण्वाला २६३
 यर्जनं यो मतिमता दुर्जन ४१०
 यल्लहददोवगूहणसुहारसो २६७
 यंदंसाअरइपओसु रोस ११९
 यंचालतैया पुरता कयीना १२४
 याणिभ्रंअं हृथिदन्ता कुत्तो ४४७
 याताहारतया जगाद्धिपथरै ५२६
 विअडपअबन्धयन्धयसिरिणा ९३४
 विछित्तिवमंपरिकर्मविधौ १७६
 विधेजाणेण मभयिस ३५१, ३५५
 विदलित्तैर्त्तकलारि ४६५
 विधौयि भूमेस्तलमस्तपण्टक ४०६

२१८ प्रतीहा ६० अ स ९० २१९ वि १८५ २२० रघु
 ४/२९ वि ६, ३९ २२१ विक्रमा ७/६ अ स ८१ २२२ क ७/९७
 स क ३/५७ वा प्र १०/५३३ अ स १८० २२३ गा ४/११ वि
 १९१ २२४ प्व २०७ २२५ वागन ४/४ ध्व २०५ स क ४/१०२
 ३२६ मृ १/३२ काव्या० २/३६२ स क ५/५०४ काव्या १०/४१७ अ
 स ७४ २२७ गा ४/२२ २२८ का प्र १०/५३१ २२९ ध्व २१
 २३० गा ५/७८ २३१ कु १/१० स क ३/१८ वि ४९
 २३२ स क ४४१६ २३३ विक्रमा ३/३४ २३४ ध्व ३/ वा प्र
 १०/५२९ २३५ वि १७४ २३६ क ७/२८ का प्र १०/५१०,
 ध स २०१ २३७ विक्रमा १७/१

विपर्यय पूर्वकैर्वाङ्मनस्य ३०४
 विपर्ययस्तेत्र वभूव ३०९
 विपुलहृदयैरन्यै र्बैश्रिद् ५१२
 विष्कुरिभवअणसोह विलास ४०३
 विभिन्नवर्णां गरडाग्रनेन ४५५
 विलेहेयन्ति श्रुतिवत्सं यस्या ४५२
 विलिखति कुचायुधैर्गाढ २१०
 विसह पडिपयपरिभ ५९४
 विसमस्मि अविसण्णो ६४
 विसमासु समरसीमामु जेण ४५१
 विहृल्लल्लुत्त सहि १३६, ५५५
 वेदैर्धर्ममकिञ्चनप्रमसमो १२२
 वैकुण्ठाय शिवमभिनवा १०२
 वैदेहि पश्यामलयाद्रिमत्त १५
 व्यजिंतांनङ्गलीलेन १८२
 वाङ्मा सन्नि सहस्रशो ९४
 वानिरवानिच्च संमुञ्चै ३१८
 वानै वातपथधुति १३८
 वानैच्छनैर्मानयतीक्याण्य २१२
 वाक् (विप्रतनपरिस्त्रल्लुजा ३११
 वाग्भोर्भूर्भि मसनरृशान् ४०२

शरश्रेणीपातैस्त्व विगलिते ३८३
 शार्ङ्गं तुरङ्ग चतुरङ्ग ६१५
 शिरिदिर्घकलापसन्निभ ५८६
 शिथिलीकृतंजीवाशा ४५४
 शिरंशार्च स्वर्गात्पशुपति— १९६
 शुद्धान्तदुर्लभमिद वपु ५५ ।
 शूरीत्रेकदिनावतारमतनु ११० ।
 शार्ङ्गो तुरङ्गमदमत्तगभीर ५९५
 शैलेन्द्रप्रतिपौषमानगिरिजा ५७२
 श्योमा श्यामलिमानमानयत ४४०
 श्रिय नीलैर्द्वजकान्तया च ३१६
 श्रीकरमीरनरेन्द्रचन्द्र भवत ३७५
 श्रीहर्षो निर्धुर्भ कवि ३१५ ।
 श्रुतैरलिकतरसिस्त्रलित ३
 श्रोर्णाशिव्य त्ययति संमुते ३८०
 सभमोभरो वि ण समो २३३
 स संवृक्षीणि जयति २८५
 स एव कस्त्रिकपङ्क ५५३
 स कारपक्षानुगुगामवस्था ३८२
 सकल्पतुल्या न यभूव ४२६
 सकेओमुअमणो गहवइपूभा ६०२

२३८ विक्रमा १६/१७ वि १७१	२३९° विक्रमा १०/७२
२४० शिगु ४/१४ स क २१७६ वा म १०/५६४ अ स २१४	
२४१ नवगा १/४६ अ म १९४, अ स ११३	२४२ का म ४/९३
२४३ वि २१०	२४४ रघु १३ २ वि ३३
२४६ का म ४/६०	२४७ नवगा ११/८२
२४९ शाङ्ग १/१७	२५० का म १०/५२१, ग स २१८
२५१ का म ७/२७६	२५२ नवगा ११/९६
२५४ वि २७	२५५ का म १०/५१४
	२५६ का म १०/४७६

सखि ऋ गच्छामि मधु ५८७
 सखिभ जौण्ड ददुं २५८
 संचौरपूतानि दिगन्तराणि ५३
 संजातपत्रप्रकराञ्जितानि ३३१
 संजीवणोसहिं विभ मुंभेत्स ४२४
 सण्णिहिभमुजंगाभो वि ४३३
 सतां कदर्यनां ग्यथं २५२
 सत्कार्यसिद्धौ तव हन्त ५५१
 सत्पक्षसङ्गतिर्योदसपक्ष २२२
 सद्यं बुभुजे मेहीभुजः १९
 सद्यः करस्पर्शमवाप्य २९३
 सन्तप्ता दाशिराक्षिभिः ४८७
 सन्तः सन्तोषवन्तोऽपि २३५
 सन्ध्यासगौत्रं कुमुदंमवन्धं ३३२
 सैमागतप्राणसमा करोति या २५८
 सैर्भूलघातमहन्तः पराधीयन्ति ३९
 संपत्तिभां वि खज्ज ३७८
 सरलं संहंवासरश्रिया २२०
 सरलाय पभङ्गकठिणा ४०३
 सर्वत्र समदृष्टिर्वं गुणो ३५९
 सर्वः कश्चन निश्चलेक्षण १९७

सैर्वक्तुमखिलाञ्जको १२७
 सैविता विधवति ३४
 सविभ्रमाकृष्टसखीजनश्च २७३
 संस्पृश्य तं दुअरितैक ५५२
 संहं दिभहणिसार्द्धं २१५
 सादरा पाणहरणे मंचार १२
 सा दुर्गां पातु वी ११
 सैर्माह सामलिज्जह भदच्छि ५५९
 सामी पिपुणविमुक्तो मच्छर २१०
 साम्मुद्यं प्रियभापिताय हसितं ३६७
 साम्राज्ये सखिवो रणे १७१
 सारसारतरवस्तुसंग्रहे ३७
 सितैर्करकरुचिरविभा ९
 सीमानं न जंगोम यत्न २२७
 सुभेणो ग कुप्यइ ५१४
 सुकर्म विभ परिभोगाण ३६२
 सुखाय भदालुः सरसि ७५
 सुधासूतिच्छायाविरचित ३२६
 सुभेदशतनिशातखण्डारा ४३६
 सुहंभं विरंयसु धोभं जाय २६५
 सुंरच्छलेण पुत्तभ कस्त ५४७

२५७ गा. १/१२; स. क. ५/२५८. २५८ रघु. २/१५; अ. श. ९२;
 वि. १२१. वि. १२८. २५९ गा ४/३६; स. क. ५/२६७; वि. १८३.
 २६० रघु. ८/७. २६१ नवसा. १६२; का. प्र. १०/५४०; अ. श. १६५.
 २६२ विक्रमा. १३/६८. २६३ शिशु. २/३३. २६४ नवसा १२/३४.
 २६५ अ. स. १५१. २६६ का. प्र. १०/४०५; वि. ४०.
 २६७ कर्पूर २/१; का. प्र. १०/४९५. २६८ गा. २/८०; स. क. ३/५२.
 २६९ का. प्र. ७/३१५; वि. २९. २७० अ. श. ११५. २७१ गा. ३/५०.
 २७२ विक्रमा. ६/२८. २७३ गा. ४/३२. २७४ अ. श. १४७

सेनारेणुमरेण वा भयमुपा ३०१
 सेलेव्व जलहराणं सेलाणं ५१७
 सेअभजणरस्स किं सामिणा ३०२
 सो " " खेअ सुण्ह सच्चं ५४५
 सो णत्थि प्पत्थ यामे १०८
 सोऽभूत्तदन्त्यागमनेन सघ्राण् ६०
 सोर्वाणारोहणपरिस्समेण ३९८
 सोइह चल्मउल्लिडुसुमो १३४
 सोज्जेन्नास्सुमरस्सली ११८
 सोयं यत्र क्वचिदपि न ५२५
 सोन्दर्षामिन्दीवरलोपेर्नावां १७७
 स्तेनैयुगमशुस्नातं समीप २४४
 श्री गौरी परमार्यतो ३५४
 श्रीर्ण लीर्णनीरणमभिता ४०१

स्त्रीनसफपरिवारसुन्दरी १२५
 स्त्रीरदनुत्तरूपमुप्रतापज्वलनं ५०२
 स्वप्नेऽपि कार्यव्यसनाविवृतिः ६१६
 स्त्रीभ्यस्तदुनेयजयस्तनय २४६
 स्वरेण तस्याममृतसुतेव २०, ९१
 मयंकी यदि ताकृतार्यं १७२
 स्वर्णं स्वर्णमितस्ततो नरि ४३१
 हिन्दोलगौरुवे सुंदरीण ३९९
 कंदैयमधिष्ठितमादी २९०
 हरिहिद्द पिबस्स गव ४२८
 हर्षाधुर्धकीर्णेन ससत्रा ४८
 हेराधेऽपि हरीश्वरे ५९३
 हेरोर्ध्वन्मलवपंचना १३७

२७५ वा. प्र १०/५७०.	२७६ वि २०३	२७७ अ. ए. ४९.
२७८ विजमा. ७/२०.	२७९ वाद. १/२१	२८० वि. २०६.
२८१ विजमा ५/१७.	२८२ का. प्र १०/५६१.	२८३ वि. १४१.
२८४ कुमार. वि. ३६, १-३	२८५ सुट्ठी २६, का. प्र. १०/४५२.	
२८६ नवसा. ६/९७	२८७ वि. २२७.	२८८ वि. ६७.

परिकरश्लोकानां सूचिः

The figures refer to pages.

अधिन्यता नाम न ९५	इत्थं साधकमानम् २०१
अत एव च धर्मधर्मिणोर्यज्ञ १४	इयादीं निश्चयाभावात् ५१
अत्रैकदोषादिनिवृत्तिकालम् १२१	इह मुत्वरसादिः १९३
अथ दोषनिरासार्थं १६१	उद्देशस्य निरूपणं स्वरसतो १८१
अथान्वयोऽस्त्वेष १९८	उपमानस्यान्वयस्मादाधिक्यं २६
अद्वा नूनं सत्यमित्येवंमादी ५१	उपमानान्तरविरहस्त्रिष्वपि ११
अधिकगुणस्य हेतौ २९	उपमानोपमेयत्वं भिन्नधोरूपमेत्यतः १४
अनन्यितत्वात्काया २	उपमानोपमेयत्वं योगेन १९०
अनुमानादेरस्याः १३८	परते प्रधानं न भवेत्तुणवम् ८१
अन्यस्य हेत्वन्तरताप्रसूतिः १५९	एकत्र चेदङ्गिनि १९८
अन्यालङ्कारसंसर्गौ १८५	एकैकस्य विशेषस्य सतिधौ १६१
अन्योन्यसम्यग्धा १९८	एतेन भावप्रशमादयोऽपि १९०
अपरेण समाधानविवक्षा ११८	एकयोऽप्यर्थस्य भिन्नत्वम् ५
अप्रस्तुताप्रस्तुतस्य ६०	कविनोपनिबद्धस्य १९९
अर्थद्वयोस्तैस्त्रयती ४५	कस्यापि गूढप्रतिपत्तिः ८१
अर्थो विरहविपमादिः १०९	कार्ये यथा कारणता १४
अलंकारान्तेष्वन्तर्भावः ९८	कचित्प्ररोहविरहात् ७६
अवश्यवाच्ये नियमे १४५	ज्ञातज्ञापनरूपा यत् १४५
अविरोधेन युगपरप्राप्तयोः १४७	तत्संबंधितिरस्कारद्वारा ६९
असंबंधाभिधायित्वम् २	तदात्तेऽपि तथाभावात् ९८
असम्भाव्यफलो यत्नो १४३	तदंशस्य विशेषस्य १४
अस्मिन्न वर्धमाने १६३	तस्यात्समस्तनिष्य २०१
अस्यामखिलपक्षेपु १३३	तस्मादवस्थाद्वयवर्जितत्वात् ९३
आधाराधियथोर्षत्र १०७	तस्याश्चालंकृतित्वे १६१
आक्षिप्यतेऽत्र पिभिना ८६	
आत्मीतुल्येऽप्येवमादी १३३	

रण्हापूपनयेन १४१	मुल्यायमाकाङ्क्षतया ८१
दिघसेऽर्चनप्रयुक्तो १५१	मुल्यायार्थपिग्यबाधश्रेत् २००
दोषे च दोषस्य गुणे १५५	यत्रोत्कृष्टतयाभांति १८५
धर्मो गुणः क्रिया ९	यत्रोपमानस्य न संभवो ११
निजप्रतीति सन्देहरूपाम् १९९	यदेकस्माद्विद्युत्तोऽर्थः १६१
निमित्तयोरत्र १०४	यदेव दानादिनिमित्तके १५९
निर्वेदादीनां सर्वदैवाङ्गमायात् १९०	यद्यप्यस्यो कल्पनं कारणादेः ५९
परेणामसिपक्षस्य १३४	येनोद्देशः प्रमेणादौ १६१
परिवृत्तौ विनिमयः १०२	योऽध्यवसायः शुद्धः १८८
परोऽपि च तथाविधः १२५	रसादिगुणभूतयोरिव १९०
पुनरुक्तोऽपि चा तस्वे २	रसादेरङ्गित्वे ध्वनिः १९०
प्रकृतस्याधवाऽन्यस्य ७४	लक्ष्यस्य यलक्षणया प्रतीतिः ६६
प्रकृतार्थानुगुणत्वं नेष्टा ३९	वाच्योपस्कारकता व्यङ्ग्यस्य १३७
प्रतिबन्धवशायाते १२६	विशेषणानां तुल्यत्वे ७४
प्रतिबन्धसन्निधिवियोगयाद् ११६	विषयिणोऽध्यवसायविनिमयः ५०
प्रतीतिभेदेन विना न धाप्यः ५३	विहितेऽर्थे निषेधस्य ८५
प्रधानतां यत्र रसादयः १९०	यैकिम्विहरहासैव १६१
प्रधानभूतालंकार वियोगात् ७६	व्यङ्ग्यस्य सौन्दर्यविशेष हानेः ८१
प्रमाप्रन्तरणीः ५८	सन्देहसम्भावनयोः ५३
प्रयत्नवैकल्पयपु १२१	सम्बन्धबाधे सति २१
प्रसिद्धेनाप्रसिद्धस्य ९	सर्वत्रैव प्रसिद्धायाः ९८
कलान्तास्य निष्पत्तिः १५०	साहचर्यसम्बन्धनियन्धनायाः ३३
भरदा विभक्ति ६६	शामान्यस्य विशेषाद् १३२
भेदसत्कमग्राण्यद् ९८	सुरासुरानिरोरान १
भेदेनानुपलम्भस्य १७१	मूढमस्वभावकथनेन १८०
मयाऽर्थं प्रतिपद्योऽर्थः १३४	स्वल्पद्रुतिव्यतिपादानार्थं ९३
मुल्यायंवाधादि ६१	हेतोः स्यापि नाग्यस्य १६९

INDEX OF ALAMKĀRAS : Figures refer to Sūtras

अचिन्त्यम् (५८)	तुल्यम् (६९)	वितकः (३१)
अतिशयोक्तिः (३७, ९७)	तुल्ययोगिता (१४)	विधिः (८२)
अनन्वयः (९)	दीपकम् (१५)	विध्याभास (४९)
अनादरः (७०)	दृष्टान्तः (१७)	विनोक्तिः (४१)
अनुकृतिः (७२)	निदर्शना (१८)	विनोदः (२०)
अनुमानम् (७८)	नियमः (८३)	विपर्ययः (५७)
अन्योन्यम् (५६)	निश्चयः (४७)	विभावना (५३)
अपहृतिः (२९)	परभावः (१००)	विरोध, (५२)
अप्रस्तुतप्रशंसा (३८)	परिकरः (४५)	विवेक, (९९)
अभेदः (२७)	परिणामः (२८)	विशेष, (६३)
अर्थांतरन्यासः (७६)	परिवृत्ति (९०)	विशोयोक्तिः (५४)
अर्थापत्तिः (८१)	परिसह्या (८४)	धिपमम् (५९)
अलकाराः (११०)	पर्यायः (९१)	वृत्त्यनुप्रासः (४)
अवरोहः (९४)	पर्यायोक्तम् (४६)	बन्धन्यम् (२५)
अशक्यम् (६५)	पुनरुक्ताभासम् (१)	व्यतिरेकः (२२)
असङ्गतिः (५५)	प्रतिप्रसयः (८५)	व्यत्यासः (६६)
असमः (१०)	प्रतिभा (३५)	व्याघातः (६४)
आक्षेपः (४८)	प्रतिमा (१३)	व्याजस्तुतिः (३९)
आदरः (७१)	प्रतिवस्तूपमा (३६)	व्याजोक्तिः (१०४)
आपत्तिः (८०)	प्रतीपम् (२४)	व्याप्तिः (७७)
उपेक्षा (३२)	प्रत्यनीकम् (४०)	व्यासः (२१)
उदात्तम् (१०८)	प्रत्यादेशः (७४)	शुद्धला (९६)
उदाहरणम् (१२)	प्रत्युहः (७३)	श्लेषः (४४)
उद्भेदः (१०१)	प्रसङ्गः (८७)	सकरः (११२)
उद्भेदः (६८)	भाविकम् (१०७)	सदेहः (३०)
उपमा (७)	आग्निमान् (३३)	सन्देहाभासः (५०)
उपमेयोपमा (११)	मीलितम् (९८)	समता (६७)
उल्लेखः (३४)	षमकम् (२)	समम् (६१)
कवितोपमा (८)	रसवश्रेयऊर्जस्वीनि (१०९)	समाधिः (७५)
क्रमः (९२)	रूपकम् (२६)	समासोक्ति, (४३)
क्रियातिपत्तिः (३६)	छादानुप्रासः (५)	समुच्चयः (८९)
गूढम् (१०२)	चक्रोक्ति (१०५)	सहोक्तिः (४२)
धिप्रम् (६)	वर्धमानकम् (९३)	सूक्ष्मम् (१०३)
छेकानुप्रासः (३)	विकल्पः (८८)	सृष्टिः (१९)
सङ्गणः (९७)	विकल्पाभासः (५१)	स्वभावोक्तिः (१०६)
	विनिर्णय (६३)	स्व. (७९)